FRIEDRICH

A. HAYEK

INDIVIDUALIZMAS IR EKONOMINĖ TVARKA

ALK | EUGRIMAS

FRIEDRICH
A. HAYEK

INDIVIDUALIZMAS IR EKONOMINĖ TVARKA

FRIEDRICH

A. HAYEK

INDIVIDUALIZMAS IR EKONOMINĖ TVARKA

Iš anglų kalbos vertė

ALGIRDAS DEGUTIS

VILNIUS • EUGRIMAS • 2002

UDK 316.3:001.8
Ha133

Versta iš:
Friedrich von Hayek, *Individualism and Economic Order*,
The University of Chicago Press, Chicago, 1948

Vertė
dr. *Algirdas Degutis*,
Kultūros, filosofijos ir meno institutas

This edition published with support from the Open Society Fund-Lithuania, and from the CEU Translation Project of the Open Society Institute-Budapest

Knygos leidimą iš dalies finansavo
Atviros Lietuvos fondas ir Atviros visuomenės institutas Budapešte
(Vidurio Europos universiteto Vertimų projektas)

ISSN 1392-1673
ISBN 9955-501-28-6

© Dr. Laurence Hayek, 2002
© Vertimas į lietuvių kalbą – *Algirdas Degutis*, 2002
© Eugrimas, 2002

TURINYS

I. Individualizmas: tikrasis ir tariamasis ◦ 9

II. Ekonomika ir pažinimas ◦ 39

III. Socialinių mokslų faktai ◦ 61

IV. Žinių panaudojimas visuomenėje ◦ 79

V. Konkurencijos reikšmė ◦ 93

VI. „Laisvas" verslas ir konkurencinė tvarka ◦ 107

VII. Socialistinė apskaita I:
problemos esmė ir jos istorija ◦ 119

VIII. Socialistinė apskaita II:
dabartinė diskusijos būsena (1935) ◦ 145

IX. Socialistinė apskaita III: *konkurencinis „sprendimas"* ◦ 175

X. Prekinio rezervo valiuta ◦ 201

XI. Rikardo efektas ◦ 211

XII. Ekonominės tarpvalstybinio federalizmo sąlygos ◦ 241

PRATARMĖ

Nors iš pirmo žvilgsnio šio rinkinio straipsniai gvildena labai skirtingas temas, tikiuosi, kad skaitytojas greit suvoks, jog visi jie – apie glaudžiai susijusias problemas. Nors juose rašoma labai skirtingais moralės filosofijos ir socialinių mokslų metodologijos, ekonominės politikos ir grynosios ekonominės teorijos klausimais, visi šie klausimai daugelyje straipsnių traktuojami kaip vienos – centrinės – problemos aspektai. Šis jų ryšys bus lengviausiai pastebimas pirmuose šešiuose straipsniuose, tačiau ir trys tolesni apie socialistinę apskaitą irgi gali būti laikomi tos pačios idėjos taikymo atveju sprendžiant konkrečią problemą, nors tada, kai juos rašiau, dar nevisiškai suvokiau šį ryšį. Tik du paskutiniai straipsniai yra apie kiek kitokius teorijos ir politikos aspektus; tačiau kadangi manau, jog juose gvildenamos problemos taps dar svarbesnės ateityje nei buvo praeityje, pasinaudoju proga juos čia pateikti labiau prieinama forma.

Kadangi neseniai išleidau populiaresnę knygą, kurioje rašau apie kai kurias iš čia nagrinėjamų problemų, turiu skaitytoją įspėti, jog ši knyga nepriklauso populiariųjų knygų kategorijai. Tik nedaugelis šio rinkinio straipsnių (1 ir 6 skyrius, galbūt dar 4 ir 5 skyrius) iš dalies papildo tas praktiškai aktualias išvadas, kurias, jausdamas jų viešo paskelbimo būtinybę, išdėsčiau knygoje *Kelias į vergovę*. Visi kiti straipsniai adresuojami profesionalams ir yra gana techniško pobūdžio. Visi jie, pripažįstu, yra gana fragmentiški, atsiradę mėginant realizuoti tam tikrą tolimąjį tikslą, tad jie laikytini tik parengiamaisiais to tikslo realizavimo produktais. Turbūt derėtų pridurti, jog iš mano pastarojo laiko publikacijų tema, kuria parašyta dauguma šios knygos straipsnių, čia neįdėjau nė vieno straipsnio iš dviejų mano straipsnių serijų apie „Scientizmą ir visuomenės mokslą" ir apie „Kontrrevoliuciją moksle", nes jų

pagrindu mėginu parengti išsamesnį sisteminį darbą; jo fragmentai yra paskelbti žurnalo *Economica* 1940, 1941–1945 metų numeriuose.

Noriu išreikšti padėką žurnalų *American Economic Review, Economica, Economic Journal, Ethics,* ir *New Commonwealth Quarterly* redaktoriams už leidimą ten pirmąkart išspausdintus darbus čia perspausdinti; taip pat leidyklos *George Routledge and Sons, Ltd. London* savininkams už leidimą čia perspausdinti du straipsnius, kurie pirmąkart buvo paskelbti 1935 m. šios leidyklos išleistoje knygoje *Collectivist Economic Planning.*

F. A. Hayek
Londono ekonomikos mokykla

I

INDIVIDUALIZMAS: TIKRASIS IR TARIAMAS

> Du dis-huitième siècle et de la révolution, comme d'une source commune, étaient sortis deux fleuves: le premier conduisant les hommes aux institutions libres, tandis que le second les menait au pouvoir absolu.
>
> *Alexis de Tocqueville*

1

Šiandien skelbti kokius nors griežtus socialinės tvarkos principus beveik neįmanoma neužsitraukiant kaltinimų dėl nepraktiško doktrinieriškumo. Svarstant socialines problemas įprasta išmintingumo ženklu laikyti tai, kad nesilaikoma jokių apibrėžtų principų, kad bet kuris klausimas sprendžiamas „atsižvelgiant į konkrečias aplinkybes" ir kad, mėginant ieškoti kompromisų tarp priešingų pažiūrų, paprastai vadovaujamasi vien praktiniais sumetimais. Tačiau principai įsitvirtina net tuo atveju, kai nėra eksplicitiškai pripažįstami, o tik implikuojami konkrečiais sprendimais, arba kai egzistuoja tik miglotų idėjų apie tai, kas daroma arba nedaroma, pavidalu. Antai ėmę vadovautis nuostata, kad mums nepriimtinas nei „individualizmas, nei socializmas", mes faktiškai nuo laisvų individų visuomenės sparčiai judame prie visiškai kolektyvistinės.

Čia mėginsiu ne tik apginti tam tikrą bendrą socialinės organizacijos principą, bet ir parodyti, jog bendrų principų vengimas ir tenkinimasis padėtimi, kai sprendimai priimami vien atsižvelgiant į kaskart

naujas konkrečias aplinkybes, yra išraiška tendencijos, kuri su „laipsniškumo neišvengiamumu" stumia mus nuo tos socialinės tvarkos, kuri dabar remiasi tam tikrų bendrų principų pripažinimu, atgal prie sistemos, kurioje tvarka bus kuriama tiesioginiu komandavimu.

Po pastarųjų trijų dešimtmečių patirties turbūt jau nebereikia specialiai pabrėžti, kad, atsisakę principų, mes paprasčiausiai dreifuojame. Pragmatinė nuostata, vyravusi šiuo laikotarpiu, ne tik nesustiprino mūsų galios kontroliuoti įvykių raidą, bet veikiau nustūmė mus į padėtį, kurios niekas nesiekė; ir vienintelis nesivadovavimo principais rezultatas, atrodo, yra tas, kad mus valdo tik įvykių logika, į kurią bergždžiai mėginame nekreipti dėmesio. Dabar kyla ne klausimas, ar mums reikia principų gairių, bet veikiau tik klausimas, ar yra kokių nors visuotinai pritaikomų principų, kuriais galėtume vadovautis. Kur galėtume rasti principų, kurie mums suteiktų aiškias gaires dorojantis su mūsų laikų problemomis? Ar egzistuoja kokia nors nuosekli filosofija, kuri mums siūlytų ne tik moralinius tikslus, bet ir adekvatų metodą jiems pasiekti?

Tai, kad net pati religija nesuteikia reikiamų orientyrų, kaip šias problemas išspręsti, liudija Bažnyčios pastangos išrutulioti savo bendrą socialinę filosofiją ir tos tarpusavyje visiškai nesuderinamos išvados, prie kurių daugelis žmonių prieina pradėdami nuo tų pačių krikščioniškosios doktrinos pagrindų. Nors Bažnyčios įtakos mažėjimas neabejotinai yra viena svarbiausių mūsų intelektinės ir moralinės orientacijos praradimo priežasčių, jos atgimimas nesumažintų bendrai pripažįstamų socialinės tvarkos principų poreikio. Mums vis vien reikėtų tam tikros politinės filosofijos, teikiančios specifiškesnius atsakymus nei tos bendros rekomendacijos, kurias siūlo religija arba moralė.

Pavadinimas, kurį pasirinkau šiam skyriui, rodo, jog esu įsitikinęs, kad tokia filosofija egzistuoja ir kad ji teikia principus, implicitiškai glūdinčius Vakarų, arba krikščioniškojoje, politinėje tradicijoje, nors jie jau negali būti vienareikšmiškai nusakyti kokia nors lengvai suvokiama formule. Tad prieš mėginant atsakyti į klausimą, ar jie vis dar gali būti mūsų praktikos gairės, būtina šiuos principus naujai performuluoti.

Problema, kuri čia iškyla, yra ne vien tas žinomas faktas, kad politiniai terminai yra nevienareikšmiški ir kad tas pats terminas gali reikšti diametraliai priešingus dalykus skirtingoms žmonių grupėms. Susidu-

riame su kur kas rimtesniu faktu, kad vienas ir tas pats žodis vienija žmones, kurie iš tikrųjų išpažįsta priešingus ir nesuderinamus idealus. Tokie terminai kaip „liberalizmas" arba „demokratija", „kapitalizmas" arba „socializmas" šiandien jau neteikia nuorodos į jokias nuoseklias idėjines sistemas. Jie nusako visiškai heterogeniškų principų ir faktų darinius, kuriuos istorinis atsitiktinumas susiejo su šiais žodžiais, nors jie neturi beveik nieko bendra, išskyrus nebent tai, kad skirtingais laikais šias idėjas arba vien tik jų pavadinimus skelbė tie patys žmonės.

Joks kitas politinis terminas šiuo požiūriu nėra taip smarkiai nukentėjęs, kaip terminas „individualizmas". Jis ne tik buvo neatpažįstamai sukarikatūrintas jo priešininkų (visada turime prisiminti, jog politinės sąvokos, kurios šiandieną nėra madingos, daugumai amžininkų yra žinomos tik iš priešininkų sukarikatūrintų jų vaizdinių), bet jis yra vartojamas ir kelioms skirtingoms pažiūroms į visuomenę apibūdinti; tos pažiūros tarpusavyje tiek pat mažai panašios, kaip ir tos, kurios tradiciškai laikomos jo priešybe. Tiesą sakant, kai rašydamas šį straipsnį išnagrinėjau kai kuriuos standartinius „individualizmo" apibūdinimus, ėmiau beveik gailėtis, kad idealus, kuriais tikiu, susiejau su terminu, kuris yra taip negailestingai iškraipomas ir taip klaidingai interpretuojamas. Tačiau kad ir kokios kitos prasmės dabar būtų siejamos su „individualizmu", yra bent pora priežasčių, dėl kurių verta išsaugoti šį terminą ir būtent juo apibūdinti tą poziciją, kurią siekiu apginti: būtent ši pozicija visada buvo įvardijama šiuo terminu, kad ir kokių kitų prasmių jis turėjo įvairiais laikais; ir būtent šis terminas turi tą privalumą, kad žodis „socializmas" buvo sąmoningai sukurtas kaip individualizmo priešybė.[1] Mane čia domins toji sistema, kuri yra alternatyva socializmui.

[1] Terminai „individualizmas" ir „socializmas" buvo sukurti Saint-Simono sekėjų, šiuolaikinio socializmo pradininkų. Pirmiausia jie sugalvojo terminą „individualizmas", juo apibūdindami tą visuomeninę tvarką, kuri jiems buvo nepriimtina, vėliau išrado terminą „socializmas", apibūdinantį centralizuotai planuojamą visuomenę, kurioje visa veikla vyksta pagal principą, kuriuo veikia atskira gamykla. Apie šių terminų kilmę žr. mano straipsnį „The Counter-Revolution of Science", *Economica*, VIII (new ser., 1941).

2

Prieš paaiškindamas, ką turiu omeny kalbėdamas apie tikrąjį individualizmą, turbūt turiu nurodyti intelektinę tradiciją, kuriai tas terminas priklauso. Tikrasis individualizmas, kurį mėginsiu ginti, naujaisiais laikais savo ištakomis sietinas su Johnu Locke, ypač su Bernardu Mandeville'iu ir Davidu Hume'u; savo išrutuliota forma jis pirmąkart pasireiškė Josiah Tuckerio, Adamo Fergusono ir Adamo Smitho darbuose, ir buvo išpažįstamas jų didžiojo amžininko, Edmundo Burke'o, apie kurį Adamas Smithas sakė, jog jis yra vienintelis iš jam žinomų mąstytojų, ekonomikos klausimais laikęsis lygiai tokios pat nuomonės, kaip jis pats, nors iki tol jie nepalaikė jokių ryšių.[2] XIX amžiuje jam, mano požiūriu, geriausiai atstovavo dviejų didžiųjų istorikų ir politinių filosofų darbai: turiu omenyje Alexisą de Tocqueville'į ir lordą Actoną. Manau, kad šiedu autoriai sėkmingiausiai išplėtojo tai, kas buvo geriausia Škotų politinėje filosofijoje ir Burke'o bei anglų vigų darbuose; tuo tarpu XIX amžiaus klasikiniai ekonomistai, bent jau Benthamas ir jo sekėjai, tarp jų ir vadinamieji filosofiniai radikalai, pamažu tapo visiškai kitokios individualizmo atmainos atstovais.

Šiai antrajai ir visiškai kitokiai minties srovei, kuri irgi yra žinoma kaip individualizmas, yra atstovaujama daugiausia prancūzų ir kitų kontinentinių autorių, manau, dėl to, kad didžiausios įtakos jiems padarė dekartiškasis racionalizmas. Iškiliausi šios tradicijos atstovai yra enciklopedistai, Rousseau ir fiziokratai; šis racionalistinis individualizmas dėl priežasčių, kurias netrukus išdėstysiu, visada pavirsdavo savo priešybe – socializmu arba kolektyvizmu. Tik pirmoji individualizmo atmaina yra visiškai nuosekli, tad jai ir skiriu tikrojo individualizmo vardą, tuo tarpu antroji atmaina veikiausiai laikytina tokiu pat šiuolaikinio socializmo šaltiniu, kaip ir kitos grynai kolektyvistinės teorijos.[3]

---

[2] R. Bisset, *Life of Edmund Burke* (2nd ed., 1800), II, 429. Žr. taip pat W. C. Dunn, „Adam Smith and Edmund Burke: Complimentary Contemporaries," *Southern Economic Journal* (University of North Carolina), vol. VII, No. 3 (January, 1941).

[3] Carlas Mengeris, kuris vienas pirmųjų naujaisiais laikais sąmoningai mėgino gaivinti Adamo Smitho ir jo mokyklos individualizmą, buvo bene pirmasis teoretikas,

Vyraujančią painiavą dėl individualizmo prasmės bene geriausiai iliustruoja faktas, kad žmogus, kurį laikau vienu iškiliausių tikrojo individualizmo atstovų – Edmundas Burke'as – paprastai (ir pagrįstai) laikomas pagrindiniu Rousseau „individualizmo" oponentu, nes jis buvo įsitikinęs, jog pastarojo teorijų įgyvendinimas visuomenę greit paverstų „individualumo trupiniais ir dulkėmis"[4], ir faktas, jog terminas „individualizmas" į anglų kalbą atėjo per kito didžiojo tikrojo individualizmo atstovo – Alexiso de Tocqueville'io – darbų vertimą. Savo knygoje *Demokratija Amerikoje* šį terminą jis vartoja apibūdinti nuostatai, kurią jis smerkia ir atmeta.[5] Tačiau neabejotina, jog ir Burke'as, ir de Tocqueville'is visais esminiais požiūriais yra artimi Adamui Smithui, iš kurio niekas negali atimti individualisto titulo, tad „individualizmas", kuriam jie oponuoja, yra kažkas visiškai kita nei Smitho individualizmas.

įžvelgęs sąsajų tarp šių socialinės tvarkos projektų ir socializmo. Žr. jo kn. *Untersuchungen über die Methode der Sozialwissenschaften* (1883), ypač kn. IV, 2 sk., kurio pabaigoje jis kalba apie „pragmatizmą, kuris, nepaisant jo atstovų valios, neišvengiamai veda į socializmą."

Svarbu tai, kad fiziokratai jau buvo nutolę nuo savo racionalistinio individualizmo ir labai priartėję prie socializmo (kurį nuosekliausiai išrutuliojo jų amžininkas Morelly kn. *Le Code de la nature* [1755], bei prie žiauriausio despotizmo propagandos: „L'État fait des hommes tout ce qu'il veut", rašė Bodeu.

[4] Edmund Burke, *Reflections on the Revolution in France* (1790), *Works* (World's Classics ed.), IV, 105: „Tad per keletą kartų visuomenė subyrėtų į individualumo trupinius ir dangaus vėjų galiausiai būtų išsklaidyta." Tai, kad Burke'as (kaip parodo A. M. Osbornas savo knygoje *Rousseau and Burke* [Oxford, 1940], p. 23) pirmiausia atakavo Rousseau kraštutinį „individualizmą", o vėliau jį puolė dėl kraštutinio kolektyvizmo, nėra nenuoseklumas, o tik vedinys fakto, jog Rousseau atveju, kaip ir visais kitais, racionalistinis individualizmas neišvengiamai vedė į kolektyvizmą.

[5] Alexis de Tocqueville, *Democracy in America*, trans. Henry Reeve (London, 1864), Vol. II, Bk. II, ch. 2, de Tocqueville'is individualizmą apibrėžia kaip „subrendimo ir pasitikėjimo jausmą, kuris kiekvieną visuomenės narį skatina atsiskirti nuo visuomenės ir užsisklęsti savo šeimos bei bičiulių rate; susikūręs tokį siaurą ratą jis nustoja rūpintis likusia visuomene." Pastaboje šiai pastraipai vertėjas atsiprašo už tai, kad į anglų kalbą įtraukia prancūziškąjį terminą „individualisme" teisindamasis tuo, kad nežino „jokio anglų kalbos žodžio, kuris jį tiksliai atitiktų". Kaip pabrėžė Albertas Schatzas toliau minimoje knygoje, de Tockeville'io vartojimas šio jau įsitvirtinusio prancūzų kalbos termino šia keista prasme yra niekuo nepagrįstas ir tik sukelia rimtą painiavą.

3

Tad kokie yra esminiai tikrojo individualizmo bruožai? Visų pirma reikia pabrėžti, jog tai yra visuomenės *teorija* – mėginimas suprasti jėgas, kurios lemia socialinį žmogaus gyvenimą, ir tik išvestiniu būdu tai yra tam tikrų politinių maksimų visuma, grindžiama šiuo požiūriu į visuomenę. Vien šio fakto pakanka, kad galėtume atmesti naiviausius iš įprastų nesusipratimų, esą individualizmas postuluoja izoliuotų arba nepriklausomų individų egzistavimą, užuot pradėjęs nuo prielaidos, kad žmonių prigimtį ir charakterį lemia jų egzistavimas visuomenėje.[6] Jeigu taip būtų, tai individualizmas išties negalėtų ko nors duoti mums mėginant suprasti visuomenę. Tačiau jo pagrindinė idėja yra visiškai kitokia, o būtent, kad nėra kito būdo suprasti socialinius reiškinius, kaip tik mėginti suprasti individų veiksmus, skirtus kitiems žmonėms, bei numatomą jų elgesį.[7] Ši tezė pirmiausia yra nukreipta prieš kolektyvistines visuomenės teorijas, kurios vaizduojasi galinčios tiesiogiai suvokti tokias socialines visumas, kaip visuomenė ir pan., kaip *sui generis* objektus, egzistuojančius nepriklausomai nuo jas sudarančių individų. Antrasis individualistinės analizės žingsnis yra nukreiptas prieš racionalistinį pseudoindividualizmą, kuris praktiškai taip pat veda į kolektyvizmą. Tai yra tezė, kad, analizuodami jungtinius individualių veiksmų padarinius, suvokiame, jog dauguma institucijų, nuo kurių priklauso žmogiškosios veiklos sėkmė, atsiranda ir funkcionuoja be kokio nors

[6] Puikioje istorinėje individualistinių teorijų apžvalgoje velionis Albertas Schatzas teisingai pabrėžia: „nous voyons tout d'abord avec évidence ce que l'individualisme n'est pas. C'est précisément ce qu'on croit communément qu'il est: un système d'isolément dans l'existence et une apologie de l'égoisme" (*L'Individualisme economique et social* [Paris, 1907], p. 558). Ši knyga, kuri man daug davė, nusipelnė būti geriau žinoma, ir ne tik kaip svarus indėlis į pavadinime nusakytą temą, bet ir į ekonominės teorijos istoriją apskritai.

[7] Šiuo požiūriu, kaip tai išaiškino Karlas Pribramas, individualizmas yra būtinasis filosofinio nominalizmo vedinys; tuo tarpu kolektyvistinės teorijos remiasi „realistine", arba (kaip ją tiksliau vadina K. R. Popperis) „esencialistine", tradicija (Pribram, *Die Entstehung der individualistischen Sozialphilosophie* [Leipzig, 1912]). Šis „nominalistinis" bruožas yra būdingas tik tikrajam individualizmui, o tariamasis Rousseau ir fiziokratų individualizmas, kuris kyla iš dekartiškųjų šaltinių, yra „realistinis" arba „esencialistinis".

planuojančio ir diriguojančio proto; Adamo Fergusono žodžiais, „tautos atsitiktinai aptinka savo institucijas, kurios yra žmogiškojo veiksmo, bet ne žmogiškojo sumanymo rezultatas";[8] ir kad spontaniško laisvų žmonių bendravimo eigoje atsiranda didesnių dalykų nei tie, kuriuos galėtų visiškai suvokti atskiras protas. Būtent tai yra didžioji tema, kurią svarsto Josiah Tuckeris ir Adamas Smithas, Adamas Fergusonas ir

[8] Adam Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society* (1st. ed., 1767), p. 187. Plg. taip pat *ibid.*: „Visuomenės formos kyla iš migloto tolimo šaltinio; dar prieš atsirandant filosofijai jos kyla iš žmonių instinktų, o ne spekuliacijų. ... Mes laikome sumanymo rezultatu tai, kas buvo pažinta tik iš patirties, tai, ko joks žmogaus protas negalėjo numatyti ir ko joks autoritetas, be palaikančių savo amžiaus nuotaikų ir nuostatų, negalėtų pavesti atlikti atskiram individui" (p. 187 ir 188).

Įdomu palyginti šias ištraukas su panašiais teiginiais, kuriais Fergusono amžininkai reiškė tą pačią pamatinę XVIII a. britų ekonomistų idėją:

Josiah Tucker, *Elements of Commerce* (1756), perspausdinta kn. *Josiah Tucker: A Selection from His Economic and Political Writings*, ed. R. L. Schuyler (New York, 1931), p. 31, 92: „Turime ne slopinti ir silpninti savimeilę, o veikiau turime pastūmėti ją tokia kryptimi, kad siekdama savo tikslų ji kartu tarnautų bendram labui. ... Šio skyriaus tikslas – parodyti, jog visuotinė žmogiškosios prigimties judintoja – savimeilė – gali būti pastūmėta šia kryptimi tuo atveju (ir kitais atvejais) taip, kad ji talkintų viešajam interesui tomis pastangomis, kurias ji panaudoja siekdama vien savo naudos."

Adam Smith, *Wealth of Nations* (1776), ed. Cannan, I, 421: „Kreipdamas savo pastangas tokia linkme, kur jos gali sukurti didžiausią vertę, jis siekia tik naudos sau, tačiau šiuo atveju, kaip ir daugeliu kitų, jis yra vedamas nematomos rankos, kad įgyvendintų tikslą, kurio pats visai nesiekė. Ir visuomenei nėra blogiau dėl to, kad jis jo nesiekė. Siekdamas savo paties naudos jis dažnai duoda visuomenei didesnės naudos nei tada, kai sąmoningai mėgina jai pasitarnauti. Plg. taip pat *The Theory of Moral Sentiments* (1759), Part IV (9th ed., 1801), ch. i, p. 386.

Edmund Burke, *Thoughts and Details on Scarcity* (1795), *Works* (World's Classics ed.), VI, 9: „Geravalis ir išmintingas visatos šeimininkas padeda žmonėms, vadovaujantis savo pačių asmeniniais interesais, savo asmeninę sėkmę susieti su visuomenės gerove, net jeigu jie patys to nesuvokia."

Nors šie teiginiai buvo atmetami ir išjuokiami daugumos pastarojo šimtmečio autorių (neseniai C. E. Ravenas cituotąjį Burke'o teiginį pavadino „pragaištingąja teze" – žr. jo *Christian Socialism* (1920), p. 34), įdomu pastebėti, jog vienas iškiliausių šiuolaikinio socializmo teoretikų dabar pripažįsta Adamo Smitho išvadas. Pasak A. P. Lernerio (*The Economics of Control* [New York, 1944], p. 67), esminė socialinė kainų mechanizmo nauda visuomenei yra tai, kad „jį deramai taikydami kiekvienam visuomenės nariui, siekiančiam naudos sau, suteikiame paskatų atlikti tai, kas pasitarnauja socialiniam interesui. Būtent šią esminę tiesą atrado Adamas Smithas ir fiziokratai."

Edmundas Burke'as ir tas didysis politinės ekonomijos atradimas, tapęs pagrindu, kuriuo remdamiesi aiškiname ne tik ekonominį gyvenimą, bet ir daugumą kitų socialinių reiškinių.

Skirtumas tarp požiūrio, kuris žmogiškųjų reikalų tvarką suvokia kaip neplanuotą individų veiksmų rezultatą ir požiūrio, kuris visą stebimą tvarką aiškina kaip tikslingo sumanymo rezultatą, yra pirmasis didysis kontrastas tarp XVIII a. britų mąstytojų tikrojo individualizmo ir tariamojo dekartiškosios mokyklos „individualizmo".[9] Tačiau tai tėra aspektas dar didesnio skirtumo tarp požiūrio, kuris protui skiria palyginti kuklų vaidmenį socialiniame žmonių gyvenime, kuris teigia, jog tai, ką žmogus yra pasiekęs, yra pasiekta nepaisant fakto, jog jis tik iš dalies vadovaujasi protu, ir kad šis individo protas yra labai ribotas, netobulas, ir to požiūrio, pagal kurį Protas (iš didžiosios raidės) visada ir visa savo apimtimi yra vienodai prieinamas visiems žmonėms ir kad visi žmogaus laimėjimai tiesiogiai priklauso nuo individualaus proto, todėl yra jo valdomi. Galima net sakyti, jog pirmasis požiūris atsiranda dėl individualaus proto ribotumų suvokimo, ir implikuoja tam tikrą kuklaus nusižeminimo nuostatą dėl tų beasmenių ir anoniminių socialinių procesų, kurie individams padeda sukurti didesnius dalykus nei jie galėtų patys sugalvoti, o antrasis požiūris yra perdėto tikėjimo individualaus proto galiomis išraiška ir implikuoja niekinamą nuostatą dėl visų tų dalykų, kurie nėra jo sąmoningai suplanuoti arba nėra jam visiškai suprantami.

Antiracionalistinis požiūris, kuris žmogų traktuoja ne kaip visiškai racionalią ir protingą, bet veikiau kaip labai iracionalią ir klystančią būtybę, kurios klaidos ištaisomos tik socialinio proceso eigoje, ir kuris siekia geriausiai panaudoti šią labai netobulą medžiagą, yra turbūt būdin-

[9] Plg. Schatz, op. cit., p. 41–42, 81, 378, 568–569, ypač jo cituojamą ištrauką (p. 41, išn.) iš Alberto Sorelio straipsnio („Comment j'ai lu la 'Réforme sociale'", leidinyje *Réforme sociale*, November 1, 1906, p. 614): „Quel que fut mon respect, assez commandé et indirect encore pour le *Discourse de la méthode*, je savais déja, que de ce fameux discours il était sorti autant de déraison sociale et d'aberrations métaphysiques, d'abstractions et d'utopies, que de données positives, que s'il ménait à Compte il avait aussie mené à Rousseau." Apie Descartes'o itaką Rousseau žr. taip pat P. Janet, *Histoire de la science politique* (3 ed., 1887), p. 423; F. Bouillier, *Histoire de la philosophie cartésienne* (3 ed., 1868), p. 643; H. Michel, *L'Idée de l'état* (3 ed., 1898), p. 68.

giausioji anglų individualizmo savybė. Šio požiūrio vyravimą anglų politinės minties tradicijoje veikiausiai nulėmė didžiulė Bernardo Mandeville'io, pirmąkart aiškiai suformulavusio jo pagrindinę idėją, įtaka.[10]

Negalėčiau geriau pailiustruoti šio požiūrio kontrasto su dekartiškuoju, arba racionalistiniu, „individualizmu" nei pacituodamas garsiąją pastraipą iš *Samprotavimo apie metodą* II dalies. Descartesas ten sako: „Pastebėjau, kad iš daugelio gabalų sudėti ar skirtingų rankų parašyti kūriniai ne tokie tobuli kaip tie, kurie yra sukurti vieno kūrėjo." Toliau jis sako (svarbu, kad prieš tai jis pateikia architekto, kuriančio savo projektą, pavyzdį): „Panašiai įsivaizduoju tautas, kadaise buvusias pusiau laukines ir tik pamažu tapusias civilizuotomis. Tų tautų įstatymai susiklostė iš būtinybės dorotis su nusikaltimais ir rietenomis. Todėl jų santvarka yra mažiau tobula už santvarką tų tautų, kurios nuo savo atsiradimo pradžios laikėsi išmintingo įstatymų leidėjo nurodymų." Paremdamas šią savo mintį Descartesas priduria: „Kadaise Sparta ypač suklestėjo, ir tai atsitiko ne todėl, kad kiekvienas jos įstatymas buvo geras ... bet todėl, kad jos įstatymai buvo vieno žmogaus sugalvoti ir visi buvo skirti vienam tikslui."[11]

---

[10] Lemiamas Mandeville'io vaidmuo ekonomikos istorijoje, ilgą laiką nesuprastas arba suprastas tik nedaugelio autorių (pirmiausia Edwino Cannano ir Alberto Schatzo), dabar pradedamas pripažinti pirmiausia dėl velionio F. B. Kaye atlikto nuostabaus *Pasakėčios apie bites* (*Fable of the Bees*) leidimo. Nors pagrindinės Mandeville'io darbų idėjos jau glūdi pirminėje 1705 m. poemoje, jos išsamiausiai rutuliojamos pateikiant darbo pasidalijimo, pinigų ir kalbos kilmės teoriją, 2-ojoje *Pasakėčios* dalyje, kuri buvo išleista 1728 m. (žr. Bernard Mandeville, *The Fable of the Bees*, ed. F. B. Kaye [Oxford, 1924], II, 142, 287–288, 349–350). Čia turime vietos pacituoti tik esminę pastraipą iš darbo pasidalijimo kilmės aiškinimo, kur jis sako, jog „mes dažnai žmogaus genialumui ir įžvalgumui priskiriame dalykus, kuriuos iš tikrųjų lemia laiko tėkmė ir patirtis daugelio kartų, nė viena iš kurių ypač nesiskiria nuo kitų savo natūraliomis savybėmis ar sumanumu" (*ibid.*, p. 142).

Tapo įprasta Giambattistą Vico su jo (dažnai klaidingai cituojama) formule *homo non intelligendo fit omnia* (*Opere*, ed. G. Ferrari [2nd. ed., Milan, 1854], V, 183) laikyti antiracionalistinės socialinių reiškinių teorijos pirmtaku; tačiau Mandeville'is jį pranoko ir istoriškai, ir teoriškai.

Galbūt taip pat verta pabrėžti, jog ne tik Mandeville'is, bet ir Adamas Smithas daug prisidėjo prie kalbos teorijos, kurioje daugeliu požiūrių iškyla tos pačios problemos, kaip ir kituose socialiniuose moksluose.

[11] Réné Descartes, *A Discourse on Method* (Everyman's ed.), p. 10–11.

Būtų įdomu išanalizuoti „visuomeninės sutarties" idėja grindžiamo individualizmo arba „konstruktyvistinių" (*design*) socialinių institucijų teorijų raidą: pradėti nuo Descarteso, Rousseau ir Prancūzijos revoliucijos ideologų ir baigti tebevyraujančiu inžineriniu požiūriu į socialines problemas.[12] Tokia analizė parodytų, kad dekartiškasis racionalizmas buvo nuolatinis kliuvinys mėginant suprasti istorinius reiškinius ir kad būtent jis daugiausia skatino tikėjimą neišvengiamu istorinės raidos dėsningumu ir šiuo tikėjimu grindžiamą šiuolaikinį fatalizmą.[13]

Tačiau čia mums svarbu parodyti tik tai, kad šis požiūris (nors jis taip pat yra įvardijamas kaip „individualizmas") bent dviem esminiais aspektais yra visiška priešybė tikrajam individualizmui. Nors kalbant apie šį tariamąjį individualizmą galima pagrįstai teigti, jog „tikėti spontaniniais socialiniais rezultatais buvo logiškai neįmanoma visiems tiems filosofams, kurie individualų žmogų laikė atskaitos tašku ir postulavo jo pajėgumą suformuoti visuomenę savo atskirą valią suvienijant su kito valia formaliu kontaktu,"[14] tikrasis individualizmas yra vienintelė teorija, kuri gali pretenduoti į tai, kad ji geba pateikti spontaninių socialinių darinių paaiškinimą. Ir jeigu konstruktyvistinės (*design*) teorijos neišvengiamai veda prie išvados, kad socialiniai procesai gali būti pajungti žmogaus tikslams tik tada, kai jie yra kontroliuojami individualaus proto, o tai tiesiai veda į socializmą, tai tikrasis individualizmas, priešingai, taria, jog būdami laisvi žmonės pasieks daugiau nei galėtų sukonstruoti ar numatyti atskiro žmogaus protas.

Šis tikrojo, antiracionalistinio, ir tariamojo racionalistinio individualizmo kontrastas persmelkia visą socialinę mintį. Kadangi abi teorijos yra žinomos vienu ir tuo pačiu vardu ir iš dalies todėl, kad klasikiniai

[12] Apie būdingąjį inžinerinį požiūrį į ekonominius reiškinius žr. mano „Scientism and the Study of Society", *Economica*, vols. IX–XI (new ser., 1942–1944), ypač XI, p. 34 ir toliau.

[13] Po to, kai ši paskaita jau buvo paskelbta, perskaičiau pamokantį Jerome'o Rosenthalio straipsnį „Attitudes of Some Modern Rationalists to History" (*Journal of the History of Ideas*, IV, No. 4 [October, 1943], p. 429-456), kuris gana detaliai atskleidžia antiistorinę Descarteso, ir ypač jo mokinio Malebranche'o nuostatą ir pateikia įdomių pavyzdžių, liudijančių niekinantį Descarteso požiūrį į istorijos, kalbų, geografijos ir ypač klasikų studijas jo veikale *Recherche de la verite par la lumiere naturelle*.

[14] James Bonar, *Philosophy and Political Economy* (1893), p. 85.

XIX amžiaus ekonomistai, ypač Johnas Stuartas Millis ir Herbertas Spenceris, buvo beveik vienodai veikiami tiek prancūzų, tiek anglų tradicijos, tam tikros sąvokos ir prielaidos, visiškai svetimos tikrajam individualizmui, buvo pradėtos laikyti esminiais jų doktrinos elementais.

Dabartinį nesusigaudymą dėl to, ką iš tikrųjų reiškia Adamo Smitho ir jo bendraminčių individualizmas, bene geriausiai iliustruoja vyraujantis įsitikinimas, kad jie sukūrė „ekonominio žmogaus" vaiduoklį, ir kad esą jų išvadas diskredituoja jų išpažįstama visiškai racionalaus elgesio prielaida bei apskritai klaidinga racionalistinė psichologija. Tačiau jie tikrai nesirėmė tokiomis prielaidomis. Arčiau tiesos būtų teiginys, kad, jų požiūriu, žmogus iš prigimties yra tingus, neapdairus ir nerūpestingas ir kad tik aplinkybių verčiamas jis gali būti priverstas savo priemones ekonomiškai derinti prie savo tikslų. Tačiau ir tai būtų labai supaprastintas požiūris į jų kompleksinę ir realistinę žmogiškosios prigimties traktuotę. Kadangi tapo madinga šaipytis iš Smitho ir jo amžininkų dėl jų tariamai klaidingos psichologinės teorijos, man galbūt verta pareikšti savo įsitikinimą, jog visais praktiniais požiūriais Smitho „Tautų gerovė" mums vis dar teikia daugiau žinių apie žmonių elgseną nei dauguma labiau pretenzingų šiuolaikinės „socialinės psichologijos" traktatų.

Bet kuriuo atveju svarbiausias ir neginčijamas dalykas yra tai, kad Smithą pirmiausia domina ne tai, kokiomis sąlygomis geriausias žmogus galėtų sukurti daugiausiai naudos, bet tai, kokiomis sąlygomis blogiausias žmogus turėtų mažiausia galimybių padaryti žalos. Turbūt neperdedant galima sakyti, jog Smitho ir jo amžininkų skelbto individualizmo privalumas yra tas, kad jis apibūdina sistemą, kuriai esant blogiausi žmonės gali padaryti mažiausiai žalos. Tai yra tokia socialinė sistema, kurios funkcionavimas nepriklauso nuo to, ar bus rasti geri žmonės, kurie ją tvarkytų, ir nuo to, ar žmonės taps geresni nei dabar; veikiau tai yra tokia sistema, kuri panaudoja visą žmonių įvairovę – geresnius ir blogesnius, protingesnius ir kvailesnius. Jų tikslas buvo sukurti tokią sistemą, kuriai esant būtų galima suteikti laisvę visiems, užuot suteikus ją tik „geriems ir protingiems", kaip to siekė jų amžininkai prancūzai.[15]

[15] A. W. Bennas savo kn. *History of English Rationalism in the Nineteenth Century* (1906) teisingai pabrėžia: „Anot Quesnay, vadovautis prigimtimi, vadinasi, mėginti

Didieji individualizmo teoretikai siekė atrasti tokias socialines institucijas, kurios žmogų skatintų, vadovaujantis tais asmeniniais sprendimais ir motyvais, kurie lemia jo įprastą elgseną, kuo daugiau prisidėti prie kitų žmonių poreikių tenkinimo; ir jų atradimas buvo tai, kad privačios nuosavybės sistema, palyginti su visomis kitomis sistemomis, sukuria daugiausia tokių paskatų. Tačiau jie neteigė, kad ši sistema negali būti tobulinama ar juo labiau, nors tai teigiama kai kuriose dabartinėse jų argumentų interpretacijose, kad egzistuoja „prigimtinė interesų harmonija", nepriklausanti nuo jokių sukurtų institucijų. Jie puikiausiai su-

---

išsiaiškinti tiriant aplinkinį pasaulį ir jo dėsnius, koks mūsų elgesys labiausiai palankus sveikatai ir laimei; o prigimtinės teisės jam reiškė laisvę elgtis taip nustatytu būdu. Tokią laisvę turi tik protingi ir geri žmonės, ir ji gali būti suteikiama tik tiems, kuriuos tėviška valstybės valdžia teikiasi tokiais laikyti. Tačiau anot Adamo Smitho ir jo sekėjų, prigimtis nusako įvairių potraukių ir instinktų, kurie valdo atskirus visuomenės narius, visumą; jų įsitikinimu, geriausia tvarka susiklosto tada, kai leidžiama laisvai reikštis šioms jėgoms, nes, jų įsitikinimu, tokios laisvės nesėkmė vienur bus daugiau nei kompensuojama sėkmės kitur, ir kad kiekvienam siekiant tik sau naudos geriausiai pasitarnaujama bendram visų labui." (I, 289).

Plačiau šiuo klausimu žr. Elie Halévy, *The Growth of Philosophic Radicalism* (1928), ypač p. 266–270.

XVIII a. škotų filosofų kontrastą su jų prancūzų amžininkais taip pat išryškina Gladys Bryson neseniai paskelbtoje studijoje *Man and Society: The Scottish Enquiry of the Eighteenth Century* (Princeton, 1945), p. 145. Ji pabrėžia, jog visi škotų filosofai „siekė išsivaduoti nuo dekartiškojo racionalizmo su jo abstrakčiu intelektualizmu ir įgimtomis idėjomis" ir pakartotinai atkreipia dėmesį į „antiindividualistines" Davido Hume'o tendencijas (p. 106, 155). „Individualizmo" terminą vartoja ta prasme, kuria jį čia vartojame tariamam, racionalistiniam individualizmui pavadinti. Tačiau kartais ji daro įprastą klaidą – juos vadina „tipiniais to šimtmečio minties atstovais" (p. 176). Vis dar jaučiamas polinkis, nulemtas vokiškosios „Švietimo" sampratos, visų XVIII a. filosofų pažiūras laikyti kaip iš esmės vienodas, nors daugeliu požiūrių tuometiniai anglų ir prancūzų filosofų pažiūrų skirtumai yra svarbesni už panašumus. Įprastas Adamo Smitho ir Quesnay priskyrimas vienai rubrikai, grindžiamas įsitikinimu, jog Smithas daugeliu požiūrių rėmėsi fiziokratais, turėtų būti nutrauktas dabar, kai šį įsitikinimą sugriovė W. R. Scotto naujieji atradimai (žr. jo *Adam Smith as Student and Professor* [Glasgow, 1937], p. 124). Taip pat verta atkreipti dėmesį į tai, kad esama duomenų, jog Hume'as ir Smithas savo darbais siekė mesti iššūkį Montesquieu idėjoms.

XVII a. britų ir prancūzų socialinių filosofų skirtumus gana įtaigiai aptaria Rudolfas Goldenscheidas, *Grundlinien zu einer Kritik der Willenskraft* (Vienna, 1905), p. 32-37, nors šią analizę šiek tiek gadina autoriaus priešiškumas pirmųjų „ekonominiam liberalizmui".

vokė individualių interesų konfliktiškumą ir būtent todėl pabrėžė „gerai sudarytų institucijų" būtinybę, kurioms esant „konkuruojančių interesų derinimo ir kompromiso paieškos taisyklės bei principai"[16] leistų konfliktuojančius interesus sutaikyti tokiu būdu, kuris jokiai atskirai grupei nesuteiktų galios primesti kitiems savo pažiūrų ir savo siekių.

4

Kalbant apie šias pamatines psichologines prielaidas būtina nuodugniau aptarti vieną jų aspektą. Kadangi įsitikinimas, jog individualizmas gina, palaiko ir skatina žmonių savanaudiškumą, yra viena iš priežasčių, dėl kurios daugeliui žmonių jis nepatinka, ir kadangi painiava šiuo klausimu kyla dėl realios intelektinės problemos, turime atidžiai išnagrinėti šios prielaidos prasmę. Neabejotina, kad didžiųjų XVIII a. mąstytojų kalbėsenoje būtent žmogaus „savimeilė" ar net jo „savanaudiški interesai" buvo laikomi „visuotinu elgsenos motyvu" ir kad vartodami šiuos terminus jie apeliavo pirmiausia į tą moralinę nuostatą, kurią laikė vyraujančia. Tačiau šie terminai nereiškia egoizmo siaurąja prasme, t.y. kad žmonėms rūpi tik jų pačių tiesioginiai asmeniniai poreikiai. Rūpinimasis savimi, žinoma, aprėpia rūpinimąsi savo šeima ir savo draugais; tiesą sakant, pats argumentas visiškai nepriklauso nuo to, kuo žmonės iš tikrųjų rūpinasi.

Tačiau daug svarbesnis už šią moralinę nuostatą (kuri gali keistis) yra tas neginčijamas intelektinis faktas, kurio niekas negali pakeisti ir kuris pats savaime yra pakankamas pagrindas toms išvadoms, kurias darė individualizmo filosofai. O tai yra atskiro žmogaus žinių ir interesų esminio ribotumo faktas, t.y. faktas, jog jis *negali* pažinti daugiau nei tik menką visos visuomenės dalį ir todėl visa, kas gali jį motyvuoti, tėra tiesioginiai jo veiksmų padariniai toje srityje, kurią jis pažįsta. Jokie galimi žmonių moralinių nuostatų skirtumai neturi didesnės reikšmės kalbant apie jų įtaką socialinei organizacijai, palyginti su tuo faktu, kad

[16] Edmund Burke, *Thoughts and Details on Scarcity* (1795), in Works (World's Classics ed.), VI, 15.

žmogaus protas gali suvokti tik gana siaurą faktų ratą, kurio centras yra jis pats; tad nepriklausomai nuo to, ar jis yra visiškas savanaudis egoistas, ar nesavanaudiškiausias altruistas, žmogiškieji poreikiai, kuriais jis *gali* veiksmingai pasirūpinti, yra nykiai mažas fragmentas, palyginti su visos visuomenės narių poreikiais. Todėl esminis klausimas yra ne tai, ar žmogus vadovaujasi (turi vadovautis) savanaudiškais motyvais, o tai, ar jam galima leisti savo veikloje vadovautis tais jo numatomais tiesioginiais veiksmų padariniais, kuriuos jis gali žinoti ir kuriais gali pasirūpinti, ar veikiau jis privalo arba turi būti priverstas daryti tai, kas atrodo tinkama kažkam kitam, apie kurį tariama, jog jis disponuoja platesniu supratimu apie šių veiksmų poveikį visuomenei kaip visumai.

Krikščioniškąją doktriną, kad žmogus turi būti laisvas ir moralės dalykuose turi vadovautis *savo* sąžine, nes tik tada jo veiksmai gali turėti kokią nors moralinę vertę, ekonomistai papildė teze, kad jis gali laisvai naudotis *savo* žiniomis ir gebėjimais, kad jam turi būti leista vadovautis savo paties ribotais interesais siekiant konkrečių tikslų, kuriuos *jis* žino ir kurie *jam* rūpi, nes tik taip jis gali įnešti didžiausią indėlį realizuojant bendrus visuomenės tikslus. Jų pagrindinė problema buvo tai, kaip šie riboti interesai, faktiškai motyvuojantys žmonių veiksmus, gali būti paversti veiksmingomis paskatomis, motyvuojančiomis juos savanoriškai tenkinti poreikius, kurie peržengia jų pačių regos lauką. Ekonomistai buvo tie mąstytojai, kurie pirmąkart suprato, kad jau veikianti rinka yra efektyvus žmonių įtraukimo į tam tikrą procesą būdas, į daug sudėtingesnį ir platesnį procesą, nei jį gali suvokti atskiras žmogus ir kad būtent per rinką jis yra skatinamas padėti „įgyvendinti tikslus, kurių pats nesiekė".

Buvo beveik neišvengiama, kad klasikiniai autoriai, aiškindami šią savo mintį, turėjo naudotis klaidinančia kalba, ir todėl jie įgijo savanaudiškumo gynėjų reputaciją. Galime tai nesunkiai paaiškinti performuluodami jų argumentą paprasta kalba. Jeigu jį glaustai pateikiame kaip tezę, jog savo veiksmuose žmonės vadovaujasi ir privalo vadovautis *savo* interesais bei norais, tai tokia tezė iškart bus klaidingai perinterpretuota kaip teiginys, kad savo veiksmuose jie vadovaujasi ir privalo vadovautis vien savo asmeniniais poreikiais arba savanaudiškais interesais, nors iš tikrųjų sakoma tik tai, kad jiems leistina siekti to, ką *jie* laiko siektinais dalykais.

Kita klaidinanti frazė, vartojama pabrėžiant itin svarbią mintį, yra garsioji tezė, kad kiekvienas žmogus pats geriausiai žino savo interesus. Šio pavidalo tezė nėra nei savaime įtikinama, nei būtina kaip prielaida individualizmo išvadoms. Tikrasis jos pagrindas yra tai, kad niekas negali žinoti, *kas* juos žino geriausiai ir kad tai galime išsiaiškinti tik per socialinį procesą, kai kiekvienam leidžiama mėginant aiškintis, ką jis geba. Pamatinė prielaida, kuria čia remiamasi, yra beribė žmogiškųjų talentų ir gebėjimų įvairovė ir iš to išplaukianti mintis, kad bet kuris atskiras individas nežino daugybės dalykų, kurie yra žinomi visiems kitiems visuomenės kaip visumos nariams. Arba, formuluojant šią pamatinę mintį kiek kitaip, žmogiškasis Protas (iš didžiosios raidės) egzistuoja ne atskiro žmogaus galvoje, kaip tai postuluoja racionalistinė nuostata, bet veikiau turi būti suvokiamas kaip tam tikras tarpasmeninių santykių procesas, kuriame kiekvieno individo indėlis yra tikrinamas ir koreguojamas kitų individų. Šis argumentas nepostuluoja, kad visi žmonės yra lygūs savo įgimtais talentais ir gebėjimais; postuluojama tik tai, kad joks žmogus nėra kompetentingas priimti galutinį sprendimą dėl to, kokiomis galiomis disponuoja kitas žmogus ar kokiomis galiomis jam leistina naudotis.

Čia galbūt derėtų pabrėžti, jog tik todėl, kad žmonės faktiškai yra nelygūs, galime juos traktuoti kaip lygius. Jeigu žmonės būtų visiškai lygūs savo gebėjimais ir polinkiais, turėtume juos traktuoti nelygiai, kad sukurtume vienokią ar kitokią socialinę organizaciją. Laimei, jie nėra lygūs; ir būtent dėl to jų funkcijų diferenciacija nebūtinai turi būti nustatoma savavališku kieno nors organizuojančios valios aktu; tad, sukurdami formalią visiems vienodai taikomų taisyklių lygybę, kiekvienam individui galime palikti laisvę susirasti savo paties lygį.

Lygus žmonių traktavimas neturi jokio ryšio su žmonių sulyginimo mėginimais. Pirmoji nuostata yra laisvosios visuomenės sąlyga, o antroji, pasak de Tocqueville'io, išreiškia „naująją vergovės formą".[17]

[17] Šią frazę de Tocqueville'is pakartotinai vartoja socializmo padariniams apibūdinti; žr. ypač jo *Ouvres complètes*, IX (1886), 541, kur jis sako: „Si, en définitive, j'avais à trouver une formule générale pour exprimer ce que m'apparait le socialisme dans son ansemble, je dirais que c'est une nouvelle formule de la servitude." Galbūt man bus leista pridurti, jog būtent ši de Tocqueville'io frazė man padėjo sugalvoti pavadinimą neseniai išleistai mano knygai.

5

Iš suvokimo, jog kiekvieno individo žinios yra ribotos ir iš fakto, jog joks asmuo ar atskira asmenų grupė negali žinoti visko, ką kas nors žino, individualizmas daro savo pagrindinę praktinę išvadą, kad griežtai turi būti ribojama bet kokia prievartinė galia. Pasisakoma tik prieš *prievartą* kuriant organizacijas arba asociacijas – ne prieš pačią organizavimosi ar asocijavimosi idėją. Individualizmo idėja ne tik neprieštarauja savanoriško asocijavimosi idėjai, ji net implikuoja, kad daugelis dalykų, apie kuriuos dažnai manoma, kad jie gali būti pasiekti tik tikslingo valdymo priemonėmis, priešingai, kur kas lengviau yra pasiekiami individams savanoriškai ir spontaniškai bendradarbiaujant. Tad nuoseklus individualistas turi būti entuziastingas savanoriško bendradarbiavimo šalininkas, nebent toks bendradarbiavimas išsigimsta į žmonių prievartavimą ir išskirtinių galių prisiėmimą.

Tikrasis individualizmas, žinoma, nėra anarchizmas, kuris tėra dar vienas racionalistinio pseudoindividualizmo produktas. Jis neneigia prievartinės galios būtinybės, o tik siekia apriboti jos taikymą toms sritims, kur ji yra vienintelis būdas užkirsti kelią kitų naudojamai prievartai; taip sumažinamas prievartos mastas iki minimumo. Nors visi individualistiniai filosofai veikiausiai sutaria dėl šios bendros formulės, reikia pripažinti, jog jie ne visada gerai žino, kaip ji taikoma specifiniais atvejais. Nei *laissez faire* frazė, kuria dažnai piktnaudžiaujama ir kurios prasmė dažnai iškraipoma, nei dar senesnė formulė „gyvybės, laisvės ir nuosavybės apsauga" – nė viena jų nėra pakankamai informatyvios. Tiesą sakant, kadangi abi frazės įtaigauja, jog paprasčiausiai galime palikti visa taip, kaip buvo, toks atsakymas gali būti blogesnis už atsakymo nebuvimą; nė viena iš tų frazių nepasako, kurios yra pageidautinos arba būtinos valdžios veikimo sritys. Tačiau atsakymas į klausimą, ar individualistinė filosofija gali būti mūsų praktinė vadovė, galiausiai priklauso nuo to, ar ji mums padeda suprasti, kas priklauso ir kas nepriklauso valdžios kompetencijai.

Kai kurios bendros ir plačiai taikytinos šios pobūdžio taisyklės, man rodos, tiesiogiai išplaukia iš pamatinių individualizmo postulatų. Kad kiekvienas žmogus, siekdamas tikslų, kurie *jam* rūpi, naudotųsi *savo*

konkrečiomis žiniomis bei gebėjimais ir kad taip veikdamas jis kuo daugiau prisidėtų prie poreikių, plytinčių už jo žinojimo ribų, tenkinimo, yra akivaizdžiai būtina: pirma, kad jis turėtų aiškiai apibrėžtą atsakomybės sritį ir antra, kad santykinė vertė, kurią jis teikia skirtingiems galimiems savo veiksmų rezultatams, turi atitikti tą santykinę vertę, kurią kiti žmonės teikia tolesniems ir jam pačiam nežinomiems jo veiksmų padariniams.

Pirmiausia panagrinėkime atsakomybės ribų apibrėžimo problemą. Kad žmogus laisvai galėtų naudotis savo žiniomis arba gebėjimais, atsakomybės ribų apibrėžimas neturi nustatyti jokių konkrečių tikslų, kurių jam būtų privalu siekti. Tai būtų veikiau specifinės pareigos primetimas, o ne atsakomybės srities apibrėžimas. Jis negali būti ir toks, kad kokio nors autoriteto valia jam būtų paskiriami specifiniai ištekliai, nes tada, kaip ir tuo atveju, kai jam paskiriamos specifinės užduotys, iš jo būtų atimta pasirinkimo laisvė. Kad žmogus galėtų naudotis savo gebėjimais, jo paties planavimo ir veiklos rezultatai turi apibrėžti jo atsakomybės ribas. Šios problemos sprendimas, prie kurio žmonės pamažu priėjo ir kuris yra ankstesnis už valdžią šiuolaikine šio žodžio prasme, yra tam tikrų formalių principų, „pastovios taisyklės, galiojančios kiekvienam visuomenės nariui"[18], pripažinimas – visų pirma tų taisyklių, kurios žmonėms leidžia skirti „mano" nuo „tavo" ir kurios kiekvienam parodo, kas yra jo paties ir kas yra kito žmogaus atsakomybės sritis.

Pastaruoju laiku pagrindinis skirtumas tarp valdymo, grindžiamo taisyklėmis, informuojančiomis individą apie atsakomybės sritį, kurios ribose jis turi tvarkyti savo gyvenimą, ir valdymo, grindžiamo įsakais, primetančiais specifines pareigas, tapo toks miglotas, kad jį būtina aptarti šiek tiek išsamiau. Čia yra esminė takoskyra tarp laisvės teisės viršenybės sąlygomis (*freedom under the law*) ir tokio naudojimosi įstatymų leidybos mechanizmu – demokratiniu ar nedemokratiniu, kuris naikina laisvę. Svarbiausia čia yra ne tai, kad valdžia savo veikloje vadovautųsi tam tikru bendru principu, o tai, kad valdžia apsiribotų tuo,

[18] John Locke, *Two Treatises of Government* (1690), Book II, ch. 4, § 22: „Valdžią turinčių žmonių laisvė yra laisvė gyventi laikantis pastovios taisyklės, kuri galioja kiekvienam visuomenės nariui ir kuri nustatyta jos įstatymų leidimo valdžios."

jog priverstų individus laikytis tam tikrų principų, kuriuos *šie* žino ir į kuriuos atsižvelgia priimdami *savo* sprendimus. Be to, tai, ką individas gali arba ko negali daryti, arba tai, kokių savo bendrapiliečių veiksmų jis gali tikėtis, turi priklausyti ne nuo tolimų ir netiesioginių galimų jo veiklos rezultatų, bet nuo tiesioginių ir lengvai atpažįstamų aplinkybių, kurias (kaip tariame) jis žino. Individui reikia turėti taisykles, galiojančias tipinėmis situacijomis, apibrėžtas jam žinomais terminais, nepriklausomas nuo tolimų tokios taisyklės taikymo padarinių konkrečioje situacijoje, taisykles, kurios (jeigu jų bus nuolat laikomasi) dauguma atvejų duos gerų rezultatų, net jeigu tokių rezultatų jos neduotų tais kraštutiniais atvejais, kuriuos nusako posakis „sunkios bylos kuria blogą teisę".

Bendriausias principas, kuriuo grindžiama individualistinė sistema, yra tai, kad visuotinis bendrų principų pripažinimas joje naudojamas kaip priemonė socialinių santykių tvarkai kurti. Jos priešybė yra tokios valdymo sistemos, kurias iliustruoja, pavyzdžiui, vienas neseniai paskelbtas valdomos ekonomikos projektas, pagal kurį „pagrindinis organizacijos principas ... reikalauja, kad bet kuriuo konkrečiu atveju pirmenybė būtų teikiama toms priemonėms, kurios tarnauja visos visuomenės tikslams."[19] Nors čia kalbama apie principus, tačiau faktiškai teigiama ne principų, o tik pragmatinių sumetimų viršenybė – kai viskas priklauso nuo to, ką valdžia paskelbs „visuomenės tikslais". Principai yra priemonės, užkertančios kelią skirtingų interesų konfliktams, ir jie nenusako jokių konkrečių tikslų. Turime paklusti bendriems principams, nes savo praktinėje veikloje negalime vadovautis tobulo mūsų veiksmų padarinių pažinimo ir įvertinimo prielaida. Kol žmonės nėra visažiniai, tol vienintelis būdas, kuriuo individui gali būti suteikta laisvė, yra tas, kad nustatomos bendros taisyklės, apibrėžiančios tą sritį, kur jis gali priimti savo sprendimus. Individo laisvė negalima ten, kur valdžios neriboja specifinės jos veiklos sritys ir kur ji turi teisę savo galią panaudoti bet kuriuo būdu, kad pasiektų savo specifinius tikslus. Kaip seniai pastebėjo lordas Actonas: „Jeigu koks nors atskiras tikslas – kurios nors klasės interesai, šalies saugumas arba jos galia, didžiausia laimė didžiausiam žmonių skaičiui ar kokios nors spekuliatyvios idė-

[19] Lerner, op. cit., p. 5.

jos įgyvendinimo siekis – padaromas aukščiausiu Valstybės tikslu, Valstybė neišvengiamai tampa absoliučia."[20]

6

Nors pagal bendrąją mūsų išvadą individualistinė tvarka turi remtis abstrakčiais principais, o ne specifiniais įsakais, ji palieka atvirą klausimą, kokio pobūdžio bendrų taisyklių mums gali prireikti. Prievartinių galių naudojimą ji apriboja specifine užduotimi, tačiau beveik neribotą erdvę palieka žmogaus išradingumui kuriant efektyviausią taisyklių aibę; ir nors geriausi konkrečių problemų sprendimai daugeliu atvejų atrandami remiantis patirtimi, bendrieji individualizmo principai daug ką pasako apie pageidautiną šių taisyklių pobūdį ir jų turinį. Vienas iš individualizmo vedinių yra tai, kad taisyklės, kadangi turi funkcionuoti kaip gairės individams formuojant savo veiksmų planus, turi būti konstruojamos taip, kad galiotų ilgą laiką. Liberalioji, arba individualistinė, politika iš esmės turi būti ilgalaikė; dabartinė tendencija telkti dėmesį į trumpalaikius politikos padarinius ir ją teisinti nuorodomis į Keyneso frazę, kad „ilgalaikėje perspektyvoje visi būsime mirę", neišvengiamai veda prie tokios tvarkos, kur vadovaujamasi įsakais, priklausančiais nuo konkrečių dabartinio momento aplinkybių, o ne taisyklėmis, apibrėžtomis tipinių situacijų terminais.

Tačiau mums, konstruojant tinkamą teisinę tvarką, reikia daug konkretesnių gairių; jas nurodo pamatiniai individualizmo principai. Siekis žmogaus asmeninius interesus suderinti su kitų žmonių poreikiais veda ne tik prie bendrojo „privačios nuosavybės" principo; jis padeda nustatyti ir specifinį nuosavybės taisyklių turinį skirtingiems nuosavybės objektams. Kad priimdamas savo sprendimus individas atsižvelgtų į visus fizinius savo sprendimų padarinius, būtina, kad aptartoji „atsakomybės sritis" kuo plačiau aprėptų visus tuos tiesioginius padarinius, kuriuos jo veiksmai gali turėti tiems žmonėms, kurių poreikiai ten-

[20] Lord Acton, „Nationality" (1862), perspausdinta kn. *The History of Freedom and Other Essays* (1907), p. 288.

kinami jam disponuojant tam tikra nuosavybe. Šis tikslas paprastai pasiekiamas vadovaujantis paprasčiausia nuosavybės sąvoka, nusakančia išimtinę teisę naudotis konkrečiu daiktu ir kur esame susiję su tuo, ką teisininkai vadina „kilnojamuoju turtu". Sudėtingesnių problemų iškyla nagrinėjant žemės nuosavybės klausimą, kur privačios nuosavybės pripažinimas nedaug ką reiškia, kol nežinome, kokias konkrečias teises ir pareigas tokia nuosavybė aprėpia. O jeigu kalbame apie tokias šiuolaikines problemas kaip oro erdvės arba elektros energijos kontrolė, arba apie išradimus ar literatūros ir meno kūrinius, tai tik atsižvelgdami į nuosavybės institucijos *tikslą* galime nuspręsti, kas tokiais atvejais laikytina individo atsakomybės sritimi.

Čia negaliu toliau gilintis į labai įdomią efektyvios individualistinės teisinės tvarkos tematiką ar plačiau aptarti įvairių papildomų funkcijų, tokių kaip informacijos sklaida ar išvengiamo netikrumo šalinimas,[21] kurias atlikdama valdžia gali smarkiai padidinti individų veiklos efektyvumą. Šiuo dalykus miniu tik norėdamas pabrėžti, jog šalia civilinės ir baudžiamosios teisės įtvirtinimo užduočių egzistuoja ir kitos (neprievartinės) valdžios funkcijos, kurios yra visiškai pateisinamos individualizmo principų pagrindu.

Tačiau yra dar vienas dalykas, apie kurį jau buvau užsiminęs, bet jis yra toks svarbus, kad verta prie jo grįžti. Bet kuri praktiškai įgyvendinama individualistinė tvarka turi būti konstruojama taip, kad tie santykiniai atlygiai, kurių individas gali tikėtis už skirtingą savo sugebėjimų ir išteklių panaudojimą, ne tik atitiktų santykinę jo pastangų rezul-

[21] Klausimas, kokių veiksmų valdžia gali imtis mėgindama sumažinti realiai *išvengiamą* netikrumą individų veikloje, yra sukėlęs tokią painiavą, kad turiu bent trumpai pakomentuoti šią teksto vietą. Reikalo esmė yra tai, kad nesunku apsaugoti atskirą individą arba grupę nuo praradimų, kuriuos gali atnešti nenumatyti pokyčiai, tačiau kadangi taip žmonės išlaisvinami nuo būtinybės atsižvelgti į įvykusius pokyčius, praradimams neužkertamas kelias, jie tėra perkeliami ant kitų žmonių pečių. Antai jeigu kapitalas, investuotas į labai brangią gamyklą, apsaugomas nuo nuvertėjimo uždraudžiant toje gamykloje diegti naujus išradimus, tai, žinoma, tokios gamyklos savininkų saugumas padidėja, tačiau visuomenė netenka naujų išradimų teikiamos naudos. Kitaip sakant, netikrumas visuomenei kaip visumai nesumažėja, jeigu žmonių elgesį padarome labiau numatomą, kai išvaduojame juos nuo būtinybės adaptuotis prie nenumatomų jų žinių apie pasaulį pokyčių. Vienintelis tikrasis netikrumo mažinimo šaltinis yra visuomenės žinių didėjimas, o ne mėginimai drausti žmonėms naudotis naujomis žiniomis.

tatų naudą kitiems, bet kad šie atlygiai atitiktų ir objektyvius jo pastangų rezultatus, o ne vien subjektyvų tų pastangų vertinimą. Konkurencinė rinka tenkina abu šiuos reikalavimus. Tačiau antruoju atveju mūsų subjektyvus teisingumo jausmas dažnai priešinasi beasmeniams rinkos nuosprendžiams. Vis dėlto, jeigu norime išlaikyti individo pasirinkimo laisvę, jis neišvengiamai turi prisiimti visą riziką, susijusią su tokiu pasirinkimu; tad jis bus atlyginamas ne pagal gerus ar blogus ketinimus, o tik pagal jo pastangų rezultato vertę kitiems. Turime pripažinti faktą, jog individo laisvės išlikimas yra nesuderinamas su visiška paskirstomojo teisingumo idėjų realizacija.

7

Nors individualizmo teorija gali mums pasitarnauti konstruojant tinkamą teisinę sistemą ir tobulinant spontaniškai atsiradusias institucijas, pirmiausia jos dėmesys telkiamas į faktą, jog toji socialinės tvarkos dalis, kuri gali arba turi būti sąmoningai panaudojamo žmogaus proto produktas, tėra nedidelė visų visuomenės galių dalis. Kitaip sakant, valstybė, kaip sąmoningai organizuojamos ir tikslingai taikomos galios įkūnijimas, yra tik dalis daug sudėtingesnio organizmo, vadinamo „visuomene"; ji tik nustato tam tikrus rėmus, kuriuose laisvas (ir todėl ne „sąmoningai valdomas") žmonių bendradarbiavimas turi maksimalią reiškimosi erdvę.

Tai implikuoja tam tikras išvadas, kurios dar kartą išryškina tikrojo individualizmo nesuderinamumą su racionalistinio tipo individualizmu. Pirmoji yra tai, kad tikslingai organizuojama valstybė, viena, ir atskiras individas, kita, ne tik nėra laikytini vieninteliais realiais veiksniais ir ne tik nekeliamas tikslas panaikinti visų tarpinių formacijų bei asociacijų, kaip to siekė Prancūzijos revoliucija, bet veikiau tariama, kad neprievartinės socialinės sąveikos konvencijos turi esminės reikšmės išlaikant darnų žmogiškosios visuomenės funkcionavimą. Antroji išvada yra tai, kad dalyvaudamas socialiniuose procesuose individas turi būti pasirengęs adaptuotis prie pokyčių ir kartu pripažinti tam tikras konvencijas, kurios nėra sąmoningai sukurtos, kurių prasmė konkre-

čiose situacijose jam gali būti nevisiškai akivaizdi ir kurios jam dažnai gali atrodyti nesuprantamos ir iracionalios.

Pirmuoju klausimu galiu apsiriboti tik keliomis pastabomis. Pakanka pabrėžti, jog tikrasis individualizmas pripažįsta šeimos vertybę, jis pripažįsta ir nedidelių bendruomenių bei grupių jungtinių pastangų svarbą, jis pasitiki vietos autonomija ir savanoriškomis asociacijomis, ir, tiesą sakant, viena jo pagrindinių tezių yra tai, kad daugelis dalykų, kurių paprastai siekiama pasitelkus prievartinę valstybės galią, lengviau pasiekiami savanoriškai bendradarbiaujant. Turbūt negali būti ryškesnio kontrasto šiai nuostatai už tariamojo individualizmo nuostatą, reikalaujančią šias mažesnes grupes skaidyti į atomus, neturinčius jokių tarpusavio ryšių, išskyrus valstybės jiems primetamas prievartines taisykles; be to, ši nuostata siekia visus socialinius ryšius padaryti priklausomus nuo valstybės nurodymų, vietoje to, kad pačią valstybę traktuotų kaip individų gynimo priemonę nuo atskirų grupių uzurpuojamos prievartinės galios.

Individualistinės visuomenės funkcionavimui ne mažiau svarbu yra tai, kad šias mažesnes žmonių bendruomenes apibrėžia tam tikros tradicijos ir konvencijos, kurios natūraliai klostosi laisvoje visuomenėje ir kurios, kad ir nebūdamos įtvirtintos įstatymu, nustato lanksčias, bet paprastai paisomas taisykles, kurios žmonių elgesį padaro gana numatomą. Pasirengimas paklusti tokioms taisyklėms ne tik tada, kai suvokiama jų prasmė, bet ir tada, kai paprasčiausiai nėra apibrėžto pagrindo jų nepaisyti, yra esminė socialinės sąveikos taisyklių laipsniško evoliucionavimo ir tobulėjimo sąlyga; pasirengimas paklusti socialinio proceso produktams, kurių niekas nesukonstravo ir kurių prasmė gali būti niekam nesuprantama, taip pat yra būtinoji sąlyga tam, kad turėtume galimybę išsiversti be prievartos.[22] Tai, kad bendrų konvencijų bei

[22] Skirtumus tarp racionalistinio ir tikrojo individualistinio požiūrio atskleidžia skirtingos prancūzų autorių pažiūros į tariamą anglų socialinių institucijų iracionalumą. Jeigu, pavyzdžiui, Henris de Saint-Simonas joms meta priekaištą: „cent volumes *in folio*, du caractère plus fin, ne suffraient pas pour rendre compte de toutes les inconséquences organique qui exitent en Angleterre" (*Ouvres de Saint-Simon et d'Enfantin* [Paris, 1865-78], XXXVIII, 179), tai de Tocqueville'is atkerta: „que ces bizarreries des Anglais pussent avoir quelques rapports avec leurs libertés, c'est ce qui ne lui tombe point dans l'esprit" (*L'Ancien régime et la révolution* [7 leid., Paris, 1866], p. 103).

tradicijų egzistavimas žmonių grupėje leidžia jiems darniau ir efektyviau bendradarbiauti, nes čia reikia mažiau formalios organizacijos ir prievartos nei grupėje be tokių bendrų nuostatų, yra, žinoma, triviali tiesa. Tačiau šios tiesos antroji pusė, nors ir mažiau žinoma, yra veikiausiai ne mažiau teisinga – kad minimali prievarta gali išlikti tik toje visuomenėje, kur konvencijos ir tradicijos žmogaus elgseną padaro gana numatomą.[23]

Tai mus veda prie antrosios idėjos: kiekvienoje bent kiek sudėtingesnėje visuomenėje, kurioje kiekvieno veiksmų padariniai nusidriekia toli už jo regos lauko ribų, individas turi paklusti anoniminėms ir aiškiai iracionalioms visuomenės jėgoms, ir šis klusnumas turi reikšti ne tik elgesio taisyklių pripažinimą nesiaiškinant, ką konkrečiu atveju lemia jų laikymasis, bet ir asmens pasirengimą taikytis prie pokyčių, kurie gali turėti rimtų padarinių jo galimybėms bei sėkmės šansams ir kurių priežastys jam gali būti visiškai nesuprantamos. Būtent prieš šiuos padarinius šiuolaikinis žmogus yra linkęs maištauti, nebent jam būtų parodyta, kad jų būtinybė remiasi „aiškiu ir kiekvienam individui įrodomu pagrindu". Tačiau būtent čia natūralus noras suprasti sukuria iliuzinių reikalavimų, kurių negali patenkinti jokia sistema. Sudėtingoje visuomenėje žmogus neturi kito pasirinkimo, kaip tik arba mėginti prisitaikyti prie to, kas jam atrodo aklos socialinio proceso jėgos, arba paklusti vyresnybės įsakams. Kol jis žino tik griežtą rinkos discipliną, jam gali atrodyti, kad geriau būtų, jeigu tam procesui vadovautų koks nors žmogiškasis protas; tačiau pamėginęs žengti šiuo keliu greit suvokia, kad pirmuoju atveju jam vis dar lieka tam tikra pasirinkimo laisvė, o antruoju jos nelieka, ir kad vis dėlto geriau turėti pasirinkimą iš kelių nemalonių alternatyvų negu būti priverstam tenkintis vienintele alternatyva.

[23] Galbūt reikia dar kartą pacituoti Edmundą Burke'ą, kad skaitytojui primintume, kokia esmine laisvos visuomenės galimybės sąlyga jis laikė moralės taisyklių laikymąsi. Jis rašė: „Žmonės pribręsta pilietinei laisvei būtent tiek, kiek jie išmoksta savo norus pajungti moralės reikalavimams; tiek, kiek jų meilė teisingumui tampa stipresnė už jų godumą; tiek, kiek jų sveikas protas ir sprendimų pagrįstumas pakyla virš asmens tuštybės ir savimanos; tiek, kiek jie yra labiau linkę klausyti protingų ir dorų žmonių, o ne pasiduoti niekšų pataikavimui" (*A Letter to a Member of the National Assembly* [1791], *Works* [World's Classics ed.], IV, 319).

Nenoras toleruoti arba gerbti tas socialines jėgas, kurios nėra žmogiškojo sumanymo rezultatas, tas nenoras, kuris yra toks svarbus dabartinio polinkio į visuotinį planavimą veiksnys, yra, tiesą sakant, tik atskiras bendresnės tendencijos aspektas. Tą pačią tendenciją stebime moralės bei konvencijų srityje, ją rodo noras egzistuojančias kalbas pakeisti dirbtine kalba ir požiūris į procesus, valdančius pažinimo raidą. Įsitikinimas, kad tik sintetinė moralės sistema, tik dirbtinė kalba arba tik dirbtinė visuomenė gali būti pateisinama mokslo amžiuje, ir nenoras paklusti moralės taisyklėms, jeigu jų naudingumas nėra racionaliai įrodytas arba laikytis konvencijų, kurių prasmė nėra suprantama – visa tai rodo tą pačią pamatinę nuostatą, kai bet kokią socialinę veiklą norima matyti kaip atpažįstamą vieningo bendrojo plano dalį. Visa tai kyla iš to paties racionalistinio „individualizmo", kuris visur nori matyti sąmoningo individualaus proto pastangų rezultatą. Tačiau tokia nuostata tikrai nėra tikrojo individualizmo vedinys ir net gali būti, kad ji apsunkina arba daro negalimą laisvos ir išties individualistinės sistemos funkcionavimą. Tiesą sakant, didžioji pamoka, kurios mus moko individualistinė filosofija, yra tai, kad nors gali būti nesunku sugriauti spontanines formacijas, kurios yra būtinasis laisvos civilizacijos pagrindas, kartą sugriovę jos pagrindus galime nepajėgti tokią civilizaciją sąmoningai rekonstruoti.

8

Mintį, kurią čia mėginu suformuluoti, iliustruoja tas tariamas paradoksas, kad vokiečiai, nors paprastai laikomi labai klusnia tauta, taip pat dažnai apibūdinami kaip kraštutiniai individualistai. Neatsitiktinai būtent į šį vadinamąjį vokiškąjį individualizmą dažnai nurodoma kaip į vieną iš priežasčių, paaiškinančių, kodėl vokiečiams niekada nepavyko susikurti laisvų politinių institucijų. Vokiečių intelektinė tradicija, pabrėždama „originalios" asmenybės ugdymo svarbą ir originalumą suvokdama racionalistine individo savikūros prasme, išties yra labiau „individualistinė" nei daugelis kitų. Puikiai prisimenu, kaip buvau nuste-

bintas ir net šokiruotas, kai, būnant dar studentu, pirmąkart teko bendrauti su savo amžininkais anglais ir amerikiečiais, tada pastebėjau jų polinkį visuose išoriniuose dalykuose laikytis įprastų konvencijų, o ne mėginti (tai man atrodė natūralu) visaip pabrėžti savo originalumą. Jeigu abejojate tokios asmeniškos patirties svarba, tai jos patvirtinimą galite rasti, pavyzdžiui, vokiečių diskusijose apie anglų viduriniojo mokslo sistemą – jas parodo žinoma Dibeliuso knyga apie Angliją.[24] Nuolat matysite tokį pat jo stebėjimąsi dėl šio polinkio į savanorišką konformizmą, kuris taip kontrastuoja su jaunųjų vokiečių pretenzijomis į „asmenybės originalumą", išreiškiantį tai, ką jie siejo su tiesa ir teisingumu. Šis ypatingos ir išskirtinės asmenybės kultas, žinoma, turi gilias šaknis vokiečių intelektinėje tradicijoje, ir dėl kai kurių savo žymiausių atstovų įtakos peržengė Vokietijos ribas, kaip tai aiškiai matyti J. S. Millio rašinyje *Apie laisvę*.

Šios rūšies „individualizmas" ne tik nieko bendra neturi su tikruoju individualizmu, jis net gali būti rimta kliūtis sklandžiam individualistinės sistemos funkcionavimui. Lieka atviras klausimas, ar galėtų sėkmingai funkcionuoti laisva individualistinė visuomenė, jeigu žmonės būtų „individualistai" šia prasme, jeigu jie nenorėtų savanoriškai paklusti tradicijoms bei konvencijoms ir jeigu atsisakytų pripažinti bet ką, kas nėra sąmoningai sukonstruota arba kas negali būti racionaliai įrodyta bet kuriam individui. Bent jau suprantama, kodėl šios rūšies „individualizmo" įsivyravimas daugeliui geros valios žmonių dažnai atimdavo viltį, kad laisvoje visuomenėje galima pasiekti tvarką arba net skatindavo juos šauktis diktatoriškos valdžios, galinčios visuomenei primesti tvarką, kurios ji nesusikuria pati.

Vokietijoje šį sąmoningo organizavimo aukštinimą ir atitinkamą spontaninių ar nekontroliuojamų procesų niekinimą skatino dar ir centralizavimo tendencijos, susiklosčiusios kovoje dėl šalies suvienijimo. Šalyje, kur turėtosios tradicijos buvo iš esmės tik vietinės, tokio suvienijimo siekis beveik visiems spontaniniams dariniams implikavo sisteminį priešiškumą ir norą keisti juos dirbtiniais konstruktais. Todėl mūsų neturėtų taip stebinti faktas, jog, kaip sako dabartinis istorikas, „des-

[24] W. Dibelius, *England* (1923), p. 464–468; 1934 m. vertimas į anglų kalbą.

peratiškai siekdami surasti tradiciją, kurios neturėjo"[25], vokiečiai priėjo prie to, kad sukūrė totalitarinę valstybę, kuri jiems primetė tai, ko jie jautė neturį.

9

Jeigu tiesa, kad stiprėjanti tendencija centralizuotai kontroliuoti visus socialinius procesus yra neišvengiamas vedinys nuostatos, reikalaujančios, kad viskas būtų nuodugniai planuojama ir kad viskas liudytų tam tikrą atpažįstamą tvarką, tai tiesa yra ir tai, kad ši tendencija kuria sąlygas, kurioms esant niekas, išskyrus visagalę centrinę valdžią, negali išlaikyti tos tvarkos ir stabilumo. Visų sprendimų koncentracija valdžios rankose savaime sukuria padėtį, kai bet kokia visuomenės struktūra yra primetama iš viršaus, o individai tampa tarpusavyje pakeičiamais vienetais, kurių nesieja jokie kiti apibrėžti arba tvarūs santykiai, išskyrus tuos, kuriuos nustato visa apimančios organizacijos reikalavimai. Kalbant šiuolaikinių sociologų žargonu, tokia visuomenė tampa „masine", nors tai yra šiek tiek klaidinantis pavadinimas, nes būdingieji šios visuomenės bruožai yra ne vien skaičių padarinys, o veikiau yra nulemti to, kad joje nesama jokių spontaninių struktūrų, kad visos jos struktūros jai primetamos sąmoningos organizacijos būdu, kad ji nėra pajėgi diferencijuotis savaime ir todėl priklauso nuo ją tikslingai formuojančios valdžios. Ryšys su skaičiais egzistuoja tik ta prasme, kad didelėse šalyse centralizacijos procesas daug greičiau pasiekia tašką, kur sąmoningas organizavimas iš viršaus nuslopina spontanines formacijas, grindžiamas kur kas artimesniais ir glaudesniais kontaktais nei tie, kurie gali egzistuoti didelėje sistemoje.

Nė kiek nekeista, kad XIX amžiuje, kai šios tendencijos pirmąkart tapo aiškiai pastebimos, priešinimasis centralizacijai buvo vienas svarbiausių individualizmo filosofų rūpesčių. Šį priešinimąsi aiškiausiai rodo dviejų didžiųjų istorikų – de Tocqueville'io ir lordo Actono – ku-

[25] E. Vermeil, *Germany's Three Reichs* (London, 1944), p. 224.

riuos jau minėjau kaip iškilius tikrojo individualizmo atstovus, darbai; jis reiškiasi jų simpatijomis mažoms šalims ir federacinei didelių šalių santvarkai. Šiuo metu turime dar daugiau pagrindo manyti, jog netrukus mažos šalys gali tapti paskutinėmis laisvos visuomenės oazėmis. Jau gali būti per vėlu sustabdyti lemtingą stiprėjančios centralizacijos tendenciją didesnėse šalyse, kurios žengia keliu, sukursiančiu tas masines visuomenes, kur galiausiai paaiškės, jog despotizmas yra vienintelis išsigelbėjimas. Klausimas, ar mažos šalys išvengs šios lemties, priklausys nuo to, ar joms pavyks neužsikrėsti nacionalizmo liga, kuri yra ir paskata, ir rezultatas to paties siekio sąmoningai iš viršaus organizuoti visuomenę.

Individualizmo požiūrį į nacionalizmą, kuris yra socializmo brolis dvynys, reikėtų aptarti atskirai. Čia tik galiu pabrėžti, jog pagrindinis skirtumas tarp to, kas anglosaksų pasaulyje buvo laikoma liberalizmu, ir to, kas šiuo vardu buvo vadinama Europos kontinente, glaudžiai siejasi su jų kilme, atitinkamai, iš tikrojo individualizmo ir tariamojo, racionalistinio, individualizmo. Tik liberalizmas angliškąja prasme paprastai priešinosi centralizmui, nacionalizmui ir socializmui, o kontinente vyraujantis liberalizmas visiems trims buvo palankus. Tačiau turiu pridurti, jog šiuo ir daugeliu kitų požiūrių Johnas Stuartas Millis bei jo paveikti vėlesnieji anglų liberalai priklauso ir kontinentinei, ir angliškajai tradicijai; ir nežinau labiau įžvalgios šių skirtumų analizės nei toji, kurią pateikia lordas Actonas kritikuodamas Millio nuolaidas nacionalistinėms kontinentinio liberalizmo tendencijoms.[26]

10

Yra dar du dviejų individualizmo atmainų skirtumai, kuriuos taip pat geriausiai parodo lordo Actono ir de Tocqueville'io pozicija demokratijos ir lygybės atžvilgiu. Tikrasis individualizmas ne tik pripažįsta demokratiją, bet net gali teigti, jog demokratijos idealai kyla iš pamati-

[26] Lord Acton, „Nationality" (1862), perspausdinta kn. *The History of Freedom*, p. 270–300.

nių individualizmo principų. Ir nors individualizmas teigia, kad bet kokia valdžia turi būti demokratinė, jis nesiremia prietaringu tikėjimu daugumos sprendimų visagalybe, konkrečiai – jis atsisako pripažinti, kad „absoliuti valdžia, jeigu ji kyla iš tautos pasirinkimo, gali būti tokia pat teisėta, kaip ir konstitucinė laisvė".[27] Jo požiūriu, demokratinėje, kaip ir bet kurioje kitoje santvarkoje, „jėga įtvirtinamų įsakų sritis turi būti griežtai apribota";[28] ypač jis priešinasi pavojingiausiam iš visų šiuolaikinių demokratijos prietarų – įsitikinimui, kad daugumos pažiūras turime pripažinti kaip teisingas ir privalomas ateities raidai. Nors demokratija grindžiama konvencija, kad jungtinį veiksmą turi lemti daugumos nuomonė, tačiau tai nereiškia, kad šiandieną vyraujanti nuomonė turi tapti visuotinai pripažinta, net jeigu tai būtina daugumai siekiant realizuoti savo tikslus. Priešingai, pats demokratijos pagrindimas remiasi tuo, kad tai, kas šiandien yra nedidelės mažumos nuomonė, ilgainiui gali tapti daugumos nuomone. Tiesą sakant, esu įsitikinęs, kad vienas svarbiausių klausimų, kuriuos netrukus turės spręsti politinė filosofija – tai rasti demarkacijos liniją tarp sričių, kur daugumos nuomonė turi būti visiems privaloma, ir sričių, kur, priešingai, turi būti leidžiama imti viršų mažumos nuomonei, jeigu ji gali duoti rezultatus, kurie geriau tenkina visuomenės reikalavimus. Pavyzdžiui, esu įsitikinęs, kad ten, kur klausimas susijęs su atskiros verslo šakos interesais, daugumos nuomonė visada bus reakcinga bei statiška, ir kad konkurencijos privalumas yra būtent tai, jog ji mažumai suteikia laimėjimo šansą. Kur ji gali jį realizuoti nesigriebdama prievartos, ten jai visada turi būti suteikiama tokia teisė.

Negalėčiau šios tikrojo individualizmo nuostatos demokratijos atžvilgiu nusakyti geriau nei dar kartą cituodamas lordą Actoną: „Tikrasis demokratijos principas, kad niekam neleistina tautos pajungti savo galiai, interpretuojamas kaip principas, kad niekam neleistina riboti tautos galios. Tikrasis demokratijos principas, kad tautai neleistina primesti to, ko ji nenori, interpretuojamas kaip principas, kad iš tautos niekada negali būti reikalaujama toleruoti to, kas jai nepatinka. Tikrasis demokratijos principas, kad kiekvieno žmogaus valia būtų kuo mažiau ribo-

[27] Lord Acton, „Sir Erskine May's Democracy in Europe" (1878), perspausdinta kn. *The History of Freedom*, p. 78.

[28] Lord Acton, *Lectures on Modern History* (1906), p. 10.

jama, interpretuojamas kaip principas, kad tautos kaip kolektyvo laisva valia negali būti kaip nors ribojama."[29]

Kalbant apie lygybę reikia iškart pasakyti, jog tikrasis individualizmas nėra egalitarinis šiuolaikine šio žodžio prasme. Jis nemato jokio pagrindo, kodėl mėginti žmones sulyginti, o ne vien lygiai juos traktuoti. Nors individualizmas atmeta bet kokias įstatymo galia garantuojamas privilegijas ar teises, kurios nėra grindžiamos visiems vienodai galiojančiomis taisyklėmis, jis atmeta ir valdžios teisę riboti tai, ką gabūs arba sėkmės lydimi individai gali pasiekti. Jis taip pat priešinasi bet kokiems mėginimams įstatymais riboti tai, kokią padėtį visuomenėje individai gali užimti nepriklausomai nuo to, ar tokia įstatymų galia naudojama nelygybei įtvirtinti, ar lygybei įvesti. Jo pagrindinis principas yra tai, kad joks žmogus ar žmonių grupė negali turėti teisės spręsti, koks turi būti kito žmogaus statusas, ir jis tai laiko esmine laisvės sąlyga, kuri negali būti aukojama tariamam teisingumo jausmui ar paprasčiausiam pavydui tenkinti.

Individualizmo požiūriu, nėra jokio pagrindo net mėginti visiems individams sudaryti lygių starto sąlygų ir neleisti kai kuriems iš jų naudotis pranašumais, kurių jie nėra kaip nors nusipelnę – tokiais kaip gimimas šeimoje, kurios tėvai yra protingesni ar darbštesni nei vidutinė šeima. Čia individualizmas iš tikrųjų yra mažiau „individualistinis" nei socializmas, nes jis šeimą pripažįsta kaip teisėtą vienetą, lygia greta su individu; tas pat pasakytina apie kitas grupes, tokias kaip kalbinės ar religinės bendruomenės, kurios savo jungtinėmis pastangomis kartais geba ilgai išlaikyti specifinius savo narių materialinius arba moralinius standartus, kitokius nei visų kitų gyventojų standartai. De Tocqueville'is ir lordas Actonas šiuo požiūriu laikėsi tos pačios nuomonės. De Tocqueville'is rašė: „Demokratija ir socializmas neturi nieko bendra, išskyrus vieną žodį – lygybė. Tačiau atkreipkime dėmesį į skirtumą: jeigu demokratija siekia laisvės lygybės, tai socializmas siekia suvaržymų ir vergavimo lygybės."[30] Actonas jam pritaria teigdamas, jog „giliausia priežastis, dėl kurios Prancūzijos revoliucija turėjo tokių pra-

[29] Lord Acton, „Sir Erskine May's Democracy in Europe", perspausdinta kn. *The History of Freedom*, p. 93–94.

[30] Alexis de Tocqueville, *Ouvres complètes*, IX, 546.

gaištingų padarinių laisvei, buvo jos išpažįstama lygybės teorija"[31] ir kad „puikiausia žmonijos išsivadavimo proga liko neišnaudota, nes lygybės geismas pavertė niekais laisvės viltį".[32]

11

Galima būtų dar ilgai kalbėti apie ypatybes, skiriančias šias dvi minties tradicijas, kurios yra įvardijamos tuo pačiu žodžiu, nors iš esmės jos vadovaujasi skirtingais principais. Tačiau negaliu per daug nukrypti nuo savo užduoties aiškindamas šios painiavos šaltinį ir parodydamas, jog egzistuoja tam tikra nuosekli tradicija, kuri (nepriklausomai nuo to, ar skaitytojas su manimi sutiks, kad ji išreiškia „tikrąjį" individualizmą) bet kuriuo atveju yra vienintelė individualizmo atmaina, kurią esu pasiryžęs ginti ir net tikiu, kad tik šią jo atmainą galima sistemiškai apginti. Tad baigdamas grįžtu prie to, ką sakiau pradžioje: pamatinė individualizmo nuostata yra – nuolankus pripažinimas tų procesų, kuriems vykstant žmonija pasiekė tokių rezultatų, kurių niekas neplanavo ir kurių neįstengė suprasti (suvokti) joks atskiras individas, tačiau jie išties pranoksta visas individualių protų galias. Tad didysis dabar iškylantis klausimas yra tai, ar žmogaus protui bus leista toliau tobulėti šio proceso kontekste, ar veikiau žmogaus protas save surakins savo paties grandinėmis.

Individualizmas mus moko, jog visuomenė yra kažkas daugiau nei pavieniai individai tik tuo atveju, kai tie individai yra laisvi. Kiek visuomenė yra kontroliuojama arba valdoma, tiek jos galias apriboja tos galios, kuriomis disponuoja ją kontroliuojantys arba valdantys individai. Jeigu šiuolaikinis protas, dėl kurio savimanos negerbiama niekas, kas nėra sąmoningai kontroliuojama individualaus proto, laiku nesuvoks, kur jam būtina nusibrėžti ribas, tai mums, kaip įspėjo Edmundas Burke'as, gali tekti „patirti, kaip viskas aplink mus pamažu sunyks, ir galiausiai visi mūsų rūpesčiai apsiribos vien mūsų pačių sąmonės turiniu".

[31] Lord Acton, „Sir Erskine May's Democracy in Europe", perspausdinta kn. *The History of Freedom*, p. 88.

[32] Lord Acton, „The History of Freedom in Christianity" (1877), perspausdinta kn. *The History of Freedom*, p. 57.

II

EKONOMIKA IR PAŽINIMAS*

1

Šio straipsnio pavadinimo dviprasmiškumas nėra atsitiktinis. Pagrindinė jo tema, žinoma, bus tai, kokią vietą ekonominėje analizėje užima prielaidos apie tai, kokių žinių turi skirtingi visuomenės nariai. Tačiau ši tema gali būti siejama ir su kitu klausimu, kuris galėtų būti svarstomas tuo pačiu pavadinimu – būtent su klausimu, kiek formalioji ekonominė analizė mums teikia žinių apie tai, kas vyksta realiame pasaulyje. Tiesą sakant, mano pagrindinė tezė bus tai, kad tos tautologijos, iš kurių ir susideda formalioji ekonominės pusiausvyros analizė, gali būti paverstos teiginiais, kažką mums aiškinančiais apie priežastingumą realiame pasaulyje, tik tuo atveju, jeigu sugebėsime tas formalias tautologijas užpildyti konkrečiais teiginiais, kaip tos žinios įgyjamos ir perduodamos. Žodžiu, mėginsiu parodyti, kad empirinį ekonominės teorijos komponentą, liečiantį ne vien loginės implikacijos santykius, bet ir priežastinius ryšius, ir todėl vedantį prie išvadų, kurios bent jau iš principo gali būti verifikuotos[1], sudaro teiginiai apie žinių įgijimą.

Galbūt pirmiausia reikėtų priminti įdomų faktą, jog daugelis dabartinių mėginimų įvairiose ekonomikos teorijos srityse pasistūmėti toliau už tradicinę pusiausvyros analizę greit atranda, kad jų problemų sprendimas priklauso nuo prielaidų apie dalyką, kuris, kad ir nebūdamas tapatus mano temai, vis dėlto bent iš dalies jai priklauso – būtent nuo prielaidų apie numatymo galimybes. Manau, kad sritis, kurioje prielaidos, liečiančios numatymo galimybes, pirmąkart sulaukė rimto dė-

* Pranešimas, skaitytas Londono ekonomikos klube, 1936 metų lapkričio 10 dieną. Perspausdintas leidinyje *Economica*, IV (new ser., 1937), p. 33–54.

[1] Arba falsifikuotos (žr. K. R. Popper, *Logik der Forschung* [Vienna, 1935], passim).

mesio, ir buvo, kaip to ir galima buvo tikėtis, rizikos teorija.[2] Tas poveikis, kurį šiuo požiūriu padarė Franko H. Knighto darbai, mano manymu, dar peržengs jo specifinės temos ribas. Šiek tiek vėliau paaiškėjo, jog vienokios ar kitokios prielaidos numatymo galimybių klausimu yra esminės sprendžiant netobulos konkurencijos, duopolijos ir monopolijos teorijos paradoksus. Nuo tada darosi vis aiškiau, kad sprendžiant „dinamiškesnius" monetarinės politikos ir ekonominių ciklų teorijos klausimus prielaidos apie numatymą ir „lūkesčius" atlieka ne mažiau svarbų vaidmenį ir konkrečiai – visos tos sąvokos, kurios į šias sritis atkeliavo iš grynosios pusiausvyros analizės, tokios kaip pusiausvyrinė palūkanų norma, gali būti adekvačiai apibrėžtos tik pasitelkus tam tikrų prielaidų dėl numatymo galimybių. Situacija čia atrodo taip, tarsi prieš paaiškindami, kodėl žmonės daro klaidų, pirmiausia turime paaiškinti, kodėl jie išvis kada nors gali neklysti.

Apskritai atrodo, kad pasiekėme tašką, kai visi suvokiame, jog pati pusiausvyros sąvoka gali būti aiškiai apibrėžta ir paaiškinta tik remiantis tam tikromis prielaidomis dėl numatymo galimybių, nors galbūt dar nesutariame dėl konkretaus šių esminių prielaidų turinio. Būtent šis klausimas toliau ir bus svarstomas šiame straipsnyje. Prieš tai tik noriu parodyti, jog dabartinėje teorijos raidos stadijoje, kai siekiame apibrėžti ekonominės statikos ribas arba mėginame ją peržengti, negalime išvengti įkyraus klausimo apie tai, kokią konkrečią vietą prielaidos apie numatymo galimybes turi užimti mūsų samprotavimuose. Ar tai yra tik atsitiktinė problema?

Kaip jau sakiau, mano požiūriu, čia iškyla specifinis daug platesnės problemos aspektas – tai problema, į kurią mums derėjo atkreipti dėmesį daug anksčiau. Juk panašūs klausimai kyla visada, kai tik mėginame savo tautologijų sistemą – sistemą teiginių, kurie yra visada teisingi tik todėl, kad jie tėra transformacijos tų prielaidų, kuriomis remiamės ir kurios sudaro pagrindinį pusiausvyros analizės turinį – taikyti pavienių ir nepriklausomų individų visuomenei. Jau kuris laikas, kaip jaučiu, jog pati pusiausvyros sąvoka ir visi tie metodai, kuriuos taiko-

[2] Išsamesnę apžvalgą proceso, kurio metu lūkesčių veiksnys pamažu buvo įtrauktas į ekonominę analizę, veikiausiai derėtų pradėti nuo Irvingo Fisherio knygos *Appreciation and Interest* (1896).

me grynojoje analizėje, turi aiškią prasmę tik tada, kai apsiribojame atskiro individo veiklos analize ir kad jų pagrindu mėgindami aiškinti daugelio skirtingų individų sąveiką faktiškai įžengiame į visiškai kitą sritį ir į savo samprotavimus tylomis įtraukiame visiškai naują elementą.

Esu tikras, kad daugeliui atrodo įtartina ir nepriimtina toji tendencija, kuri būdinga visai šiuolaikinei pusiausvyros analizei, kai ekonomika paverčiama grynosios logikos atmaina, tam tikra savaime akivaizdžių teiginių aibe, kuriai, panašiai kaip matematikai arba geometrijai, netaikytini jokie patikrinimo metodai, išskyrus vidinio neprieštaringumo kriterijų. Tačiau atrodo, jog šis procesas, pasistūmėjęs pakankamai toli, pats rastų reikiamų vaistų. Iš mūsų samprotavimų apie ekonominio gyvenimo faktus išdistiliavę tuos komponentus, kurie yra išties apriorinіai, mes ne tik izoliuojame vieną mūsų mąstymo elementą kaip *Grynąją pasirinkimo logiką*, bet kartu izoliuojame ir iškeliame kitą svarbų elementą, kuriam iki šiol buvo skiriama nepakankamai dėmesio. Mano priekaištas dabartinėms tendencijoms vis labiau formalizuoti ekonomikos teoriją yra ne tai, kad jos nužengė per toli, bet tai, kad jos mūsų dar nenuvedė taip toli, kad būtų izoliuota ši logikos atmaina ir kartu atkurta teisėta vieta priežastinių procesų tyrimams, kaip įrankį naudojantiems formaliąją ekonominę teoriją – panašiai kaip yra naudojama matematika.

2

Prieš mėgindamas įrodyti savo tezę, jog tautologiniai grynosios pusiausvyros analizės teiginiai savaime negali būti tiesiogiai taikomi aiškinant socialinius santykius, pirmiausia turiu parodyti, jog pati pusiausvyros sąvoka *turi* aiškią ir apibrėžtą prasmę, kai ją taikome aiškindami atskiro individo veiksmus. Gali būti paprieštarauta, jog būtent šiuo atveju pusiausvyros sąvoka neturi prasmės, nes jeigu mėgintume ją čia taikyti, tai visa, ką galėtume pasakyti, būtų tik tai, jog izoliuotas individas visada yra pusiausvyroje. Tačiau šis teiginys, kad ir trivialus, neparodo nieko daugiau, kaip tik tai, kaip paprastai yra iškraipoma pusiausvyros sąvoka. Svarbu ne tai, ar individas yra arba nėra pusiausvyroje, bet tai, kuriuos jo veiksmus sieja pusiausvyros santykiai. Visi pu-

siausvyros analizės teiginiai, tokie kaip teiginys, kad santykinės vertės atitinka santykinius kaštus arba kad individas siekia išlyginti bet kurio gamybos faktoriaus skirtingai jį panaudojant ribines sangrąžas, yra teiginiai apie veiksmų santykius. Apie individo veiksmus galima pasakyti, jog jie yra pusiausvyroje, jeigu gali būti interpretuojami kaip vieningo plano sudedamosios dalys. Tik tuo atveju, jeigu visi šie veiksmai buvo suplanuoti vienu metu ir atsižvelgiant į tą pačią aplinkybių aibę, mūsų teiginiai apie jų sąveikas, kuriuos dedukuojame iš mūsų prielaidų apie individo žinias ir preferencijas, turi pritaikymo galimybę. Svarbu prisiminti, kad vadinamieji „duomenys", kuriais remdamiesi pradedame šio pobūdžio analizę, yra faktai, pateikti tam individui, t.y. dalykai, kuriuos jis (tariamai) žino, nors griežtąja prasme tai nėra jokie objektyvūs faktai. Būtent tik dėl to mūsų dedukuojami teiginiai yra aprioriškai teisingi, o mūsų argumentacija – logiškai neprieštaringa.[3]

Pateikiu dvi pagrindines šio apmąstymo išvadas: pirma, pusiausvyros santykiai tarp nuoseklių individo veiksmų egzistuoja tik tiek, kiek jie priklauso paties plano įgyvendinimo tvarkai; bet koks individo tam tikrų žinių pasikeitimas, t.y. bet koks pokytis, lemiantis jo plano pasikeitimą, griauna tą veiksmų pusiausvyrą, kuri buvo iki jo žinių pasikeitimo. Kitaip sakant, pusiausvyros santykiai jo veiksmams galioja tik tais laiko tarpsniais, kai jo lūkesčiai pasitvirtina. Antra, kadangi pusiausvyra yra santykis tarp veiksmų ir kadangi vieno individo veiksmai neišvengiamai yra nuoseklūs laike, tai akivaizdu, jog būtent laiko tėkmė suteikia prasmę pusiausvyros sąvokai. Tai svarbu pabrėžti vien todėl, kad, kaip atrodo, daugelis ekonomistų savo pusiausvyros analizėje nesugeba surasti vietos laiko veiksniui ir todėl taria, kad pusiausvyra turi būti suvokiama kaip belaikė. Mano supratimu, tokia prielaida yra beprasmė.

3

Nepaisant to, ką sakiau apie abejotiną pusiausvyros teorijos prasmingumą šia prasme, jeigu ji yra taikoma konkurencinės visuomenės

[3] Žr. šiuo klausimu Ludwig von Mises, *Grundprobleme der Nationalökonomie* (Jena, 1933), p. 22 ir toliau, p. 160 ir toliau.

analizei, aš, žinoma, neneigiu, kad pati ši sąvoka pirmiausia buvo pradėta vartoti mėginant apibūdinti skirtingų individų veiksmų eigoje susiklostančią pusiausvyrą. Iki šiol teigiau tik tai, kad pusiausvyros sąvoka ta prasme, kuria ją vartojame vieno ir to paties individo skirtingų veiksmų tarpusavio priklausomybei apibūdinti, negali būti tiesiogiai taikoma aiškinant skirtingų individų veiksmų santykius. Keliu klausimą, ką faktiškai darome, kai ja naudodamiesi kalbame apie konkurencinės sistemos pusiausvyrą.

Pirmasis atsakymas, kuris, kaip atrodo, turėtų išplaukti iš mano paties koncepcijos, yra tai, kad pusiausvyra šia prasme egzistuoja tada, kai visų visuomenės narių veiksmai tam tikru laiku yra jų atitinkamų individualių planų, parengtų to laikotarpio pradžioje, realizavimas. Tačiau mėginant toliau aiškintis, ką konkrečiai tai reiškia, paaiškėja, jog šis atsakymas iškelia daugiau problemų nei pasiūlo sprendimų. Jokių ypatingų problemų neiškyla, jeigu abstrakčiai kalbame apie izoliuotą individą (arba individų grupę, valdomą vieno iš jų), kuris tam tikrą laiką veikia pagal iš anksto nustatytą planą. Tokiu atveju planas, kad jo įgyvendinimas būtų galimas, neturi tenkinti jokių specifinių kriterijų. Jis, žinoma, gali būti grindžiamas klaidingais pradiniais įsitikinimais apie išorinius faktus ir todėl gali būti keičiamas. Tačiau visada egzistuoja numatoma išorinių įvykių aibė, kuri teikia galimybę planą realizuoti taip, kaip jis buvo sumanytas.

Tačiau padėtis yra visiškai kitokia tada, kai turime reikalų su planais, kuriuos vienu metu, tačiau nepriklausomai vienas nuo kito, priima skirtingi individai. Pirma, kad šie skirtingi planai galėtų būti realizuoti, būtina, kad jie remtųsi vienodais išorinių įvykių lūkesčiais, nes jeigu skirtingi žmonės savo planus grįstų konfliktuojančiais lūkesčiais, tai jokia išorinių įvykių aibė negalėtų būti suderinta su šių planų realizavimo galimybe. Antra, visuomenėje, kurioje vyrauja mainų santykiai, jų planuose figūruos įvairūs veiksmai, numatantys atsakomuosius kitų individų veiksmus. Tai reiškia, jog skirtingų individų planai turi būti suderinti labai specifine prasme tam, kad egzistuotų bent galimybė visus juos realizuoti.[4] Arba, išreiškiant tą pačią mintį kitais žo-

[4] Mane nuo seno stebina tai, kad, mano žiniomis, sociologijoje nėra jokių sisteminių mėginimų individų siekius ir norus analizuoti jų tarpusavio atitikimo ir neatitikimo, suderinamumo ir nesuderinamumo kategorijomis.

džiais, kadangi kai kurie iš tų duomenų, kurių pagrindu atskiras individas grindžia savo planus, išreiškia jo viltį arba lūkestį, kad kiti žmonės elgsis specifiškai, skirtingų planų suderinamumui būtina, kad atskiro individo planuose būtų numatomi būtent tokie veiksmai, kurie yra kito individo planuose.

Tradicinėje pusiausvyros analizėje bent jau ši problemos dalis, kaip atrodo, yra apeinama vadovaujantis prielaida, kad visi duomenys (paklausos grafikų pavidalu), atspindintys individų skonius ir techninius faktus, yra vienodai duoti visiems individams ir jiems veikiant tų pačių prielaidų pagrindu jų planai vienaip ar kitaip susiderina. Kad tai iš tikrųjų neišsprendžia problemos, atsirandančios dėl to, jog vieno individo veiksmai yra kito individo duomenys, ir kad toks argumentas iš esmės sukasi ydingame rate, ne kartą buvo pabrėžta įvairių autorių. Tačiau dalykas, kuris iki šiol liko nepastebėtas, yra tai, kad visa ši procedūra remiasi bendresnio lygmens painiava ir kad minėtoji problema tėra specifinis tos painiavos atvejis – būtent painiavos, atsirandančios dėl termino „duomenys" vartojimo dviprasmybės. Duomenys, kurie čia laikomi objektyviais ir visiems žmonėms vienodais faktais, akivaizdžiai nėra tapatūs tiems duomenims, kurie teikia atspirties tašką *Grynosios pasirinkimo logikos* tautologinėms transformacijoms. Pastarieji „duomenys" nusako tik tuos faktus, kurie atsiskleidžia veikiančiojo individo sąmonei, ir tik ši subjektyvioji „duomenų" prasmė leidžia šiuos teiginius laikyti būtinomis tiesomis. „Duomenys" yra tai, kas individui yra duota, arba žinoma. Tačiau nuo individo veiklos analizės pereinant prie padėties visuomenėje analizės ši sąvoka klastingai pakeičia savo prasmę.

4

Painiava dėl „duomenų" sąvokos sukelia daug problemų šioje srityje, todėl ją būtina panagrinėti išsamiau. Suprantama, kad „duomenys" yra tai, kas duota, tačiau klausimas, į kurį lieka neatsakyta ir į kurį socialiniai mokslai gali teikti du skirtingus atsakymus, yra klausimas, *kam* tie faktai yra duoti. Atrodo, kad ekonomistai pasąmonėje vi-

sada jautė nerimą dėl šio klausimo ir suvokdami, jog patys nevisiškai supranta, kam tie faktai yra duoti, tenkinosi pabrėždami patį duotybės faktą – net vartojo tokį pleonazmą kaip „duotieji duomenys". Tačiau tai neduoda atsakymo į klausimą, ar minėtieji faktai yra duoti ekonomistui, ar individui, kurio veiksmus jis mėgina paaiškinti; jeigu pastarajam, tai ar tariama, kad tie patys faktai yra žinomi visiems skirtingiems socialinės sistemos individams, ar veikiau tariama, kad skirtingų asmenų „duomenys" gali būti skirtingi.

Negali būti abejonių, kad šios dvi „duomenų" sąvokos, viena, duomenys kaip objektyvūs realūs faktai, kuriuos žino individų veiksmus aprašantis ekonomistas ir, kita, duomenys subjektyviąja prasme, kaip dalykai, kurie yra žinomi tiems individams, kurių elgseną mėginame paaiškinti – iš esmės yra skirtingos ir turi būti rūpestingai skiriamos. Ir, kaip matysime, klausimas, kodėl duomenys subjektyviąja šio termino prasme apskritai kada nors gali atitikti duomenis objektyviąja prasme, yra viena svarbiausių spręstinų problemų.

Šio atskyrimo nauda tampa akivaizdi sprendžiant klausimą, ką turime omenyje sakydami, kad tam tikru metu visuomenė yra pusiausvyros padėtyje. Akivaizdu, kad galima dviem prasmėmis sakyti, jog subjektyvūs skirtingų individų duomenys bei iš jų išplaukiantys individualūs planai yra tarpusavyje suderinami. Galime turėti omenyje paprasčiausiai tai, kad šie planai neprieštarauja vieni kitiems ir todėl egzistuoja galima išorinių įvykių aibė, leidžianti visiems žmonėms įgyvendinti savo planus nesukeliant kitų žmonių planų žlugimo. Jeigu šio intencijų tarpusavio suderinamumo nebūtų ir todėl jokia išorinių įvykių aibė negalėtų patenkinti visų lūkesčių, tai, žinoma, galėtume sakyti, jog tai nėra pusiausvyros padėtis. Tokiu atveju turime situaciją, kur bent kai kurių žmonių planai neišvengiamai turės būti keičiami arba (vartojant terminą, kuris anksčiau turėjo gana miglotą prasmę, nors šiuo atveju jis visiškai tinka) turime situaciją, kur „endogeninių" sutrikimų bus neįmanoma išvengti.

Tačiau lieka kitas klausimas – ar individualios subjektyvių duomenų aibės atitinka objektyvius duomenis ir atitinkamai ar tie lūkesčiai, kuriais buvo grindžiami planai, yra patvirtinami faktinės padėties. Jeigu pusiausvyrai reikėtų duomenų atitikimo šia prasme, tai visada tik

retrospektyviai, tik pasibaigus laikui, kuriam žmonės rengė savo planus, galima būtų pasakyti, ar pradžioje visuomenė buvo pusiausvyroje. Atrodo, kad tokiais atvejais pusiausvyra, apibrėžiama pirmąja prasme, yra sutrikdoma nenumatyto (objektyvių) duomenų pasikeitimo, ir todėl tai galime apibūdinti (vartodami įsitvirtinusį terminą) kaip „egzogeninį" sutrikimą. Tačiau faktiškai atrodo, kad beveik neįmanoma suteikti kokios nors apibrėžtos prasmės įprastai (objektyvių) duomenų kaitos idėjai, jeigu nenubrėžiame skirtumo tarp išorinės raidos, suderinamos su šiais lūkesčiais, ir raidos, su jais nesuderinamos, ir „kaitą" apibrėžiame kaip bet kokį realios raidos nukrypimą nuo lauktosios, arba tikėtosios, raidos, nepriklausomai nuo to, ar tai išreiškia „kaitą" kuria nors absoliučiąja prasme. Jeigu, pavyzdžiui, staiga nutrūktų įprastoji sezonų kaita ir nuo tam tikros dienos orai taptų visiškai pastovūs, tai, žinoma, turėtume duomenų pasikeitimą mūsų prasme, t.y. pasikeitimą lūkesčių atžvilgiu, nors absoliučiąja prasme tai būtų ne kaitos, o veikiau kaitos nebuvimo atvejis. Tačiau visa tai reiškia, kad apie duomenų pasikeitimą galime kalbėti tik tada, kai egzistuoja pusiausvyra pirmąja prasme, t.y. jeigu visi lūkesčiai yra tarpusavyje suderinami. Jeigu jie konfliktuotų, tai bet kuri išorinių įvykių raida tenkintų vienų individų lūkesčius ir nuviltų kitų individų lūkesčius, tad negalėtume pasakyti, kas yra objektyvių duomenų kaita.[5]

5

Tad *galime* kalbėti apie visuomenės pusiausvyros *padėtį* tam tikru momentu – tačiau tai reiškia tik tai, jog skirtingi ją sudarančių individų veiklos planai yra tarpusavyje suderinami. Ir kartą atsiradusi ši pusiausvyra išliks tol, kol išoriniai duomenys atitiks visų visuomenės narių lūkesčius. Tad pusiausvyros padėties tąsa šia prasme nepriklauso nuo to, ar objektyvūs duomenys išlieka pastovūs absoliučiąja prasme, ir ji nebūtinai reiškia statinę padėtį. Pusiausvyros analizė tampa

[5] Žr. mano straipsnį „The Maintenance of Capital", *Economica*, II (new ser., 1935), p. 265; perspausdinta kn. *Profits, Interest, and Investment* (London, 1939).

iš principo pritaikoma besivystančiai visuomenei ir tiems intertemporaliniams kainų santykiams, kurie pastaruoju metu mums kėlė tiek daug rūpesčių.[6]

Šie svarstymai šiek tiek aiškesnį padaro pusiausvyros ir numatymo santykio klausimą – klausimą, dėl kurio pastaruoju metu kilo gana karštų ginčų.[7] Atrodo, jog pusiausvyros sąvoka paprasčiausiai išreiškia tai, kad skirtingų visuomenės narių numatymas yra teisingas tam tikra specifine prasme. Numatymas turi būti teisingas ta prasme, kad kiekvieno individo planas grindžiamas lūkesčiais, jog kiti žmonės veiks būtent taip, kaip jie ir planuoja veikti, ir kad visi šie planai bus grindžiami tos pačios išorinių įvykių raidos lūkesčiais, tad tam tikromis sąlygomis niekas neturės pagrindo keisti savo planų. Taigi numatymo teisingumas nėra, kaip kartais manoma, išankstinė sąlyga, be kurios pusiausvyra būtų nepasiekiama. Jis yra veikiau skiriamasis pusiausvyros būklės bruožas. Toks numatymas nebūtinai turi būti tobulas ta prasme, kad aprėpia visą ateitį ar kad kiekvienas viską numato teisin-

[6] Šis pusiausvyros sąvokos atskyrimas nuo statinės būklės man atrodo neišvengiamas vedinys proceso, kuris vyksta jau gana ilgai. Kad šių dviejų sąvokų sąsaja nėra esminė, o tik istoriškai susiklosčiusi, šiandien jau gana aiškiai suvokiama. Jeigu jos dar nėra viena nuo kitos galutinai atskirtos, tai tik todėl, kad nėra pasiūlyta alternatyvaus pusiausvyros būklės apibrėžimo, leidžiančio formuluoti tuos bendrosios pusiausvyros teorijos teiginius, kurie iš esmės nėra nuo statinės būklės priklausomos sąvokos. Vis dėlto akivaizdu, kad dauguma pusiausvyros teorijos teiginių nėra laikomi taikytinais tik statinei būklei, kuri veikiausiai apskritai negali būti realizuota. Šis atskyrimo procesas, kaip atrodo, prasidėjo nuo Marshallo mėginimo skirti ilgalaikę ir trumpalaikę pusiausvyrą. Pavyzdžiui, jis sako: „Pačios pusiausvyros ir jos priežasčių pobūdis priklauso nuo to, kokio ilgio periodas analizuojamas" (*Principles* [7th ed.], I, 330). Idėja, kad pusiausvyros būklė nebūtinai yra statinė būklė, jau buvo keliama mano straipsnyje „Das intertemporale Gleichgewichtssystem der Preise und die Bewegung des Geldwertes", *Weltwirtschaftliches Archiv*, vol. XXVIII (June, 1928), ir ji, žinoma, turi esminės reikšmės, jeigu siekiame pusiausvyros teorijos aparatą naudoti aiškindami tuos reiškinius, kuriuos apibūdina „investavimo" sąvoka. Daug istorinės informacijos šiuo klausimu teikia E. Schrams, „Komparative Statik", *Zeitschrift für Nationalokönomie*, II, No. 1 (1930). Žr. taip pat F. H. Knight, *The Ethics of Competition* (London, 1935), p. 175 išn.; apie vėlesnę šios problematikos raidą po šio straipsnio pasirodymo žr. mano *Pure Theory of Capital* (London, 1941), 2 sk.

[7] Žr. ypač Oskar Morgenstern, „Vollkommene Voraussicht und wirtschaftliches Gleichgewicht", *Zeitschrift für Nationalökonomie*, VI (1934), 3.

gai. Veikiau reikėtų sakyti, kad pusiausvyra truks tol, kol numatymai bus teisingi, ir kad jie turi būti teisingi tik tais požiūriais, kurie yra svarbūs individų sprendimams. Klausimą, kas yra šis svarbumas, aptarsime vėliau.

Prieš žengiant toliau turbūt verta trumpam sustoti ir konkrečiu pavyzdžiu pailiustruoti tai, ką čia kalbėjau apie pusiausvyros būklę ir apie tai, kaip ji gali būti sutrikdyta. Pasvarstykime, pavyzdžiui, paruošiamuosius darbus, kurie vyksta statant namus. Plytų gamintojai, santechnikai ir kiti teiks medžiagas, kurių kiekis kiekvienu atveju tiksliai atitiks tam tikrą statomų namų skaičių. Panašiai galime įsivaizduoti potencialius namų pirkėjus, kurie kaupia pinigus, už kurios tam tikru momentu galės nusipirkti tam tikrą namų skaičių. Jeigu visa ši veikla išreiškia pasiruošimą pagaminti (ir įsigyti) tam tikrą namų skaičių, tai galime sakyti, jog ji yra pusiausvyroje ta prasme, kad visi žmonės, kurie ja užsiima, iš principo gali realizuoti savo planus.[8] Tačiau tai nėra būtina tiesa, nes kitos aplinkybės, kurios nėra jų veiksmų plano dalis, gali pasirodyti esančios kitokios nei jie tikėjosi. Dalis paruošų gali būti sunaikinta dėl nelaimingo atsitikimo, orų sąlygos gali priversti nutraukti statybą, o naujas išradimas gali pakeisti skirtingų gamybos faktorių paklausos proporcijas. Visa tai yra vadinamieji (išorinių) duomenų pokyčiai, kurie sutrikdo buvusią pusiausvyrą. Tačiau jeigu skirtingi planai yra nesuderinami nuo pat pradžių, tai kad ir kas vyktų, kai kurių individų planai bus neišvengiamai suardyti ir turės būti keičia-

[8] Kitas, bendresnio pobūdžio, pavyzdys būtų, žinoma, atitikimas tarp „investavimo" ir „taupymo" – tarp tos proporcijos (santykinių sąnaudų terminais), kuria tam tikru periodu verslininkai tieks gamintojų ir vartotojų gėrybes bei proporcijos, kuria tuo pačiu periodu vartotojai išleis savo pajamas gamintojų ir vartotojų gėrybėms įsigyti (žr. mano straipsnius „Price Expectations, Monetary Disturbances, and Malinvestment" [1933], perspausdinta kn. *Profit, Interest, and Investment* [London, 1939], p. 135–156; „The Maintenance of Capital", ten pat, p. 83-134). Čia galbūt galiu pabrėžti, kad nagrinėdamas tą pačią problematiką, kuri mane atvedė prie šių spekuliacijų, t.y. ekonominių krizių teoriją, didysis prancūzų sociologas G. Tarde'as atkreipia dėmesį į „contradiction de croyances", arba „contradiction de jugements", arba „contradiction de espérances", kaip pagrindinę šių reiškinių priežastį (*Psychologie économique* [Paris, 1902), II, 128–129; žr. taip pat N. Pinkus, *Das Problem des Normalen in der Nationalökonomie* [Leipzig, 1906], p. 252 ir 275).

mi, tad ir visuma veiksmų per tą laiką nepasižymės tais bruožais, kuriais ji pasižymėtų, jeigu visi kiekvieno individo veiksmai galėtų būti suvokti kaip vieningo nuo pat pradžių sudaryto individualaus plano vykdymo dalys.[9]

6

Pabrėždamas skirtumą tarp paprasto individualių planų suderinamumo[10] ir to, kad jie atitinka išorinius faktus, arba objektyvius duomenis, aš, žinoma, nenoriu pasakyti, kad subjektyvus suderinamumas nėra vienaip ar kitaip nulemtas išorinių faktų. Be abejo, nebūtų jokio pagrindo skirtingų žmonių subjektyvių duomenų tarpusavio atitikimui, jeigu jie nebūtų nulemti tų pačių objektyvių faktų patyrimo. Tačiau grynajai pusiausvyros analizei nerūpi, kaip šis atitikimas gaunamas. Aprašydama egzistuojančią pusiausvyros būklę ji paprasčiausiai postuluoja, kad subjektyvūs duomenys atitinka objektyvius faktus. Pusiausvyros santykiai negali būti paprasčiausiai dedukuoti iš objektyvių faktų, nes žmonių būsimųjų veiksmų analizė gali prasidėti tik nuo prielaidų apie tai, kas jiems yra žinoma. Pusiausvyros analizė negali paprasčiausiai prasidėti ir nuo subjektyvių duomenų, nes subjektyvūs skirtingų žmonių duomenys arba derėtų, arba nederėtų tarpusavyje,

[9] Įdomus klausimas, kurio čia negaliu svarstyti, yra tai, ar norėdami kalbėti apie pusiausvyrą turime tarti, kad kiekvienas atskiras individas vadovaujasi teisingais įsitikinimais, ir ar nepakanka tarti, kad įvairioms klaidoms neutralizuojant vienai kitą į rinką ateinančių skirtingų prekių kiekiai būtų tie patys, kaip ir tuo atveju, jeigu kiekvienas individas vadovautųsi teisingais įsitikinimais. Man atrodo, jog pusiausvyra griežtąja prasme reikalauja, kad būtų patenkinta pirmoji sąlyga; tačiau pripažįstu, kad platesnė pusiausvyros sąvoka, reikalaujanti tik antrosios sąlygos, taip pat kartais gali būti naudinga. Šią problemą aptariant plačiau reikėtų iškelti klausimą, kodėl kai kurie ekonomistai (tarp jų ir Pareto) šiame kontekste teikia tokią reikšmę didžiųjų skaičių dėsniui. Apie tai žr. P. N. Rosenstein-Rodan, „The Coordination of the General Theories of Money and Price", *Economica*, August, 1936.

[10] Kadangi dėl tautologinio *Grynosios pasirinkimo teorijos* pobūdžio „individualūs planai" ir „subjektyvūs duomenys" vartojami sinonimiškai, galima kalbėti apie skirtingų individų subjektyvių duomenų suderinamumą.

o tai reiškia, kad jie determinuotų atsakymą į klausimą, ar pusiausvyra egzistuoja.

Čia nepažengsime bent kiek toliau į priekį, jeigu nemėginsime išsiaiškinti, kodėl mums taip rūpi ši fiktyvi (o jos fiktyvumą visi pripažįsta) pusiausvyros būklė. Kad ir ką kartais pasako pernelyg gryni ekonomistai, atrodo neabejotina, jog vienintelis šios sąvokos naudojimo pateisinimas yra tai, kad postuluojame tendencijos į pusiausvyrą egzistavimą. Tik teigdama, kad tokia tendencija egzistuoja, ekonomikos teorija nustoja būti vien grynosios logikos pratybomis ir tampa empiriniu mokslu; tad dabar turime žengti prie ekonomikos kaip empirinio mokslo.

Remdamiesi pateikta pusiausvyros būklės sąvokos analize nesunkiai galime paaiškinti, kokią realią prasmę turi teiginys, kad egzistuoja pusiausvyros tendencija. Jis negali reikšti nieko kito, kaip tik tai, jog tam tikromis sąlygomis skirtingų visuomenės narių žinios ir planai darosi vis labiau suderinami arba, kalbant konkrečiau, žmonių ir ypač verslininkų lūkesčiai tampa vis labiau patikimi. Šioje formuluotėje tezė apie pusiausvyros tendencijos egzistavimą yra akivaizdžiai empirinis teiginys, t.y. iš principo verifikuojamas teiginys apie tai, kas vyksta realiame pasaulyje. Ir jis mūsų abstrakčiai tezei suteikia apčiuopiamesnę prasmę. Tačiau vis dar neturime aiškaus supratimo apie (a) *sąlygas*, kurioms esant toji tendencija tariamai pasireiškia ir apie (b) pobūdį *proceso*, kuriam vykstant keičiasi individo žinios.

7

Atrodo, jog įprastoje pusiausvyros analizėje paprasčiausiai vaizduojamasi, kad klausimai, kaip susiklosto pusiausvyra, jau yra išspręsti. Jeigu į reikalą žvelgiame atidžiau, greit paaiškėja, jog šie tariami sprendimai tėra jau postuluotų dalykų rutuliojimas.[11] Priemonė, kuria šiam tiks-

[11] Tai yra implicitiškai pripažįstama, nors kažin ar sąmoningai suvokiama, kai pastaruoju metu dažnai pabrėžiama, jog pusiausvyros analizė aprašo tik pusiausvyros sąlygas ir nemėgina pusiausvyros padėties dedukuoti iš duomenų. Pusiausvyros analizė šia prasme būtų, žinoma, tik grynoji logika, nieko neteigianti apie realų pasaulį.

lui paprastai naudojamasi, yra tobulosios rinkos modelis, pagal kurį bet koks įvykis iškart tampa žinomas kiekvienam visuomenės nariui. Čia būtina prisiminti, jog tobuloji rinka, kurią būtina postuluoti tenkinant pusiausvyros analizės prielaidas, neapsiriboja atskirų prekių rinkomis; visa ekonominė sistema turi būti įsivaizduojama kaip vieninga tobuloji rinka, kurioje kiekvienas žino viską. Tad tobulosios rinkos prielaida reiškia, kad visi bendruomenės nariai, net jeigu jie nelaikomi absoliučiais visažiniais, bent jau žino visa tai, kas jiems svarbu priimant savo sprendimus. Tad atrodo, jog „ekonominio žmogaus" pamėklė, mūsų mėginta išvyti maldomis ir pasninkavimu, beveik visažinio individo pavidalu grįžo pro užpakalines duris.

Teiginys, kad žmonės, žiną viską, yra pusiausvyros padėtyje, yra teisingas paprasčiausiai todėl, kad taip apibrėžiame pusiausvyrą. Šia prasme tobulosios rinkos prielaida tėra pusiausvyros egzistavimo tezės parafrazė, tačiau ji neteikia jokio paaiškinimo apie tai, kada ir kaip tokia pusiausvyra susiklosto. Akivaizdu, kad teigdami, jog tam tikromis sąlygomis žmonės pasieks tokią padėtį, turime paaiškinti ir tai, kokiam procesui vykstant jie įgis reikiamų žinių. Be abejo, bet kuri tezė apie faktinį žinių įsigijimą šiame procese taip pat bus tik hipotetinė. Tačiau tai nereiškia, kad visos tokios tezės bus lygiavertės. Čia turime reikalų su teiginiais apie priežastinius ryšius, tad mūsų prielaidos turi išreikšti ne vien tai, kas gali būti (šio reikalavimo netenkina net žmonių visažinybės prielaida), bet ir tai, kas tikėtinai bus; ir turi būti galima, bent iš principo, parodyti, jog jos yra teisingos konkrečiais atvejais.

Svarbiausia čia yra tai, kad būtent šios tariamai tik pagalbinės hipotezės, arba prielaidos, kad žmonės mokosi iš patyrimo, kad taip jie įgyja žinių – nusako mūsų teiginių apie tai, kas vyksta realiame pasaulyje, empirinį turinį. Jos paprastai pasirodo užslėptu ir neišbaigtu pavidalu, kaip apibūdinimai to tipo rinkų, kurioms taikytini mūsų teiginiai; tačiau tai yra tik vienas, nors galbūt svarbiausias, bendresnės žinių įgijimo ir komunikavimo problemos aspektas. Dalykas, kurio, kaip atrodo, daugelis ekonomistų dažnai nesuvokia, yra tai, kad šių hipotezių prigimtis daugeliu požiūrių labai skiriasi nuo tų bendrųjų prielaidų, kuriomis remiasi *Grynoji pasirinkimo teorija*. Mano požiūriu, svarbiausieji yra šie du skirtumai:

Pirma, prielaidos, kuriomis remiasi *Grynoji pasirinkimo teorija*, yra tie faktai, kurie, kaip žinome, apibūdina žmogiškąjį mąstymą. Jos gali būti laikomos aksiomomis, apibrėžiančiomis sritį, kurios ribose esame pajėgūs suprasti arba mintyse rekonstruoti kitų žmonių mąstymo procesus. Tad jos visuotinai galioja mus dominančioje srityje, nors, žinoma, kaip *in concreto* nubrėžiamos šios srities ribos, yra empirinis klausimas. Tos prielaidos nusako tam tikrą žmogiškųjų veiksmų tipą (kuris paprastai vadinamas „racionaliu" ar bent jau „sąmoningu", skiriant jį nuo „instinktyvių" veiksmų), bet jos nieko nesako apie konkrečias sąlygas, kuriomis tokių veiksmų imamasi. Tačiau tos prielaidos, arba hipotezės, kurias turime priimti, kad paaiškintume socialinius procesus, liečia individo mąstymo santykį su išoriniu pasauliu, kitaip sakant, jos liečia tai, kaip ir kokiu mastu jo turimos žinios atitinka išorinius faktus. Ir šios hipotezės būtinai turi būti formuluojamos kaip teiginiai apie priežastinius ryšius, apie tai, kaip patyrimas kuria žinojimą.

Antra, jeigu *Grynosios pasirinkimo logikos* srityje mūsų analizė gali būti visiškai išsami, nes čia galime sukurti formalų aparatą, aprėpiantį visas įsivaizduojamas situacijas, tai papildomos hipotezės neišvengiamai turi būti selektyvios; kitaip sakant, iš daugybės galimų situacijų įvairovės turime atsirinkti tokius idealius tipus, kuriuos laikome specifiškai svarbiais kalbant apie sąlygas realiame pasaulyje.[12] Žinoma, taip pat galėtume rutulioti atskirą mokslą, kurio objektas *per definitionem* apsiribotų „tobuląja rinka" ar kokia nors analogiška konstrukcija, panašiai kaip *Pasirinkimo logika* taikoma tik tiems individams, kurie susiduria su ribotų priemonių paskirstymo skirtingiems tikslams problema. Taip apibrėžtai sričiai mūsų teiginiai vėl taptų apriorišk ai teisingi, tačiau tokiai procedūrai neturėtume pagrindo, jeigu tariame, kad situacija pasaulyje yra tokia, kokią ją tariame esant.

[12] Čia nubrėžiamas skirtumas gali padėti išspręsti senąjį ekonomistų ir sociologų nesutarimą dėl to vaidmens, kurį ekonominėje teorijoje atlieka „idealūs tipai". Sociologai paprastai pabrėždavo, jog įprastoji ekonominės teorijos procedūra reikalauja postuluoti tam tikrus specifinius idealius tipus, tačiau ekonomikos teoretikai atsikirsdavo, kad jų svarstymai yra tokie abstraktūs, jog juose nebūtina remtis kokiais nors „idealiais tipais". Turbūt galima sakyti, jog *Grynosios pasirinkimo logikos* srityje, kuria ekonomistas labiausiai domisi, jis yra teisus tai teigdamas, tačiau jeigu jis mėgina ją panaudoti socialinio proceso aiškinimui, tai jis turi remtis vienokiu ar kitokiu „idealiuoju tipu".

8

Dabar turiu pereiti prie klausimo, kas yra tos konkrečios hipotezės apie sąlygas, kuriomis žmonės įgyja reikiamų žinių ir tą procesą, kuriam vykstant jų įgyja. Jeigu būtų aišku, kokiomis hipotezėmis čia paprastai naudojamasi, tai turėtume jas išnagrinėti dviem požiūriais: reikėtų išsiaiškinti, ar jos yra būtinos ir pakankamos aiškinant tendenciją į pusiausvyrą, ir parodyti, kokiu mastu tikrovė jas patvirtina. Tačiau bijau, kad dabar pasiekiu stadiją, kur nepaprastai sunku pasakyti, kas iš tikrųjų yra tos prielaidos, kurių pagrindu teigiame, jog egzistuoja tendencija į pusiausvyrą ir tariame, jog mūsų analizė gali būti pritaikyta realiam pasauliui.[13] Negaliu pasigirti, kad labai toli pasistūmėjau spręsdamas šį klausimą. Todėl visa, ką galiu padaryti, tai iškelti keletą klausimų, į kuriuos turime rasti atsakymus, jeigu norime suvokti šio mūsų argumento svarbą.

Vienintelė būtinoji pusiausvyros susiklostymo sąlyga, dėl kurios ekonomistai daugmaž sutaria, yra „duomenų pastovumas". Tačiau po to, kai išsiaiškinome „duomenų" sąvokos dviprasmiškumą, pagrįstai kyla įtarimas, jog tai mums nedaug duos. Net jeigu tariame (o tai, matyt, turime tarti), kad čia tas terminas vartojamas objektyviąja prasme (aprėpdamas, kaip prisimename, ir skirtingų individų preferencijas), toli gražu nėra akivaizdu, kad tai yra būtina ar pakankama sąlyga žmonėms įgyti reikiamų žinių ir ar tai yra teikiama kaip sąlyga, kuriai esant jų įgytų. Svarbu veikiau yra tai, kad bet kuriuo atveju kai kurie autoriai jaučia būtinybę kaip papildomą ir atskirą sąlygą pridurti „tobulo žinojimo" sąlygą.[14] Tiesą sakant, matysime, kad objektyvių duomenų

[13] Senesnieji ekonomistai dažnai aiškiau nei dabartiniai suvokdavo šią problemą. Plg., pavyzdžiui, Adamas Smithas (*Wealth of Nations*, ed. Cannan, I, 116) rašo: „Tačiau tam, kad susiklostytų ši [atlyginimų] lygybė su visais jos privalumais ir trūkumais, reikia trijų dalykų net ten, kur egzistuoja visiška laisvė. Pirma, užimtumo galimybės turi būti žinomos ir įtvirtintos nuo seno ..."; arba Davidas Ricardo (*Letters to Malthus*, October 22, 1811, p. 18): „Man nedera teigti, jog žmonės nežino, kas yra geriausias arba pigiausias jų verslo įgyvendinimo ar skolų grąžinimo būdas, nes tai yra fakto, o ne mokslo klausimas; remiantis tokia prielaida galima būtų ginčyti beveik kiekvieną politinės ekonomijos teiginį.

[14] Žr. N. Kaldor, „A Classificatory Note on the Determinateness of Equlibrium", *Review of Economic Studies*, I, No. 2 (1934), 123.

pastovumas nėra nei būtina, nei pakankama sąlyga. Kad jis negali būti būtinoji sąlyga, išplaukia iš fakto, jog, pirma, niekas nenori jos interpretuoti ta absoliučiąja prasme, kad pasaulyje niekada neturi nieko vykti ir, antra, kad jeigu norime įtraukti pokyčius, kurie vyksta periodiškai ar galbūt net pokyčius, kurie vyksta vienoda sparta, tai, kaip matėme, vienintelis būdas, kuriuo galime apibrėžti pastovumą, bus tas, kuris teikia nuorodą į lūkesčius. Tad visa, ką ši sąlyga reiškia, tėra tai, kad pasaulyje turi egzistuoti tam tikras atpažįstamas reguliarumas, kuris teisingą numatymą daro galimą. Nors to aiškiai nepakanka įrodymui, jog žmonės išmoks teisingai numatyti įvykius, faktiškai tas pat pasakytina net apie duomenų pastovumą absoliučiąja prasme. Bet kuriam atskiram individui duomenų pastovumas visiškai nereiškia visų nuo jo nepriklausomų faktų pastovumo, nes, kaip yra žinoma, tik kitų žmonių skoniai, o ne veiksmai šia prasme gali būti laikomi pastoviais. Kadangi visi šie kiti žmonės, įgydami daugiau žinių apie išorinius faktus ir kitų žmonių veiksmus keis savo sprendimus, nėra pagrindo tarti, jog šie kaitos procesai kada nors baigsis. Šios problemos yra gerai žinomos,[15] ir apie jas čia kalbu tik norėdamas skaitytojui priminti, kaip mažai išties žinome apie sąlygas, kurioms esant kada nors būtų pasiekta pusiausvyra. Tačiau nesiruošiu toliau rutulioti šios temos ne todėl, kad šis klausimas apie empirinę tikimybę, jog žmonės mokysis (t.y. jų subjektyvūs duomenys pradės vis labiau atitikti vienas kitą ir objektyvius faktus), nekeliamas neišspręstose ir labai įdomiose problemose, o veikiau todėl, kad, mano nuomone, yra galimas kitas, vaisingesnis požiūris į pagrindinę problemą.

9

Mūsų aptartieji klausimai dėl sąlygų, kuriomis žmonės gali įgyti reikiamų žinių ir dėl proceso, kurio dėka jų įgytų, jau yra sulaukę teoretikų ekonomistų dėmesio. Tačiau yra ir kitas klausimas, kuris man atrodo ne mažiau svarbus, bet kuris nesulaukė jokio dėmesio – būtent,

[15] Ibid., passim.

kiek ir kokių žinių skirtingiems individams reikia turėti, kad būtų galima kalbėti apie pusiausvyrą. Akivaizdu, kad ši sąvoka gali turėti empirinę prasmę tik tuo atveju, jeigu nesuponuojama, jog kiekvienas žino viską. Turėdamas omenyje žinias, kurios yra svarbios konkrečiam individui, jau buvau priverstas vartoti neapibrėžtą terminą „reikiamos žinios". Tačiau kas yra šios reikiamos žinios? Tai negali būti paprasčiausiai tos žinios, kurios faktiškai turėjo įtakos jo veiksmams, nes jo sprendimai galėjo būti kitokie ne tik tuo atveju, jeigu jos, pavyzdžiui, būtų buvusios veikiau teisingos, o ne klaidingos, bet ir jeigu jis būtų turėjęs žinių apie visiškai kitas sritis.

Čia susiduriame su *žinių pasidalijimo*[16] problema, kuri yra analogiška darbo pasidalijimo problemai ir ne mažiau svarbi. Tačiau jeigu pastaroji buvo viena iš pagrindinių temų nuo pat mūsų mokslo pradžios, tai pirmoji buvo visiškai ignoruojama, nors man atrodo, kad iš tikrųjų ji yra pagrindinė ekonomikos kaip socialinio mokslo problema. Problema, kurią mėginame spręsti, yra tai, kaip spontaninė daugelio žmonių, iš kurių kiekvienas disponuoja tik žinių fragmentais, sąveika sukuria padėtį, kai kainos atitinka sąnaudas ir t.t. – padėtį, kuri galėtų būti kieno nors sukurta sąmoningo valdymo pastangomis tik tuo atveju, jeigu toks asmuo disponuotų visomis visų šių individų žiniomis. Mūsų patyrimas liudija, kad toks procesas išties vyksta, o empirinis pastebėjimas, kad kainos turi tendenciją atitikti sąnaudas, davė pradžią pačiam mūsų mokslui. Tačiau savo analizėje užuot parodę, kokia informacija turi disponuoti skirtingi individai, kad susiklostytų toks rezultatas, mes faktiškai nusiritame atgal prie prielaidos, kad kiekvienas žino viską, ir todėl net nemėginame ieškoti realaus problemos sprendimo.

Prieš imdamasis nagrinėti šį žinių pasidalijimą tarp skirtingų individų, turiu paaiškinti, kokio pobūdžio žinios šiame kontekste turi reikšmės. Ekonomistai įprato pabrėžti tik informacijos apie kainas būtinybę, atrodo, todėl, kad, painiojant subjektyvius ir objektyvius duomenis, yra postuluojamas tobulas objektyvių faktų pažinimas. Pastaruoju me-

[16] Plg. L. V. Mises, *Gemeinwirtschaft* (2 leid., Jena, 1932), p. 96: „Die Verteilung der Verfügungsgewalt über die wirtschaftlichen Güter der arbeitsteilig wirtschaftenden Sozialwirtschaft auf viele Individuen bewirkt eine Art geistige Arbeitsteilung, ohne die Produktionsrechnung und Wirtschaft nicht möglich wäre."

tu net einamųjų kainų žinojimas laikomas tokiu savaime suprantamu dalyku, kad vienintelis kontekstas, kuriame žinių klausimas dar laikomas probleminiu, yra būsimųjų kainų numatymo kontekstas. Kaip jau pabrėžiau šio straipsnio pradžioje, būsimųjų kainų numatymas ir net einamųjų kainų pažinimas tėra labai nedidelė žinių problemos, kaip aš ją suvokiu, dalis. Platesnis mane dominančios žinių problemos aspektas yra žinios apie pamatinį faktą, kaip gali būti įgyjamos ir panaudojamos skirtingos prekės,[17] ir tai, kokiomis sąlygomis jos faktiškai yra įgyjamos ir panaudojamos, t.y. bendrasis klausimas, kodėl subjektyvūs skirtingų žmonių duomenys atitinka objektyvius faktus. Mus čia dominanti žinių problema yra būtent šio atitikimo faktas, kuris dabartinėje pusiausvyros teorijoje paprasčiausiai postuluojamas, nors jį turėtume paaiškinti, jeigu siekiame parodyti, kodėl teiginiai, kurie yra būtinai teisingi kalbant apie individo nuostatas dėl dalykų, kuriems jis priskiria tam tikrų savybių, gali būti teisingi kalbant apie visuomenės veiksmus dėl dalykų, kurie arba turi šių savybių, arba kurie dėl tam tikrų paaiškintinų priežasčių visuomenės narių paprastai laikomi turinčiais šių savybių.[18]

[17] Žinios šia prasme yra kažkas daugiau nei tai, kas paprastai vadinama įgūdžiais, o žinių pasidalijimas, apie kurį čia kalbame, yra kažkas daugiau nei darbo pasidalijimas. Kalbant glaustai, „įgūdžiai" yra tik tos žinios, kuriomis individas naudojasi savo versle, o kitos jo žinios, apie kurias turime kai ką žinoti, kad galėtume ką nors pasakyti apie visuomenėje vykstančius procesus, yra alternatyvių veiksmo galimybių, kurių jis tiesiogiai neišnaudoja, žinojimas. Galima pridurti, kad žinojimas, čia vartojamas šio termino prasme, yra tapatus numatymui tik tiek, kiek bet koks žinojimas teikia numatymo galimybę.

[18] Kad visi ekonominės teorijos teiginiai kalba apie dalykus, kurie yra apibrėžiami žmogiškųjų nuostatų terminais, t.y. kad „cukrus", apie kurį ekonominė teorija kartais prabyla, yra apibrėžiamas ne jo „objektyvių" savybių, bet to fakto, kad žmonės jį laiko priemone, tam tikru būdu tarnaujančia tam tikriems jų poreikiams – ši aplinkybė yra daugybės problemų ir nesusipratimų šaltinis, ypač dėl vadinamosios „verifikacijos" problemos. Ir, žinoma, būtent dėl šio ryšio ypač krinta į akis kontrastas tarp *verstehende* socialinio mokslo ir bihevioristiškai orientuotų koncepcijų. Nesu tikras, ar bihevioristai socialiniuose moksluose aiškiai suvokia, kiek daug iš tradicinio paveldo jiems tektų atmesti, jeigu jie būtų nuoseklūs arba kokią menką jo dalį jie galėtų pripažinti, net jeigu to norėtų. Jų pozicija implikuoja, kad, pavyzdžiui, pinigų teorijos teiginių referentas yra „apskriti metaliniai diskai su tam tikru įspaudu" arba panašiai apibrėžiamas fizinis objektas ar grupė objektų.

Grįžtant prie specifinės problemos, liečiančios žinių (arba „reikšmingos" informacijos) kiekį, kuriuo kiekvienas individas turi disponuoti, kad susiklostytų pusiausvyra, reikia pasakyti, kad pajudėsime atsakymo link, jeigu prisiminsime, kaip gali išaiškėti, kad pusiausvyros nėra arba kad ji trikdoma. Matėme, kad pusiausvyros ryšiai bus sutrikdyti, jeigu bet kuris individas pakeis savo planus dėl to, kad pasikeis jo skoniai (šio dalyko čia neliečiame) arba jis sužinos naujų faktų. Tačiau yra du skirtingi būdai, kuriais jis gali sužinoti naujų faktų, skatinančių jį keisti savo planus, ir šie būdai turi visiškai skirtingą prasmę mūsų svarstymo kontekste. Naujų faktų jis gali sužinoti, taip sakant, atsitiktinai, t.y. tokiu būdu, kuris nėra būtinasis jo mėginimų realizuoti pirmykštį planą padarinys; tačiau gali būti neišvengiama, kad šių savo pastangų eigoje jis atras, jog faktai yra kitokie nei jis tikėjosi. Akivaizdu, jog tam, kad jis galėtų veikti pagal planą, jo žinios turi būti teisingos tik tuose taškuose, kuriuose jos bus neišvengiamai patvirtinamos arba paneigiamos planą realizuojant. Tačiau jis apie dalykus gali neturėti jokių žinių, kurios, jeigu jis jų turėtų, neabejotinai paveiktų jo planą.

Tad turime padaryti išvadą, jog reikšmingos žinios, kuriomis jis turi disponuoti, kad galėtų susiklostyti pusiausvyra, yra tos, kurias jis įgytų atsižvelgiant į jo pirmykštę situaciją ir į joje sudarytus planus. Be abejo, tai nėra visos žinios, kurios, jeigu jų atsitiktinai įgytų, būtų jam naudingos ir paskatintų keisti planą. Todėl gali būti, kad pusiausvyros situaciją turime tik todėl, kad kai kurie žmonės neturi šansų sužinoti tokių faktų, kuriuos žinodami jie veikiausiai keistų savo planus. Arba, kitaip sakant, tik santykyje su žiniomis, kurias individas įgytų mėgindamas įgyvendinti savo pirmykštį planą, yra tikėtinas pusiausvyros susiklostymas.

Nors tokia padėtis tam tikra prasme yra pusiausvyros padėtis, ji, žinoma, nėra pusiausvyra ta specifine prasme, kuria pusiausvyra laikoma tam tikro optimumo padėtimi. Kad individualių žinių fragmentų jungimo rezultatas prilygtų visažinio diktatoriaus valdymo rezultatui, turi būti patenkintos kai kurios papildomos sąlygos.[19] Nors turi būti ga-

[19] Šios sąlygos paprastai apibūdinamos kaip „trinties" nebuvimas. Neseniai išspausdintame straipsnyje („Quantity of Capital and the Rate of Interest", *Journal of Political Economy*, XLIV, No. 5, 638) Frankas H. Knightas teisingai pabrėžia, kad „ekonominiuose svarstymuose 'suklydimas' yra tipinis trinties pavyzdys".

lima apibrėžti žinių kiekį, kuriuo individai turėtų disponuoti, kad susiklostytų šis rezultatas, nežinau jokių darbų, kur būtų mėginta šį klausimą spręsti. Viena tokia sąlyga veikiausiai būtų tai, kad kiekvienas iš alternatyvių bet kurios rūšies išteklių panaudojimo būdų yra žinomas tokių išteklių savininkui, faktiškai jį naudojančiam kitokiam tikslui, ir kad todėl visi skirtingi šių išteklių naudojimo būdai yra tiesiogiai arba netiesiogiai susiję tarpusavyje.[20] Atkreipiu dėmesį į šią sąlygą tik kaip į pavyzdį, iliustruojantį tai, kad dauguma atvejų pakanka to, kad tam tikroje srityje kai kurie žmonės kolektyviai disponuoja visomis reikiamomis žiniomis. Tai būtų įdomi ir labai svarbi tolesnio nagrinėjimo tema, tačiau ji peržengia šio straipsnio ribas.

Nors tai, ką pasakiau šiuo klausimu, daugiausia buvo tik kritinės pastabos, nenorėčiau atrodyti pernelyg pesimistiškas dėl to, ką jau esame pasiekę. Nors esame praleidę esminę mūsų argumentacijos grandį, vis dėlto manau, kad bent jau implicitiniu savo argumentacijos turiniu ekonomikos teorija labiau nei bet kuris kitas socialinis mokslas priartėjo prie atsakymo į svarbiausią visų socialinių mokslų klausimą: „Kaip gali žinių fragmentų, kuriais disponuoja skirtingi protai, junginys sukurti rezultatus, kurie, jeigu jų būtų siekiama sąmoningai, iš vadovaujančio proto reikalautų tokių žinių, kuriomis negali disponuoti joks atskiras protas?" Sugebėjimas parodyti, kad spontaniniai individų veiksmai (tam tikromis sąlygomis, kurias galime apibrėžti) sukuria tokią išteklių pasiskirstymo tvarką, kuri atrodo taip, tarsi būtų kuriama vadovaujantis vieningu planu, nors jos niekas neplanavo, mano požiūriu,

[20] Tai būtų viena, veikiausiai dar nepakankama sąlyga, kad esamomis paklausos sąlygomis skirtingų gamybos veiksnių skirtinguose panaudojimuose ribinis naudingumas susilygintų ir šia prasme būtų pasiekta gamybos pusiausvyra. Nėra būtina, nors taip gali atrodyti, kad kiekvienas galimas alternatyvus bet kurios rūšies ištekliaus panaudojimas būtų žinomas bent vienam iš tokių išteklių, naudojamų specifiniu tikslu, savininkui, nes alternatyvos, kurios yra žinomos specifiniu būdu naudojamų išteklių savininkams, atsispindi šių išteklių kainose. Todėl gali pakakti tokių išskaidytų žinių apie alternatyvius tam tikro ištekliaus panaudojimus tikslams *m*, *n*, *o*, ... *y*, *z*, kai A, kuris naudoja savo turimą šių išteklių kiekį tikslui *m*, žino jų panaudojimo tikslui *n* alternatyvą, B, kuris jį naudoja tikslui *n*, žino tik *m* alternatyvą, C, kuris jį naudoja tikslui *o*, žino tik *n* alternatyvą ir t. t. – kol galiausiai pasiekiame L, kuris jį naudoja tikslui *z* ir žino tik *y* alternatyvą.

išties būtų atsakymas į tą problemą, kuri kartais metaforiškai apibūdinama kaip „socialinio proto" problema. Tačiau mūsų neturėtų stebinti tai, kad tokio paaiškinimo pretenzijos paprastai atmetamos, nes jas grindėme netinkamomis prielaidomis.

Yra dar vienas dalykas, į kurį norėčiau atkreipti dėmesį. Jeigu tendencija į pusiausvyrą, kurios egzistavimą teigiame remdamiesi empiriniais faktais, yra tendencija į pusiausvyrą tik atžvilgiu žinių, kurias žmonės įgis vykdydami savo ekonominę veiklą, ir jeigu visa kita žinių kaita įprastąja šio termino prasme turi būti laikoma „duomenų kaita", kuri nepriklauso pusiausvyros analizės sričiai, tai tokiu atveju pusiausvyros analizė mums iš tikrųjų nieko negali pasakyti apie tokios žinių kaitos reikšmę, ir tai bent iš dalies paaiškina tą faktą, jog grynoji analizė stebėtinai mažai turi ką pasakyti apie tokias institucijas kaip spauda, kurių tikslas – žinių sklaida. Tai net gali paaiškinti faktą, kodėl koncentruodami dėmesį į grynąją analizę dažnai nepastebime to vaidmens, kurį realiame gyvenime atlieka tokios institucijos kaip reklama.

10

Šiomis gana padrikomis pastabomis apie temas, kurias reikėtų kur kas nuodugniau analizuoti, turiu baigti šių problemų apžvalgą. Noriu pridurti tik keletą pastabų.

Pirma, pabrėždamas empirinį pobūdį tų teiginių, kuriais turime remtis norėdami, kad formalus pusiausvyros analizės aparatas padėtų paaiškinti realų pasaulį, ir pabrėždamas, kad teiginiai apie tai, jog šiame kontekste žmonės semiasi reikšmingų žinių, savo prigimtimi iš esmės skiriasi nuo formaliosios analizės teiginių. Aš nenoriu pasakyti, kad čia ir dabar mums atsiveria plati empirinio tyrimo sritis. Labai abejoju, ar toks tyrimas mums duotų ką nors nauja. Veikiau noriu pabrėžti, jog mums būtina suvokti tai, nuo kokių faktinių tiesų priklauso mūsų argumentacijos pritaikomumas realiam pasauliui, arba, kitaip sakant, kuriame taške mūsų argumentacija, taikoma realiam pasauliui, gali tapti verifikacijos objektu.

Antra, nenoriu pasakyti, kad problemų, kurias čia aptariau, nežinojo ankstesniųjų kartų ekonomistai. Vienintelis priekaištas, kurį jiems galima pareikšti, yra tai, kad jie taip į viena suplakė apriorinius ir empirinius mūsų mokslo komponentus, jog dažnai neįmanoma nustatyti, kuriam iš tų komponentų priklauso jų konkretūs teiginiai. Naujesniuose darbuose tokių klaidų nebedaroma, tačiau tik tokia kaina, jog vis menkesnis tampa jų ryšys su realaus pasaulio reiškiniais. Visa, ką čia mėginau padaryti – tai grįžti prie mūsų analizės realios prasmės, kurią, bijau, tolydžio vis labiau prarandame, nes analizė darosi vis rafinuotesnė. Skaitytojui net gali atrodyti, jog dauguma mano sakytų dalykų tėra trivialybės. Vis dėlto kartkartėmis mums turbūt verta atitrūkti nuo techninių argumentacijos subtilybių ir iškelti naivų klausimą: „Kam viso to reikia?" Jeigu man pavyko parodyti ne tik tai, kad kai kuriais atžvilgiais atsakymas į šį klausimą nėra akivaizdus, bet ir tai, kad kartais nesuvokiame net paties klausimo, tai savo tikslą būsiu pasiekęs.

III

SOCIALINIŲ MOKSLŲ FAKTAI*

1

Šiandien neturime bendrai pripažinto termino, apibūdinančio tą disciplinų grupę, kurią aptarsime šiame straipsnyje. Terminas „moraliniai mokslai" ta prasme, kuria jį vartojo Johnas Stuartas Millis, daugmaž tiksliai nusako šią sritį, tačiau jis jau seniai nebemadingas ir dabar daugeliui skaitytojų siejasi su nepriimtinomis konotacijomis. Tad nors dėl to pavadinime tenka naudotis žinomu „socialinių mokslų" terminu, turiu iš karto pabrėžti, jog ne visos disciplinos, tiriančios socialinio gyvenimo reiškinius, tiria tas specifines problemas, kurias čia svarstysime. Antai statistika arba užkrečiamųjų ligų plitimo tyrimai neabejotinai tiria socialinius reiškinius, tačiau ten neiškyla mus dominančių specifinių klausimų. Tokios disciplinos yra gamtamokslinės visuomenės studijos, jeigu taip galima jas pavadinti, ir iš esmės niekuo nesiskiria nuo kitų gamtos mokslų. Tačiau visai kas kita yra kalbos, rinkos, teisės ir daugelio kitų žmogiškųjų institucijų studijos. Noriu aptarti būtent šių disciplinų grupę, kurią apibūdindamas esu priverstas naudotis šiek tiek klaidinančiu „socialinių mokslų" terminu.

Kadangi kelsiu tezę, jog patyrimo vaidmuo šiose pažinimo srityse iš esmės skiriasi nuo jo vaidmens gamtos moksluose, man turbūt derėtų prisipažinti, kad pradėdamas studijuoti savo discipliną buvau visiškai įsitikinęs gamtos mokslų metodų universalumu. Ne tik mano pirminis specialus išsilavinimas buvo daugiausia gamtamokslinis, bet ir

* Paskaita, skaityta Kembridžo universiteto Moralinių mokslu klube, 1942 m. lapkričio 19 d. Perspausdinta iš leidinio *Ethics*, LIV, No. 1 (October, 1943), 1-13. Kai kurie šiame straipsnyje keliami klausimai plačiau aptariami mano straipsnyje „Scientism and the Study of Society", kuris trimis dalimis pasirodė žurnale *Economica*, 1942–1945.

tos negausios žinios, kurias įgijau iš filosofijos arba mokslo metodologijos, buvo smarkiai veikiamos Ernsto Macho mokyklos ir vėlesnių loginių pozityvistų. Tačiau visa tai tik skatino mano suvokimą, ilgainiui vis aiškesnį, kad bent jau ekonomikos teorijoje tie autoriai, kurie yra visuotinai laikomi minties korifėjais, nuolat pažeidžia pripažintus mokslinio metodo kanonus, sukurtus gamtos mokslų praktikos pagrindu, ir kad net patys gamtamokslininkai, ėmęsi svarstyti socialinius reiškinius, paprastai (bent jau tiek, kiek jie siekia išlikti sveiko proto ribose) juos lygiai taip pat nuolat pažeidinėja; ir kad tais retais atvejais, kai gamtos mokslų atstovas rimtai mėgina savo profesinius mąstymo įgūdžius taikyti spręsdamas socialines problemas, jų rezultatai beveik neišvengiamai yra katastrofiški, t.y. tokie, kuriuos visi profesionalūs atitinkamos srities tyrinėtojai laiko visiška nesąmone. Ir nors nesunku parodyti daugumos mėginimų socialinius mokslus padaryti labiau „moksliškais" absurdiškumą, toli gražu nėra lengva apginti mūsų pačių metodus, kurie, kad ir tenkindami daugumą žmonių konkrečiose jų naudojimo srityse, vis dėlto, žvelgiant į juos kritiškai, yra įtartinai panašūs į tai, kas paprastai vadinama „viduramžių scholastika".

2

Tačiau įvadinių pastabų pakanka. Iškart imkimės mūsų pagrindinės temos ir iškelkime klausimą, kokios rūšies faktai mus paliečia socialinių mokslų srityje. Šis klausimas kelia kitą klausimą, kuris daugeliu požiūrių yra esminis mano problemai: Ką turime omenyje kalbėdami apie „tam tikros *rūšies* faktus"? Ar jie mums duoti kaip tam tikros rūšies faktai, ar veikiau tokiais padarome juos specifiškai traktuodami? Be abejo, visos mūsų žinios apie išorinį pasaulį kyla iš juslinio suvokimo, taigi iš fizikinių faktų pažinimo. Bet ar tai reiškia, kad visos mūsų žinios apsiriboja fizikinių faktų pažinimu? Atsakymas į šį klausimą priklauso nuo to, ką turime omenyje kalbėdami apie skirtingas „faktų rūšis".

Mėgindami paaiškinti šią poziciją pasinaudokime analogija su gamtos mokslais. Visi svertai ir švytuoklės, kuriuos tik galime įsivaizduoti, turi tam tikrų cheminių ir optinių savybių. Tačiau, kalbėdami apie sver-

tus arba švytuokles, kalbame ne apie chemijos ar optikos faktus. Tai, kas tam tikrus individualius daiktus paverčia tam tikros rūšies faktais, yra tie jiems priskiriami atributai, kuriuos pasirenkame traktuodami juos kaip tam tikros klasės elementus. Žinoma, tai yra triviali tiesa. Tai reiškia, kad nors visi socialiniai reiškiniai, kuriuos paprastai pajuntame, gali turėti fizikinių atributų, tačiau nebūtinai jie turi būti laikomi fizikiniais faktais. Vienokia ar kitokia jų traktuotė priklausys nuo to, ar mums patogu vienaip ar kitaip juos klasifikuoti sprendžiant problemas. Ar stebimieji žmogiškieji veiksmai ir šių veiksmų objektai yra tos pačios rūšies dalykai dėl to, kad jie mums, stebėtojams, atrodo fiziškai panašūs, ar dėl kurios nors kitos priežasties?

Visų socialinių mokslų objektas yra žmonių santykis su savo aplinka – su kitais žmonėmis ir daiktais – arba veikiau turėčiau sakyti, kad būtent jie yra tie elementai, iš kurių socialiniai mokslai konstruoja žmonių santykių schemas. Kaip, norėdami paaiškinti ir suprasti jų veiksmus, turėtume apibrėžti arba klasifikuoti jų veiklos objektus? Ar mėgindami juos paaiškinti žvelgiame į fizinius tų objektų atributus (tai, ką *mes* juose atrandame juos tyrinėdami), ar juos klasifikuojame kokiu nors kitu pagrindu? Panagrinėkime keletą pavyzdžių.

Pagalvokime apie tokius dalykus kaip įrankiai, maistas, vaistai, ginklai, žodžiai, sakiniai, susisiekimo priemonės arba gamybos aktai, arba bet kurį konkretų jų pavyzdį. Manau, kad tai yra tipiniai žmogiškosios veiklos objektai, su kuriais nuolat turime reikalų socialiniuose moksluose. Nesunku suprasti, jog visos šios sąvokos (tas pat pasakytina ir apie konkrečius jų pavyzdžius) nusako ne kokias nors objektyvias šių daiktų savybes arba ką stebėtojas juose gali atrasti, bet veikiau išreiškia žmogaus požiūrį į šiuos daiktus. Šie objektai negali būti net apibrėžti fiziniais terminais, nes nėra jokios bendros fizinės savybės, kuria turi pasižymėti bet kuris šių klasių elementas. Tačiau šios sąvokos nėra ir to pobūdžio abstrakcijos, kuriomis naudojamės fizikos moksluose ir kurios abstrahuojasi nuo *visų* fizinių savybių. Jos yra tai, kas kartais vadinama „teleologinėmis sąvokomis", t.y. jos gali būti apibrėžtos tik nurodžius santykį tarp trijų elementų: tikslo subjekto, turinčio tą tikslą, ir objekto, kurį jis laiko tinkama priemone šiam tikslui pasiekti. Jeigu norime, galime sakyti, kad visi šie objektai apibrėžiami ne savo „rea-

lių" savybių, bet žmonių įsitikinimų apie juos terminais. Žodžiu, socialiniuose moksluose daiktai yra tokie, kokiais juos laiko žmonės. Pinigas yra pinigas, žodis yra žodis, kosmetika yra kosmetika, jeigu bent kažkas mano, jog jie tokie yra.

Kad tai nėra labai akivaizdu, paaiškinama ta aplinkybe, jog mūsų gyvenamame pasaulyje daugumos žmonių žinios yra daugmaž panašios į mūsų žinias. Dalykas išryškėja labiau, jeigu įsivaizduojame žmones, kurių įsitikinimai skiriasi nuo mūsų įsitikinimų, pavyzdžiui, žmones, tikinčius magija. Kad talismanas gali apsaugoti jo turėtojo gyvybę arba ritualas, kurį atliekant siekiama užsitikrinti gerą derlių – visi tokie dalykai akivaizdžiai gali būti suvokti tik žmonių įsitikinimų šviesoje. Tačiau loginis statusas tų sąvokų, kuriomis privalome naudotis mėgindami interpretuoti žmonių veiksmus, išlieka tas pats nepriklausomai nuo to, ar jų įsitikinimai sutampa su mūsiškiais. Individo veiksmų aiškinimo kontekste klausimas, ar vaistas yra vaistas, priklauso tik nuo to, ar tas individas jį laiko vaistu, ir nepriklauso nuo to, ar mes, stebėtojai, su tuo sutinkame, ar nesutinkame. Kartais būna gana sunku aiškiai galvoje išlaikyti šį skirtumą. Pavyzdžiui, tėvo ir vaiko santykį esame linkę laikyti „objektyviu" faktu. Tačiau naudojantis šia sąvoka šeimos gyvenimui tyrinėti svarbu ne tai, kad x yra y palikuonis, o tai, kad kuris nors arba abu yra tuo įsitikinę. Reikšmingoji situacijos aplinkybė nesiskiria nuo tos situacijos, kai x ir y tiki tarp jų esant dvasiniam ryšiui, kuriuo mes, stebėtojai, netikime. Galbūt šį skirtumą aiškiausiai išreiškia bendras teiginys, kad jokios pranašesnės žinios, kuriomis apie objektą disponuoja stebėtojas, bet kuriomis nedisponuoja veikiantis individas, negali mums padėti suprasti jo veiksmų motyvų.

Tad socialinių mokslų tikslų požiūriu žmogiškosios veiklos objektai yra tos pačios rūšies arba skirtingų rūšių, priklauso tai pačiai klasei arba skirtingoms klasėms ne pagal tai, ką mes, stebėtojai, žinome apie tuos objektus, bet pagal tai, ką, mūsų manymu, apie juos žino stebimas individas. Mes stebimam individui priskiriame (remdamiesi pagrindais, kuriuos netrukus aptarsiu) tam tikras žinias. Tačiau prieš keldamas klausimą, kuo remdamiesi jam priskiriame tam tikras žinias apie objektą, ką tai reiškia ir kas išplaukia iš fakto, jog šitaip apibrėžiame žmogiškojo veiksmo objektus, norėčiau trumpai aptarti antrąjį elementą, su kuriuo turime reikalų socialiniuose moksluose: ne aplinką, ku-

rios atžvilgiu žmogiškosios būtybės imasi tam tikrų veiksmų, bet patį žmogiškąjį veiksmą. Nagrinėdami skirtingų veiksmų rūšių klasifikaciją, kuria turime naudotis aiškindami tikslingą žmogiškąjį elgesį, atsiduriame tokioje pat situacijoje, į kokią buvome patekę nagrinėdami žmogiškosios veiklos objektų klasifikaciją. Iš anksčiau mano pateiktų pavyzdžių paskutiniai keturi – žodžiai, sakiniai, susisiekimo priemonės ir gamybos aktai – priklauso šiai kategorijai. Kas lemia dviejų to paties žodžio pasirodymų arba dviejų to paties gamybos aktų priklausomybę tos pačios rūšies veiksmui? Žinoma, ne kokios nors bendros fizinės savybės. Ne todėl, kad žinau, kokiomis bendromis fizinėmis savybėmis pasižymi skirtingų žmonių skirtingais laikais vartojamas žodis „jovaras", bet todėl, kad žinau, jog *x* arba *y* šiais fiziškai skirtingais garsais arba ženklais siekia išreikšti tą pačią prasmę, todėl laikau juos tos pačios klasės elementais. Ne remdamasis kokiu nors objektyviu ar fiziniu panašumu, bet veikiančia individo intencija (priskiriama) skirtingus jo veiksmus skirtingose aplinkybėse laikau tuo pačiu gamybos aktu, pavyzdžiui, verpimu.

Turiu pabrėžti, jog kalbėdamas apie skirtingus žmogiškosios veiklos objektus arba apie skirtingas pačios veiklos rūšis neteigiu, jog jų fizinės savybės visai nesvarbu klasifikacijos procese. Veikiau teigiu, kad jokios fizinės savybės negali figūruoti eksplicitiniame kurios nors iš šių klasių apibrėžime, nes šių klasių elementai nebūtinai turi pasižymėti kokiais nors bendrais fiziniais atributais ir mums net nebūtina sąmoningai arba eksplicitiškai žinoti, kokios yra tos fizinės savybės, iš kurių bent vieną turėtų turėti objektas, kad taptų tam tikros klasės elementu. Šią situaciją galime apibūdinti schematiškai, teigdami, kad žinome, jog objektai *a*, *b*, *c*, ..., kurie fiziškai gali būti visiškai nepanašūs ir kurių niekada negalime galutinai išvardyti, yra tos pačios rūšies objektai todėl, kad individas *X* juos traktuoja vienodai. Tačiau tas faktas, kad individo *X* nuostata jų atžvilgiu yra vienoda, vėlgi gali būti apibrėžtas tik teiginiu, kad jis į juos reaguotų veiksmais α, β, γ, ..., kurie vėlgi gali būti fiziškai visiškai nepanašūs ir kurių niekada negalėtume galutinai išvardyti, nors paprasčiausiai žinome, kad jie „reiškia" tą patį dalyką.

Šis refleksijos apie mūsų praktiką rezultatas, žinoma, šiek tiek glumina. Tačiau man atrodo, jog negali kilti abejonių dėl to, kad jis nusako ne tik mūsų praktiką tiek kasdieniame gyvenime, tiek socialiniuose

moksluose interpretuojant kitų žmonių tikslingą veiklą, bet ir parodo, jog tai yra *vienintelis* būdas apskritai „suprasti", ką daro kiti žmonės; ir kad todėl nagrinėdami visa tai, ką suvokiame kaip specifiškai žmogišką, arba tikslingą, veiklą, *turime* kliautis šio pobūdžio samprotavimais. Visi žinome, kas turima omenyje, kai sakoma, jog žmogus „žaidžia" arba „dirba", kad jis kažką daro „tikslingai", kad žmogaus veidas atrodo „draugiškas" arba kad žmogus yra „išsigandęs". Tačiau net jeigu galime paaiškinti, kaip konkrečiu atveju atpažįstame šiuos dalykus, esu tikras, kad niekas iš mūsų ir joks mokslas nėra pajėgus pasakyti, bent kol kas, kokiais skirtingais fiziniais simptomais remdamiesi atpažįstame šiuos dalykus. Tad bendrieji atributai, kuriuos turi šių klasių elementai, yra ne fiziniai atributai, bet kažkas kita.

Tas faktas, jog interpretuodami žmogiškąjį veiksmą (kasdieniame gyvenime arba socialinių mokslų kontekste) kaip tikslingą, arba prasmingą, tiek žmogiškosios veiklos objektus, tiek skirtingas tos veiklos rūšis turime apibrėžti ne fizikiniais, bet veikiančių individų įsitikinimų bei intencijų terminais, implikuoja kai kuriuos labai svarbius vedinius, būtent, netgi tai, kad iš objektų sąvokų galime daryti kai kurias analitines išvadas apie veiksmus, kurių bus imamasi. Jeigu objektą apibrėžiame individo nuostatų terminais, tai, žinoma, kartu nusakome ir individo elgseną jo atžvilgiu. Kai sakome, jog tam tikras individas turi maisto arba pinigų, arba kad jis ištaria žodį, tai, be kita ko, turime omenyje, jog jis žino, kad vienas iš tų daiktų gali būti suvalgytas, kitas panaudotas ką nors perkant, o trečiasis – gali būti suprastas. Klausimas, ar ši implikacija yra išties reikšminga, t.y. ar ją eksplikuodami praplečiame savo žinias, priklauso nuo to, ar teigdami, kad individas atlieka vienokį ar kitokį veiksmą, ar kad tam tikras daiktas yra maistas arba pinigas, tik konstatuojame stebimus faktus, ar implikuojame kažką daugiau.

Kaip apskritai galime žinoti, kad individas laikosi tam tikrų įsitikinimų savo aplinkos atžvilgiu? Ką turime omenyje sakydami, kad žinome, jog jis laikosi tam tikrų įsitikinimų, kai sakome, jog žinome, kad šiuo daiktu jis naudojasi kaip įrankiu arba kad jo gestas arba garsas reiškia tam tikrą pranešimą? Ar turime omenyje vien tai, ką faktiškai matome konkrečiu atveju, pavyzdžiui, kramtant ir ryjant maistą, mosuojant kūju arba girdime tariant tam tikrus garsus? Ar veikiau tada, kai

sakome, jog „suprantame" individo veiksmą, kai aiškiname, „kodėl" jis daro tą ar aną, jam visada priskiriame kažką daugiau nei tai, ką matome – bent jau daugiau nei matome konkrečiu atveju?

Svarstant paprasčiausius atvejus, kur iškyla ši problema, žinoma, greit paaiškėja, kad aptardami tai, ką laikome kitų žmonių sąmoningais veiksmais, jų veiksmus visada interpretuojame remdamiesi savo supratimu: jų veiksmus ir jų veiksmų objektus skirstome į klases arba kategorijas, kurias pažįstame iš savo pačių sąmonės. Tariame, kad jie turi tokių pat, kaip ir mes, tikslo, įrankio, ginklo ar maisto idėjų, panašiai kaip tariame, jog jie, kaip ir mes, skiria tas pačias spalvas arba formas. Tad kito asmens veiksmų savybes visada papildome tam asmeniui priskirdami mums žinomų objektų klasifikacijos sistemą, ir tai darome ne remdamiesi kitų žmonių stebėjimu, bet todėl, kad būtent šios klasifikacijos terminais suvokiame save. Jeigu, pavyzdžiui, stebime žmogų, bėgantį per gatvę ir vikriai išsisukinėjantį nuo važiuojančių automobilių, tai žinome (arba tariamės žiną) daug daugiau nei matome. Tas pat pasakytina ir stebint žmogaus elgesį mums visiškai nepažįstamoje fizinėje aplinkoje. Jeigu matau nuo kalno riedant didžiulį akmenį arba akmenų griūtį ir matau nuo to sprunkantį žmogų, tai puikiausiai suprantu jo veiksmus, nes žinau, ką pats daryčiau tokiu atveju.

Neabejotina, kad visi nuolat veikiame vadovaudamiesi prielaida, jog kitų žmonių veiksmus galime interpretuoti analogiškai savo pačių supratimui, ir ši prielaida dauguma atvejų *pasiteisina*. Vis dėlto niekada negalime būti visiškai tikri. Stebėdami keletą žmogaus judesių arba išgirdę keletą jo žodžių darome išvadą, jog jis yra sveiko proto, o ne pamišėlis, ir todėl atmetame galimybę, kad jis elgsis kokiais nors „keistais" būdais, kurių nė vienas iš mūsų negalėtų įvardyti ir kurie netelpa į to, ką laikome protingu elgesiu, rėmus. Tai reiškia tik tai, jog tokie veiksmai negalėtų būti interpretuojami remiantis mūsų pačių sąmone. Mes negalime nei tiksliai paaiškinti, kaip praktiškai nustatome, jog žmogus yra sveiko proto, o ne pamišėlis, nei atmesti galimybės, kad vieną kartą iš tūkstančio galime klysti. Panašiai iš kelių pastebėjimų galiu daryti išvadą, jog žmogus duoda ženklą, medžioja, meilinasi arba baudžia kitą žmogų, nors niekada nesu matęs šių dalykų šiuo specifiniu būdu; ir vis dėlto mano išvada visais praktiniais požiūriais bus gana patikima.

Svarbus čia iškylantis klausimas yra tai, ar mokslinės analizės kontekste leistina naudotis šiomis sąvokomis, kurios nusako „intuityviai" suvokiamus faktus ir kuriomis ne tik nedvejodami naudojamės kasdieniame gyvenime, bet kuriomis yra grindžiama ir visa socialinė sąveika, visa žmonių tarpusavio komunikacija, ar veikiau turime to vengti, nes negalime apibrėžti jokių fizinių sąlygų, iš kurių galėtume patikimai dedukuoti, kad postuluojamieji faktai realiai egzistuoja konkrečiu atveju ir kad todėl niekada negalime būti tikri, ar tas atvejis išties yra kalbamosios klasės elementas – net jeigu visi sutariame, kad dauguma atvejų mūsų diagnozė bus teisinga. Abejonės, kurios šiuo klausimu kyla, paaiškinamos tuo, kad tokios procedūros naudojimas socialiniuose moksluose atrodo nesuderinamas su šiuolaikine mokslinės minties raidos tendencija. Tačiau ar išties čia yra nesuderinamumas? Tendencija, apie kurią čia kalbu, pagrįstai apibūdinama kaip pastanga iš fizikos mokslų pašalinti visus „antropomorfinius" aiškinimus. Ar tai išties reiškia, kad turime atsisakyti „antropomorfinio" požiūrio į žmogų, ar veikiau tai, kad taip formuluojama šios tendencijos ekstrapoliacija būtų absurdiška?

Čia, žinoma, nemėginsiu kelti klausimų, susijusių su biheviorizmo programa, nors sistemiškesnėje šios temos apžvalgoje tai būtų neišvengiama. Tiesą sakant, klausimas, kurį čia svarstome, ir yra klausimas, ar socialiniai mokslai galėtų apskritai spręsti savo problemas naudodamiesi vien biheviorističnėmis sąvokomis ir net ar apskritai galimas neprieštaringas biheviorizmas.

Santykį tarp griežtai empirinio komponento ir to komponento, kurį, interpretuodami kito veiksmus, išskiriame iš savo sąmonės, galbūt galima išreikšti naudojantis (šiek tiek ginčytinu) denotacijos ir konotacijos sąvokų skirtumu. Tai, ką konkrečiomis aplinkybėmis suvokiu kaip „draugišką veidą" (sąvokos denotatą), iš esmės yra patyrimo objektas. O tai, ką turiu omenyje sakydamas, kad tai yra „draugiškas veidas", man negali atskleisti joks išorinis patyrimas įprastąja šio termino prasme. Tai, ką turiu omenyje kalbėdamas apie „draugišką veidą", nepriklauso nuo skirtingų konkrečių atvejų fizinių savybių, nes tie atvejai gali neturėti nieko bendra. Tačiau aš išmokstu juos atpažinti kaip tos pačios klasės narius – tai, kas juos daro tos pačios klasės nariais, yra ne kokios nors jų fizinės savybės, bet priskirtoji prasmė.

Šio skirtumo svarba didėja peržengiant mums pažįstamos aplinkos ribas. Kol bendrauju su savo aplinkos žmonėmis, tai galbūt pakanka akivaizdžių fizinių banknoto ar revolverio savybių, kad padaryčiau išvadą, jog asmeniui, kuris juos laiko rankoje, jie reiškia pinigą arba ginklą. Jeigu matau laukinį, rankoje laikantį kriauklę arba ilgą, ploną vamzdį, tai fizinės to daikto savybės man veikiausiai nesako nieko. Tačiau stebėjimai, kurie man leistų spėti, jog tos kriauklės jam yra pinigai, o vamzdis – ginklas, suteiktų daug informacijos apie tuos objektus – kur kas daugiau nei tie patys stebėjimai galėtų duoti, jeigu aš nežinočiau pinigo arba ginklo sąvokos. Atpažindamas tuos daiktus kaip pinigą arba kaip ginklą imu suvokti žmonių elgesį. Jau galiu jį įtraukti į „prasmingų" veiksmų schemą, nes dabar jį laikau ne daiktu su tam tikromis fizinėmis savybėmis, bet tokios rūšies daiktu, kuris telpa į mano paties tikslingo veiksmo schemą.

Jeigu, kalbėdami apie kito asmens veiksmų supratimą, iš tikrųjų kalbame apie tai, jog stebimus faktus įkomponuojame į schemas, esančias mūsų pačių sąmonėje, tai iš čia, žinoma, išplaukia, kad suprasime tuo mažiau, kuo labiau nuo mūsų skirsis tos būtybės, kurias mėginame suprasti. Iš čia taip pat išplaukia, kad ne tik neįmanoma pažinti, bet net beprasmiška kalbėti apie protą ar sąmonę, visiškai kitokią nei mūsų protas ar sąmonė. Kalbėdami apie kitą sąmonę turime omenyje tai, kad prasmingai galime susieti stebimus elgesio faktus, nes jie atitinka mūsų pačių mąstymo būdą. Tačiau ten, kur šios interpretacijos pagal analogiją su mūsų pačių sąmone galimybės netenkama, kur jau negalime „suprasti" – ten apskritai beprasmiška kalbėti apie sąmonę; tada turime tik fizinius faktus, kuriuos galime grupuoti ir klasifikuoti tik pagal matomas fizines savybes.

Šia proga įdomu pažymėti, jog judant nuo mums gerai pažįstamų žmonių veiksmų interpretacijos prie visiškai kitokios aplinkos žmonių interpretacijos interpretuojant žmonių veiksmus pirmiausia savo efektyvumą praranda konkrečiausios sąvokos, o bendriausios, arba abstrakčiausios, išlieka naudingos ilgiausiai. Žinios apie mane supančius kasdienius daiktus, apie specifinius būdus, kuriais reiškiame savo mintis bei emocijas, nedaug man padėtų interpretuojant Ugnies žemės gyventojų elgesį. Tačiau mano supratimas apie tai, kas yra priemonė tikslui

pasiekti, kas yra maistas arba ginklas, žodis arba ženklas, mainai arba dovana, bus naudingas ir net nepakeičiamas man mėginant suprasti, ką jie daro.

3

Iki šiol apsiribojome klausimu, kaip, svarstydami socialinius reiškinius, klasifikuojame individualius veiksmus ir jų objektus. Dabar turiu pereiti prie klausimo, kokiam tikslui naudojame šią klasifikaciją. Net jeigu socialiniuose moksluose klasifikacija iš mūsų atima daug energijos, tiek daug, kad, pavyzdžiui, ekonomika vieno žinomiausio šiuolaikinio šios disciplinos kritiko buvo pavadinta grynai „taksonominiu" mokslu – ji nėra mūsų galutinis tikslas. Kaip ir klasifikacija kituose moksluose, ji tėra patogus faktų sutvarkymo būdas, kai norima paaiškinti vienokį ar kitokį dalyką. Tačiau prieš imdamasis šios temos pirmiausia turiu pašalinti iš kelio vieną įprastąjį nesusipratimą ir, antra, paaiškinti tezę, kuri dažnai keliama dėl šio klasifikacijos proceso – tezę, kuri kiekvienam, gavusiam gamtamokslinį išsilavinimą, skamba labai įtartinai, tačiau vis dėlto natūraliai išplaukia iš mūsų nagrinėjamojo objekto prigimties.

Nesusipratimas yra tai, kad socialiniai mokslai siekia *paaiškinti* individo elgesį ir kad mūsų naudojamas sudėtingas klasifikavimo procesas teikia tokį paaiškinimą arba jam tarnauja. Socialiniai mokslai nieko panašaus nesiekia. Jeigu sąmoningas veiksmas gali būti „paaiškintas", tai ši užduotis tenka psichologijai, bet ne ekonomikai, lingvistikai, jurisprudencijai ar bet kuriam kitam socialiniam mokslui. Mes paprasčiausiai išskiriame individualaus elgesio tipus, kuriuos galime suprasti klasifikuodami, žodžiu, mūsų medžiagoje mėgindami įvesti tam tikrą tvarką, nes to reikia mūsų tolesnei užduočiai. Ekonomistai, o veikiausiai ir kitų socialinių mokslų atstovai, paprastai šiek tiek gėdijasi pripažinti, kad ši jų užduoties dalis yra „tik" tam tikra logikos atmaina. Manau, kad jiems būtų protingiausia šį faktą pripažinti atvirai ir su juo susitaikyti.

Mano tezė tiesiogiai išplaukia iš šios pirmosios mūsų užduoties dalies, kaip taikomosios logikos, apibūdinimo. Iš pradžių ji skamba gana

neįtikinamai. Ji teigia, kad iš savo pačių sąmonės pažinimo „apriorini-u", „dedukciniu" arba „analitiniu" būdu galime gauti (bent jau iš principo) *išsamią* visų galimų tikslingo elgesio formų klasifikaciją. Būtent ši tezė (o ji retai atvirai keliama, nors visada implikuojama) yra kritikos taikinys tada, kai apie ekonomistus niekinamai sakoma, jog visos jų žinios tėra jų pačių vaizduotės padarinys. Tačiau kai suvokiame, jog svarstydami tikslingą elgesį svarstome veiksmus, kuriuos galime interpretuoti tik pagal analogiją su savo pačių sąmone, tezė praranda neįtikinamumo pobūdį ir virsta trivialia tiesa. Jeigu suprasti galime tik tai, kas turi panašumų su mūsų pačių sąmone, tai iš čia būtinai išplaukia, jog visa, ką galime suprasti, turime sugebėti atrasti savo pačių sąmonėje. Žinoma, teigdamas, kad *iš principo* galime gauti išsamią visų galimų tikslingo elgesio formų klasifikaciją, turiu omenyje ne tai, kad negalime atrasti, jog interpretuodami žmogiškąją veiklą naudojamės mąstymo procesais, kurių patys dar nesame eksplicitiškai išanalizavę. Mes jais naudojamės nuolat. Turiu omenyje tai, kad jeigu svarstome specifinę tikslingų veiksmų klasę, apibrėžiamą kaip tam tikrą rūšį mano vartojama šio termino prasme, tai galime (šiose ribose) pateikti išsamią visų šios srities veiksmo formų klasifikaciją. Pavyzdžiui, jeigu ekonominius veiksmus apibrėžiame kaip pasirinkimo aktus, kurių būtinybę lemia priemonių mūsų tikslams stygius, tai galime galimas situacijas žingsnis po žingsnio suskirstyti į griežtas alternatyvas taip, kad jokiame žingsnyje nelieka trečios galimybės: duotoji priemonė gali pasitarnauti arba vienam tikslui, arba daugeliui tikslų; duotasis tikslas gali būti pasiekiamas arba tik vienu būdu, arba keliais skirtingais būdais; skirtingos priemonės gali būti reikalingos pasiekti duotajam tikslui alternatyviu arba kumuliatyviu būdu ir t.t.

Tačiau dabar turiu palikti tai, ką pavadinau pirmąja mūsų užduoties dalimi, ir pereiti prie klausimo, kam socialiniuose moksluose mums reikia šios sudėtingos klasifikacijos. Glaustas atsakymas būtų toks: taip klasifikuojamas skirtingas individualaus elgesio rūšis naudojame kaip elementus kurti hipotetiniams modeliams, rekonstruojantiems mus supančio pasaulio socialinių santykių struktūras. Kyla klausimas, ar tinka taip aiškinti socialinius reiškinius. Ar šios struktūros nėra pačios savaime tam tikri socialiniai faktai, kuriuos galime stebėti ir matuoti, kaip

stebime ir matuojame fizikinius faktus? Ar čia neturėtume semtis savo žinių iš stebėjimo ir patyrimo, užuot „konstravę modelius" iš elementų, randamų mūsų pačių sąmonėje?

Labai paplitęs įsitikinimas, kad nuo individo veiksmų pereidami prie socialinių kolektyvų stebėjimo iš miglotų ir subjektyvių spekuliacijų srities įžengiame į objektyvių faktų sritį. Juo vadovaujasi visi tie, kurie įsivaizduoja socialinius mokslus galį padaryti „moksliškesnius", jei imituos gamtos mokslų modelį. Intelektinius šio įsitikinimo pamatus padėjo Auguste'as Comte'as, „sociologijos" pradininkas, iškėlęs garsųjį teiginį, kad socialinių reiškinių srityje, kaip ir biologijoje, „objektas kaip visuma yra neabejotinai geriau žinomas ir prieinamas" nei jo sudedamosios dalys.[1] Mokslas, kurį jis mėgino kurti, vis dar remiasi šiuo įsitikinimu.

Mano nuomone, įsitikinimas, kad socialiniai kolektyvai, tokie kaip „visuomenė", „valstybė", socialinė institucija ar socialinis reiškinys, kuria nors prasme yra objektyvesni nei tikslingi individų veiksmai, yra pagrįstas gryna iliuzija. Mėginsiu parodyti, jog tai, ką vadiname „socialiniais faktais", nėra jokie faktai ta specifine prasme, kuria šis terminas vartojamas fizikos moksluose, kaip nėra faktai individų veiksmai ir jų objektai; šie tariami „faktai" savo pobūdžiu yra tokie pat mintiniai modeliai, mūsų konstruojami iš elementų, randamų mūsų pačių sąmonėje, kaip ir teorinių socialinių mokslų kuriami modeliai; tad tai, ką darome šiuose moksluose, logine prasme yra tas pat, ką visada darome kalbėdami apie valstybę arba bendruomenę, kalbą arba rinką, nors juose eksplicitiškai išdėstome tai, kas kasdienėje kalbėsenoje išlieka paslėpta ir miglota.

Negaliu to pagrįsti bet kurio teorinio socialinio mokslo pavyzdžiu, ar net to mokslo, kuriame jaučiuosi kompetentingas, būtent – ekonomikos pavyzdžiu. Tam tektų skirti daugiau laiko techniniams dalykams, o čia to negaliu daryti. Tad galbūt bus net geriau, jeigu dėmesį sutelksiu į bene labiausiai aprašomąją ir tam tikra prasme labiausiai empirinę socialinės srities discipliną, būtent – į istoriją. Ypač svarbu suprasti „istorinių faktų" prigimtį, nes socialinių mokslų atstovams nuolat patariama (tų, kurie nori socialinius mokslus padaryti labiau „moksliš-

[1] *Cours*, IV, 258.

kais") semtis savo faktų iš istorijos ir naudotis „istoriniu metodu" kaip eksperimentinio metodo pakaitalu. Tiesą sakant, net už pačių socialinių mokslų ribų (ir, kaip atrodo, ypač tarp logikų)[2] jau beveik įsivyravo doktrina, kad istorinis metodas yra teisėtas bendrų tiesų apie socialinius reiškinius paieškos būdas.[3]

Ką turime omenyje kalbėdami apie istorijos „faktą"? Ar žmonijos istorijos faktams teikiame tik fizinių faktų prasmę, ar ir kokią nors kitą? Kokios rūšies objektas yra Vaterlo mūšis, Prancūzijos režimas Liudviko XIV laikais arba feodalinė sistema? Galbūt atsakymą bus lengviau rasti, jeigu, užuot kėlę tokius klausimus tiesiogiai, iškelsime klausimą, kuo remdamiesi nusprendžiame, kad tam tikras informacijos fragmentas priklauso, pavyzdžiui, Vaterlo mūšio „faktui". Ar žmogus, aręs savo lauką prie pat kairiojo Napoleono pulkų sparno, buvo sudedamoji Vaterlo mūšio dalis? Ar riteris, kuriam išgirdus apie Bastilijos šturmą iš rankų iškrito tabakinė, buvo Prancūzijos revoliucijos dalis? Keliant šio pobūdžio klausimus išaiškėja bent vienas dalykas: istorinio fakto negalime apibrėžti vien erdvės ir laiko koordinačių terminais. Ir tai, kas vyksta vienu metu, ir tai, kas vyksta vienoje vietoje, gali ir nebūti to paties istorinio fakto dalimi, ir ne visos to paties istorinio fakto dalys turi priklausyti tam pačiam laikui ar tai pačiai vietai. Senoji graikų kalba, Romos legionų organizacija, XVIII amžiaus prekyba Baltijos regione, bendrosios teisės evoliucija ar kurios nors kariuomenės manevrai – visa tai yra istoriniai faktai, tačiau jokie fizikiniai kriterijai negali mums pasakyti, kas yra sudedamosios tokio fakto dalys ir kaip jos siejasi tarpusavyje. Mėginant juos apibrėžti neišvengiamai reikia atlikti mintinę rekonstrukciją, sukurti modelį, kurio elementai yra sąmoningos atskirų individų nuostatos. Be abejo, daugeliu atvejų tas modelis bus labai paprastas ir jo dalių sąsajos bus gana akivaizdžios; tad nebus pagrin-

[2] Žr., pavyzdžiui, L. S. Stebbing, *A Modern Introduction to Logic* (2nd ed., 1933), p. 383.

[3] Manau, kad man nebūtina dėti ypatingų pastangų apsidraudžiant nuo nepamatuoto kaltinimo, jog tai, ką čia kalbėsiu apie istorijos ir teorijos santykį, kaip nors sumenkina istorijos svarbą. Norėčiau net pabrėžti, kad net nuodugniausios teorinės žinios mums duoda labai mažai naudos, jeigu neturime nuodugnių istorinio pobūdžio žinių. Tačiau iš tikrųjų tai neturi nieko bendra su čia svarstoma tema, kuri liečia „istorinių faktų" prigimtį ir tuos vaidmenis, kuriuos istorija ir teorija atlieka jų analizėje.

do tokį modelį pagerbti kaip „teoriją". Jeigu istorinis faktas yra toks pat kompleksinis reiškinys kaip kalba arba rinka, visuomeninė santvarka ar žemdirbystės būdas, tai dalykas, kurį vadiname istoriniu faktu, yra pasikartojantis procesas arba kompleksinė struktūra pastovių santykių, kurie nėra duoti kaip „stebiniai", o veikiau yra tai, ką sunkiomis pastangomis rekonstruojame – ir juos galime rekonstruoti tik todėl, kad jų sudedamosios dalys (santykiai, kuriais remdamiesi modeliuojame struktūrą) yra mums žinomos ir suprantamos. Išsireiškiant šiek tiek paradoksaliau, visa tai, ką vadiname istoriniais faktais, iš tikrųjų yra teorijos, kurios (metodologine prasme) savo pobūdžiu nesiskiria nuo abstraktesnių arba bendresnių modelių, konstruojamų teorinių visuomenės mokslų. Mūsų situacija nėra tokia, kad pirmiausia išnagrinėjame „duotus" istorinius faktus ir vėliau galbūt randame jų apibendrinimą. Veikiau tam tikra teorija naudojamės jau tada, kai iš visų turimų žinių apie tam tikrą periodą atsirenkame tam tikras dalis kaip susietas mums suprantamais ryšiais ir sudarančias vieną ir tą patį istorinį faktą. Niekada tiesiogiai nestebime nei valstybės, nei valdžios, nei mūšių, nei komercinės veiklos, nei tautos kaip visumos. Vartodami šiuos terminus visada remiamės tam tikra schema, pagal kurią atskirus individų veiksmus pagal tam tikrus prasminius santykius siejame į vieną visumą. Kitaip sakant, naudojamės teorija, kuri apibrėžia, kas priklauso ir kas nepriklauso mūsų nagrinėjamajam objektui. Padėties nekeičia tas faktas, kad šį teoretizavimo darbą vietoje mūsų atlieka žinių tiekėjas arba kitas šaltinis, kuris kažką konstatuodamas kaip faktą vartoja tokius terminus kaip „valstybė" arba „miestas", nors jie negali būti apibrėžti fizikiniais terminais, o veikiau nusako tam tikrą santykių kompleksą, kuris, jei būtų eksplikuotas, taptų nagrinėjamojo objekto „teorija".

Tad socialinė teorija ta prasme, kuria vartoju šį terminą, loginiu požiūriu turi prioritetą istorijos atžvilgiu. Ji paaiškina sąvokas, kuriomis turi naudotis istorija. Tai, žinoma, nėra nesuderinama su faktu, kad istorijos studijos teoretikus dažnai priverčia modifikuoti savo konstrukcijas arba siūlyti naujų, galinčių paaiškinti gaunamą informaciją. Jeigu istorikas kalba ne tik apie individualius tam tikros žmonių grupės narių veiksmus, bet ir apie tai, kas vienaip ar kitaip gali būti laikoma socialiniais reiškiniais, tai jo teikiami faktai gali būti aiškinami kaip tam

tikros rūšies faktai tik atsižvelgiant į teoriją, kuria jis vadovaujasi siedamas šiaip jau atskirus faktus. Socialinių faktų kompleksai (socialiniai dariniai) niekada nėra duoti ta prasme, kuria yra duotos stebimos pastovios augalijos ar gyvūnijos pasaulio struktūros. Juos sukuria pats jų tyrinėtojas konstravimo arba interpretavimo proceso eigoje, nors šis konstravimas paprastai vyksta spontaniškai, be rafinuotos teorijos ramsčių. Tačiau kai kuriais atvejais, susidūrus su tokiais reiškiniais kaip kalba, ekonominė sistema arba teisinė tvarka, tos struktūros yra tokios komplikuotos, kad be daugiau ar mažiau rafinuotos teorinės konstrukcijos jos apskritai negali būti suvoktos be grubių klaidų ar be vidinių prieštaravimų.

Tai yra visa, ko siekia socialinių mokslų teorijos. Jų *objektas* nėra socialinės visumos; jos nepretenduoja remdamosi šių visumų stebėjimu atrasti empirinius jų elgsenos arba kaitos dėsnius. Veikiau jos, teikdamos struktūrinių santykių schemas, kuriomis gali pasinaudoti istorikas, mėgindamas į vieną prasmingą visumą susieti visus jo atrastus elementus, siekia to, ką pavadinčiau šių visumų *konstituavimu*. Istorikas negali nesinaudoti vienokiomis ar kitokiomis socialinėmis teorijomis. Gali būti, kad jis jomis naudojasi nesąmoningai, ir tose srityse, kur socialinės sąveikos nėra pernelyg sudėtingos, vadovaudamasis savo instinktu jis gali prieiti prie teisingų išvadų. Tačiau ėmęs nagrinėti sudėtingesnius reiškinius, tokius kaip kalba, teisė arba ekonomika, nesidaudodamas teoretikų siūlomais modeliais, jis beveik neišvengiamai „įklimpsta". Šį jo „įklimpimą" pademonstruos teoretikas, jam parodęs, jog savo samprotavimuose jis arba prieštarauja pats sau, arba remiasi tokiais „priežastingumo" ryšiais, kurie negali būti pagrįsti jo prielaidomis, jeigu šios aiškiai ir griežtai formuluojamos.

Iš čia išplaukia dvi svarbios išvados, kurias čia galime pateikti tik labai glaustai. Pirmoji yra tai, kad socialinių mokslų teorijų nesudaro „dėsniai", jeigu dėsnius laikome empirinėmis taisyklėmis, nusakančiomis fizikiniais terminais apibrėžtų objektų elgseną. Visa, ką mėgina duoti socialinių mokslų teorija, yra tik tam tikra samprotavimo technika, padedanti susieti pavienius faktus; panašiai kaip logika arba matematika, ji nėra teorija apie faktus. Todėl (tai yra antroji išvada) ji negali būti verifikuota arba falsifikuota remiantis faktais. Visa, ką galime ir

privalome verifikuoti – tai tos mūsų prielaidos, kuriomis remiamės konkrečiu atveju. Jau užsiminėme apie sunkumus ir problemas, kurios šiuo atveju iškyla. Čia ištes kyla „fakto klausimas", nors į jį dažniausiai bus taip pat neįmanoma atsakyti patikimai, kaip gamtos mokslų atveju. Tačiau pati teorija, arba mintinė interpretacijos schema, niekada negali būti „verifikuota", o tik tikrinama vidinio neprieštaringumo požiūriu. Ji gali būti netinkama dėl to, kad sąlygos, apie kurias ji kalba, neegzistuoja; jos gali nepakakti dėl to, kad ji neatsižvelgia į visas reikšmingas sąlygas. Tačiau panašiai kaip logikos arba matematikos atveju, jokie faktai negali jos paneigti.

Vis dėlto išlieka klausimas, ar šios rūšies „kompozicinė" (*compositive*) teorija (taip norėčiau ją pavadinti), kuri „konstituoja" socialines „visumas" kurdama modelius iš mums suprantamų elementų, yra *vienintelė* socialinio teoretizavimo forma ir ar negalėtume taip pat siekti empirinių apibendrinimų apie tų visumų kaip visumų elgseną. Pavyzdys gali būti kalbų arba institucijų kaitos dėsniai, kaip juos tariamai teikia „istorijos metodas".

Čia nesigilinsiu į tą keistą prieštaravimą, į kurį paprastai įklimpsta šio metodo šalininkai, kai pirmiausia pabrėžia visų istorinių reiškinių unikalumą arba singuliarumą, o paskui vaizduojasi, kad jų tyrimai leidžia daryti apibendrinimus. Veikiau noriu atkreipti dėmesį į tai, kad jeigu iš visos tos neaprėpiamos reiškinių įvairovės, kuri yra kiekvienoje konkrečioje situacijoje, tik tie reiškiniai, kuriuos galime susieti tarpusavyje mūsų mintinių modelių pagrindu, yra laikytini vieno objekto dalimi, tai objektas negali turėti jokių kitų atributų, išskyrus tuos, kurie gali būti dedukuoti iš mūsų modelių. Žinoma, galime konstruoti modelius, taikomus vis konkretesnėms situacijoms ir vartoti sąvokas su tolydžio turtingesnėmis konotacijomis. Tačiau kaip tam tikros klasės nariai, kaip panašūs elementai, apie kuriuos galime daryti apibendrinimus, šie modeliai niekada negali turėti jokių savybių, kurių nesame jiems priskyrę arba kurios deduktyviai neišplaukia iš mūsų priimtų prielaidų. Patyrimas niekada negali mums parodyti, jog tam tikra struktūra turi savybių, kurios neišplaukia iš jos apibrėžimo (ar būdo, kuriuo ją konstruojame). Taip yra paprasčiausiai dėl to, kad šios visumos, arba socialinės struktūros, mums niekada nėra duotos kaip natūralūs vie-

netai, jos nėra stebėjimo objektai ir dėl to, kad mes niekada nesusiduriame su pačia tikrove, o tik su tam tikrais jos aspektais, sukurtais pagal mūsų modelius.[4]

Čia neturiu vietos išsamiai „istorinių faktų" ar istorijos objektų prigimties problemos analizei, tačiau vis dėlto norėčiau paliesti klausimą, kuris kad ir nebūdamas tiesiogiai susijęs su mano tema, yra gana svarbus. Turiu omenyje madingą „istorinio reliatyvizmo" doktriną – įsitikinimą, kad skirtingi amžiai arba skirtingos kartos neišvengiamai laikosi skirtingų požiūrių į tuos pačius istorinius faktus. Manau, kad ši doktrina kyla dėl jau minėtos iliuzijos, esą istoriniai faktai mums yra duoti, o nėra to, ką laikome tarpusavyje susijusiais įvykiais, tikslingos atrankos rezultatas – iliuzijos, kuri, mano supratimu, atsiranda dėl įsitikinimo, jog istorinį faktą galima apibrėžti, jei fizikiniais terminais nusakysime jo laiko bei erdvės koordinates. Tačiau taip apibrėžiamas dalykas, pavyzdžiui, „Vokietija tarp 1618 ir 1648 m.", paprasčiausiai *nėra* vienas istorinis objektas. Taip apibrėžtame laiko ir erdvės kontinuume galime atrasti daugybę įdomių socialinių reiškinių, kurie istorikui bus visiškai skirtingi objektai: dinastijos X istorija; spaudos atsiradimas; teisės institucijų kaita ir t.t., kurie gali būti susiję arba nesusiję tarpusavyje, tačiau vieno ir to paties socialinio fakto dalimis jie gali būti laikomi ne daugiau nei bet kurie du žmonijos istorijos įvykiai. Šis konkretus ir bet kuris kitas periodas savaime nėra joks apibrėžtas „istorinis faktas", joks atskiras istorinis objektas. Priklausomai nuo mūsų interesų galime kelti įvairius klausimus apie šį periodą, ir, žinoma, gausime skirtingus atsakymus ir konstruosime skirtingus tarpusavyje susijusių įvykių modelius. Būtent taip istorikai ir elgiasi, nes skirtingais laikotarpiais juos domina skirtingi klausimai. Kadangi būtent klausimas išskiria iš begalinės socialinių įvykių įvairovės, su kuria susiduriame kiekviename kon-

[4] Tiesą sakant, nesu tikras, ar šis socialinių mokslų bruožas juos realiai atskiria nuo gamtos mokslų. Tačiau manau, kad jeigu atsakymas į šį klausimą būtų neigiamas, tai gamtos mokslų atstovai klystų manydami, kad jie kada nors gali turėti reikalų su tikrovės *visuma*, o ne vien su atsirinktais jos „aspektais". Vis dėlto visa ši problema – ar apskritai galime mąstyti ir suvokti objektą, kuris mums yra duotas grynai demonstratyviai ir šia prasme yra individas, o ne „vieno elemento klasė" (t.y. yra konkretybė, o ne abstrakcija) – nuvestų mus pernelyg toli nuo mūsų čia svarstomos temos.

krečiame laiko ir erdvės taške, tą specifinę tarpusavyje susijusių įvykių aibę, kuri gali būti apibrėžiama kaip atskiras istorinis faktas, tas faktas, jog skirtingi žmonės skirtingai atsako į skirtingus klausimus, žinoma, neįrodo, kad jie skirtingai traktuoja tuos pačius istorinius faktus. Kita vertus, nėra jokio pagrindo tarti, jog skirtingų laikotarpių istorikai, disponuojantys ta pačia informacija, į tą patį klausimą teiktų skirtingus atsakymus. Tačiau tik tokiu atveju galima būtų pagrįsti tezę apie neišvengiamą istorinio pažinimo reliatyvumą.

Apie tai kalbu todėl, kad šis istorinis reliatyvizmas yra tipinis vadinamojo „istoricizmo" produktas (jis faktiškai yra scientizmo prietarų taikymo istoriniams reiškiniams produktas), kylantis dėl įsitikinimo, kad socialiniai reiškiniai mums yra duoti ta pačia prasme, kokia yra duoti gamtos reiškiniai. Socialiniai reiškiniai mums yra prieinami tik todėl, kad galime suprasti, ką kiti žmonės mums sako, ir juos galime suprasti tik interpretuodami kitų žmonių ketinimus bei planus. Tai nėra fiziniai faktai, nes elementai, kuriais remdamiesi juos rekonstruojame, yra visada mums žinomos mūsų sąmonės kategorijos. Jeigu negalėtume savo turimų žinių apie kitus žmones interpretuoti pagal analogiją su savo pačių sąmone, istorija nustotų būti žmonijos istorija; tada išties turėtume remtis grynai biheviorist inėmis sąvokomis, t.y. tokiomis, kuriomis remiamės aprašydami, pavyzdžiui, skruzdėlyno istoriją arba kuriomis remdamiesi stebėtojai iš Marso galėtų rašyti žmonijos istoriją.

Jeigu ši socialinių mokslų interpretacija jums atrodo tarsi apverstas pasaulis, kur visi daiktai yra ne savo vietose, tai primygtinai prašau prisiminti, jog šie mokslai yra susiję su pasauliu, į kurį, mano supratimu, neišvengiamai žvelgiame kitaip nei žvelgiame į gamtos pasaulį. Pasinaudodamas metafora galiu pasakyti: į gamtos pasaulį žvelgiame iš išorės, o į žmonijos pasaulį žvelgiame iš vidaus; jeigu gamtos mokslų atveju mūsų sąvokos kalba apie faktus ir turi būti derinamos prie faktų, tai žmonijos pasaulyje kai kurios mums suprantamiausios sąvokos yra būtent toji medžiaga, iš kurios susideda šis pasaulis. Bendros mąstymo struktūros egzistavimas, kuris yra mūsų tarpusavio susikalbėjimo sąlyga, ir šio mano teksto jūsų supratimo sąlyga – kartu tai yra tas pagrindas, kuriuo remdamiesi interpretuojame visas tas kompleksines struktūras, kurias atrandame ekonominiame gyvenime, teisėje, kalboje ir papročiuose.

IV

ŽINIŲ PANAUDOJIMAS VISUOMENĖJE*

1

Kokią problemą norime išspręsti bandydami konstruoti racionalios ekonominės tvarkos idėją? Jeigu remiamės įprastomis prielaidomis, tai atsakymas yra gana paprastas. *Jeigu* turime visą reikiamą informaciją, *jeigu* mums yra duota tam tikra preferencijų sistema ir *jeigu* žinome visas turimas tų preferencijų tenkinimo priemones, tai mums lieka vien loginė problema. Kitaip sakant, atsakymas į klausimą, kaip geriausiai panaudoti turimas priemones, jau glūdi mūsų prielaidose. Sąlygos, kurias turi tenkinti šios optimumo problemos sprendimas, jau yra išsamiai išnagrinėtos ir geriausiai gali būti išreikštos matematiškai: glaustai ją reziumuojant ji sako, kad bet kokių dviejų prekių arba gamybos faktorių ribinė pakeičiamumo norma turi būti ta pati visuose skirtinguose jų panaudojimuose.

Tačiau reikia pabrėžti, jog tai *nėra* toji ekonominė problema, kuri iškyla visuomenei. Ekonominio skaičiavimo metodai, mūsų sukurti šiai loginei problemai spręsti, gali tik padėti spręsti visuomenės ekonominę problemą, tačiau patys savaime jos neišsprendžia. Taip yra todėl, kad „duomenys", kuriais remiasi šie ekonominiai skaičiavimai, niekada nėra ir negali būti „duoti" vienam protui, galinčiam išsiaiškinti visas jų implikacijas.

Specifinį racionalios ekonominės tvarkos problemos pobūdį lemia būtent tas faktas, jog žinios apie sąlygas, į kurias turime atsižvelgti, niekada nebūna koncentruotos arba integruotos, nes jos mus pasiekia tik kaip išskaidytos nuotrupos neišsamių ir dažnai prieštaringų žinių, ku-

* Perspausdinta iš *American Economic Review*, XXXV, No. 4 (September, 1945), p. 519–530.

riomis disponuoja atskiri individai. Todėl visuomenės ekonominė problema nėra vien tai, kaip paskirstyti „duotus" išteklius, jeigu „duotus" suprantame kaip duotus vienam protui, sprendžiančiam šių „duomenų" keliamą problemą. Veikiau tai yra problema, kaip rasti tą geriausią išteklių panaudojimą, kurį žino kuris nors visuomenės narys, tiems tikslams, kurių santykinę vertę žino tik šie individai. Arba, glaustai, tai yra žinių, kurios savo visuma nėra duotos jokiam atskiram individui, panaudojimo problema.

Deja, daugelis šiuolaikinių ekonominės teorijos patobulinimų, ypač besiremiančių matematika, veikiau nustūmė į šešėlį, o ne nušvietė šią pamatinę problemą. Nors šiame straipsnyje pirmiausia nagrinėsiu racionalios ekonominės tvarkos problemą, nuolat turėsiu pabrėžti jos glaudų ryšį su tam tikromis metodologijos problemomis. Tiesą sakant, daugelis mano čia keliamų tezių yra išvados, prie kurių netikėtai priėjau žengdamas įvairiais mąstymo keliais. Tačiau, kaip dabar suvokiu šias problemas, tai nebuvo atsitiktinumas. Man atrodo, jog daugelis dabartinių ginčų tiek ekonominės teorijos, tiek ekonominės politikos klausimais kyla dėl to, kad klaidingai interpretuojama visuomenės ekonominės problemos prigimtis. Savo ruožtu ši klaidinga interpretacija kyla dėl to, kad į visuomeninių reiškinių analizę nepagrįstai perkeliami mąstymo įpročiai, įgyti tyrinėjant gamtos reiškinius.

2

Kasdienėje kalboje žodis „planavimas" nusako tam tikrą visumą sprendimų, kaip paskirstyti turimus išteklius. Šia prasme visa ekonominė veikla yra planavimas; ir bet kurioje visuomenėje, kur bendradarbiauja daugelis žmonių, šis planavimas (kad ir kas jį vykdytų) bus bent iš dalies grindžiamas žiniomis, kurios pirmiausia yra duotos ne pačiam planuotojui, bet kažkam kitam, ir todėl vienaip ar kitaip turi būti perteiktos planuotojui. Klausimas, kaip žmonėms yra perteikiamos tos žinios, kuriomis remdamiesi jie planuoja savo veiklą, yra esminė problema bet kuriai ekonominio proceso teorijai, o klausimas, kaip geriausiai gali būti panaudojamos žinios, kurios yra išsklaidytos tarp daugelio

žmonių, yra viena svarbiausių ekonominės politikos, arba efektyvios ekonominės sistemos kūrimo, problema.

Atsakymas į šį klausimą glaudžiai siejasi su kitu čia iškylančiu klausimu: *kas* turi būti planuotojas? Būtent aplink šį klausimą sukasi visi ginčai dėl „ekonominio planavimo". Tai nėra ginčas dėl to, ar planavimo reikia. Tai yra ginčas dėl to, ar planavimą reikia vykdyti centralizuotai – tai darytų vienas visos ekonominės sistemos valdymo organas, ar jį reikia išsklaidyti – jį vykdytų atskiri individai. Planavimas ta specifine prasme, kuria šis žodis vartojamas dabartinėse diskusijose, reiškia centralizuotą planavimą – visa ekonominė sistema valdoma pagal vieną bendrą planą. Konkurencija, priešingai, reiškia decentralizuotą daugelio atskirų individų vykdomą planavimą. Vidurio kelias tarp šių alternatyvų, apie kurį taip daug kalbama, tačiau kuriuo ne itin džiugiai žengiama praktiškai, yra planavimo funkcijos delegavimas organizuotoms verslo struktūroms, kitaip sakant – monopoliams.

Atsakymas į klausimą, kuri iš šių sistemų yra efektyvesnė, iš esmės priklauso nuo atsakymo į klausimą, kuri iš jų leidžia plačiau naudotis esamomis žiniomis. O tai savo ruožtu priklauso nuo atsakymo į klausimą, ar daugiau laimėtume perdavę centriniam valdymo organui galią disponuoti tomis žiniomis, kurių jam reikia, bet kurios paprastai egzistuoja tik išsklaidytu pavidalu tarp daugelio skirtingų individų, ar veikiau suteikę tiems individams tik tų papildomų žinių, kurių jiems reikia derinant savo pačių planus su kitų individų planais.

3

Akivaizdu, jog šiuo klausimu pozicijos skirsis priklausomai nuo to, apie kokios rūšies žinias kalbama. Tad atsakymas į mūsų klausimą pirmiausia priklausys nuo to, kokia santykinė svarba teikiama skirtingoms žinių rūšims: ar toms, kuriomis paprastai disponuoja atskiri individai, ar toms, kuriomis, kaip tikimės, disponuoja valdžia, remdamasi tinkamai pasirinktais ekspertais. Jeigu šiandien beveik visuotinai manoma, kad būtent pastarieji turės pranašesnę padėtį, tai šią nuostatą paaiškina tas faktas, jog tam tikros rūšies žinios, būtent mokslo žinios, visuo-

menės sąmonėje užima tokį iškilų vaidmenį, kad mes net nesuvokiame, jog tai nėra vienintelės svarbios žinios. Galima pripažinti, jog jeigu turime reikalų su moksliniu pažinimu, tai deramai pasirinkti ekspertai gali mums suteikti visas reikiamas žinias, nors, žinoma, ir šiuo atveju žinių surinkimo problema paprasčiausiai pakeičiama ekspertų pasirinkimo problema. Noriu parodyti, jog net tarus, kad ši problema gali būti nesunkiai išspręsta, ji tėra mažytė daug platesnės problemos dalis.

Šiandien būtų beveik erezija sakyti, kad mokslinės žinios nėra visos žinios. Tačiau pamąsčius nesunku suvokti, jog egzistuoja klodai labai svarbių, bet neorganizuotų žinių, kurių negalima vadinti mokslinėmis ta prasme, kad jos išreiškia tam tikras universalias tiesas – turiu omenyje žinias apie konkrečias laiko ir erdvės aplinkybes. Būtent šiuo požiūriu beveik kiekvienas individas turi tam tikrų pranašumų prieš visus kitus, nes jis disponuoja unikalia informacija, kurią gali pelningai panaudoti, tačiau tik tuo atveju, jeigu ja paremti sprendimai bus priimami jo paties arba jam aktyviai dalyvaujant tokių sprendimų priėmimo procese. Pakanka prisiminti, kiek daug mums dar tenka mokytis įgijus reikiamą bet kurios profesijos teorinį pasirengimą, kokią didelę savo profesinio gyvenimo dalį skiriame tam, kad išmoktume atlikti konkretų darbą, ir tai, kokią didžiulę vertę visose gyvenimo srityse turi žmonių, vietos sąlygų ir specifinių aplinkybių pažinimas. Pažinti ir sugebėti geriau panaudoti įprastu būdu naudojamą mechanizmą, pastebėti nepanaudotus kito žmogus sugebėjimus, žinoti atsarginius išteklius, kuriuos galima pritraukti sutrikus tiekimui – visos tokios žinios socialiai yra ne mažiau naudingos nei žinios apie geresnes alternatyvias technologijas. Ekspeditorius, kuris užsidirba pragyvenimui naudodamasis tuščiais arba pustuščiais garlaivių reisais; nekilnojamojo turto agentas, kurio visa veikla remiasi beveik vien žiniomis apie trumpalaikius konjunktūros svyravimus; arba spekuliantas, kuris pelnosi iš vietos kainų skirtumų – visi jie, vadovaudamiesi konkrečių aplinkybių pažinimu, kokio neturi niekas kitas, atlieka socialiai labai naudingas funkcijas.

Keista, bet šiandien tokios žinios paprastai yra niekinamos, o žmogus, naudodamasis tokiomis žiniomis įgijęs pranašumą prieš kitą, teoriškai ir techniškai geriau pasirengusį žmogų, traktuojamas beveik kaip

sukčius. Pelnas, gaunamas iš geresnio ryšių ar susisiekimo priemonių pažinimo, kartais laikomas beveik nesąžiningu, nors faktas, kad visuomenėje yra išnaudojamos šio pobūdžio galimybės, yra ne mažiau svarbus už faktą, kad joje išnaudojami naujausi moksliniai atradimai. Šis prietaras labai paveikė visuomenės požiūrį į prekybą apskritai, palyginti su jos požiūriu į gamybą. Net ekonomistai, kurie tariasi visiškai atsikratę senojo grubaus materializmo klaidų, nuolat daro tą pačią klaidą ten, kur aptariama veikla, skirta tokioms praktinėms žinioms įsigyti – veikiausiai dėl to, kad jų teorinėse schemose visas toks žinojimas postuluojamas kaip „duotas". Atrodo, jog dabar vyrauja įsitikinimas, kad visos tokios žinios turi būti laisvai prieinamos visiems, ir todėl esama ekonominė tvarka smerkiama kaip iracionali būtent dėl to, kad prie jų negali visi laisvai prieiti. Tačiau tie, kurie laikosi šio įsitikinimo, nesuvokia, jog klausimas, kaip šios žinios galėtų būti kuo plačiau paskleistos, yra būtent tas klausimas, kurį dar turime išspręsti.

4

Niekinantis požiūris į žinias apie konkrečias vietos ir laiko aplinkybes glaudžiai siejasi su tuo, kad dabar mažiau reikšmės teikiama kaitai apskritai. Tiesą sakant, nedaug yra tokių problemų, kurių sprendimo klausimu „planuotojų" prielaidos (paprastai tik implicitinės) taip smarkiai skirtųsi nuo jų oponentų prielaidų, kaip tos problemos, kur liečiamas klausimas, kiek yra svarbūs ir dažni tie pokyčiai, dėl kurių būtina iš esmės peržiūrėti gamybinius planus. Žinoma, jeigu būtų galima iš anksto sudaryti detalius ilgalaikius ekonomikos planus ir paskui nuosekliai jais vadovautis nepriimant jokių svarbių naujų ekonominių sprendimų, tai bendro visos ekonominės veiklos plano sudarymo užduotis nebūtų tokia sudėtinga.

Tačiau reikia pabrėžti, jog visada ekonominės problemos kyla tik kaip kaitos padariniai. Kol viskas vyksta taip, kaip vyko anksčiau, ar bent jau taip, kaip tikėtasi, tol nekyla jokių naujų problemų, reikalaujančių naujų sprendimų ir nereikia kurti naujų planų. Įsitikinimas, kad kaita ar bent jau nedideli kasdieniai pokyčiai šiais laikais nebeturi bu-

vusios reikšmės, implikuoja idėją, kad ir pačios ekonominės problemos tapo mažiau svarbios. Būtent todėl įsitikinimo, kad kaitos reikšmė mažėja, paprastai laikosi tie patys žmonės, kurie skelbia, jog ekonominių argumentų svarbą nustelbia didėjanti technologinių žinių svarba.

Ar tiesa, kad veikiant sudėtingam šiuolaikinės gamybos mechanizmui ekonominių sprendimų būtinybė iškyla tik kartkartėmis, po ilgų pertraukų, kai, pavyzdžiui, sprendžiamas klausimas, ar statyti naują gamyklą arba ar pradėti naują gamybos procesą? Ar tiesa, kad tokią gamyklą pastačius toliau viskas vyksta daugmaž mechaniškai, ir tai lemia tik jos gamybos pobūdis, tačiau nieko iš esmės nereikia keisti taikantis prie nuolat besikeičiančių aplinkybių?

Man atrodo, jog gana plačiai paplitęs įsitikinimas, kad atsakymas į šiuos klausimus yra teigiamas, negali būti pagrįstas jokia praktine verslininko patirtimi. Bent jau konkurencingose pramonės šakose (tik jose gali būti patikrinti tokie įsitikinimai) būtinybė stabdyti ir mažinti kaštų augimą reikalauja nepaliaujamų pastangų, kurios suryja didžiąją vadybininko energijos dalį. Kad labai lengva netikusiam vadybininkui iššvaistyti visus tuos privalumus, nuo kurių priklauso pelnas, ir kad su tais pačiais technologiniais pajėgumais galima gaminti produktą labai skirtingais kaštais – visa tai yra banalios verslo patirties tiesos; tačiau neatrodo, kad jas lygiai taip pat žino ekonomikos teoretikas. Jau vien noras, kurį nuolat garsiai reiškia gamintojai ir inžinieriai – kad jiems būtų leidžiama veikti nepriklausomai nuo piniginių kaštų primetamų apribojimų – akivaizdžiai liudija, kiek šis veiksnys apsunkina jų kasdienį darbą.

Vienas iš paaiškinimų, kodėl ekonomistai vis labiau pamiršta atsižvelgti į visus tuos nuolatinius nežymius pokyčius, kurie ir sukuria bendrąjį ekonomikos vaizdą, veikiausiai yra jų padidėjęs domėjimasis statistiniais agregatais, kurie pasižymi kur kas didesniu stabilumu nei tai, kas vyksta žemesniame lygmenyje. Tačiau santykinis agregatų stabilumas negali būti paaiškintas apeliuojant (kaip kartais tai daro statistikai) į „didžiųjų skaičių dėsnį" arba į tai, kad įvairūs atsitiktiniai pokyčiai atsveria ir neutralizuoja vienas kitą. Skaičius elementų, su kuriais turime dorotis, nėra toks didelis, kad tokios atsitiktinumo jėgos sukurtų stabilumą. Nepaliaujamas prekių ir paslaugų srautas yra palaikomas

nuolatinėmis korekcijomis, kasdien priimant naujus sprendimus pagal aplinkybes, kurios nebuvo žinomos anksčiau. Net didžiausios ir labiausiai mechanizuotos gamyklos išlieka tik dėka aplinkos, kuri gali patenkinti įvairius nenumatytus jos poreikius: parūpinti čerpių prakiurusiam stogui, pateikti raštinės priemonių ir dar tūkstantį įvairių įrenginių bei priemonių, be kurių ji negalėtų autonomiškai funkcionuoti; visi šie dalykai turi būti postuluojami kaip nesunkiai gaunami rinkoje planuojant gamyklos veiklą.

Šiame kontekste derėtų pabrėžti ir tą faktą, kad žinios, kurios mane čia domina, dėl savo prigimties negali tapti statistikos duomeninis ir todėl statistiniu pavidalu negali būti perteiktos centrinei valdžiai. Statistika, kuria turėtų naudotis centrinė valdžia, būtų gaunama abstrahuojantis būtent nuo visų tokių nežymių skirtumų, kaip tos pačios rūšies išteklius į bendrą krūvą suverčiant dalykus, kurie skiriasi savo lokalizacija, kokybe ir kitais specifiniais bruožais, būtent tais bruožais, kurie gali turėti lemiamos reikšmės priimant specifinius sprendimus. Iš čia išplaukia, kad centralizuotas valdymas, kuris remiasi vien statistine informacija, iš principo tiesiogiai negali atsižvelgti į visas šias konkrečios vietos bei laiko aplinkybes, tad centrinis planuotojas turės ieškoti būdų, kaip tuos sprendimus, kurie priklauso nuo šių konkrečių žinių, galima būtų palikti „žmogaus vietoje" nuožiūrai.

5

Jeigu galime pripažinti, kad ekonominė visuomenės problema pirmiausia yra spartaus prisitaikymo prie besikeičiančių laiko ir vietos aplinkybių problema, tai iš čia, atrodo, išplaukia, jog teisė priimti galutinius sprendimus turi būti palikta žmonėms, kurie pažįsta šias aplinkybes, tiesiogiai pajunta pokyčius ir žino, kokiomis turimomis priemonėmis jie gali su jais dorotis. Negalime tikėtis, kad ši problema bus išspręsta visą šią informaciją perdavus kokiai nors centrinei tarybai, kuri šią informaciją apibendrinus ir integravus skelbs savo įsakus. Ji turi būti sprendžiama decentralizuotai. Tačiau tai yra tik dalis atsakymo į mūsų problemą. Decentralizacijos reikia todėl, kad tik taip galime ga-

rantuoti, jog žinios apie konkrečias laiko ir vietos aplinkybes bus efektyviai panaudotos. Tačiau „žmogus vietoje" negali savo sprendimų priimti remdamasis vien siauromis žiniomis apie savo tiesioginę aplinką. Išlieka problema, kaip jam perteikti visą tą papildomą informaciją, kurios jam reikės derinant savo sprendimus prie pokyčių platesnėje ekonominėje sistemoje.

Kiek žinių jam reikia, kad galėtų sėkmingai susidoroti su šia užduotimi? Kurie įvykiai, vykstantys už jo akiračio ribų, turi įtakos jo tiesioginiam sprendimui ir ką jis turi apie juos žinoti?

Turbūt nėra pasaulyje įvykio, kuris *negalėtų* turėti jokios reikšmės jo priimamiems sprendimams. Tačiau jam nebūtina žinoti nei pačių įvykių, nei *visų* jų padarinių. Jam nesvarbu, *kodėl* konkrečiu momentu prisireikia vienokio, o ne kitokio dydžio varžtų, *kodėl* popieriniai krepšiai tampa labiau prieinami nei brezentiniai arba *kodėl* kartais sunku gauti tam tikros kvalifikacijos darbo paslaugų arba tam tikrų mechaninių įrenginių. Jam svarbu tik tai, *kiek sunkiau arba lengviau* tapo juos įsigyti, palyginti su kitais jam taip pat rūpimais dalykais, arba kiek daugiau ar mažiau tampa paklausūs alternatyvūs daiktai, kuriuos jis gamina arba vartoja. Jam turi reikšmės tik santykinė jam rūpimų daiktų svarba, o priežastys, dėl kurių kinta ši santykinė svarba, jį domina tik tiek, kiek tos priežastys tiesiogiai veikia šiuos konkrečius daiktus jo aplinkoje.

Būtent šiame kontekste tai, ką pavadinau „ekonominiu skaičiavimu" (arba *Grynąja pasirinkimo logika*), mums padeda suvokti, bent jau analogijos būdu, kaip šią problemą gali išspręsti ir faktiškai išsprendžia kainų sistema. Joks atskiras vadovaujantis protas, net disponuodamas visais nedidelės uždaros ekonominės sistemos duomenimis, nesugebėtų (kiekvieną kartą, kai atliekamas net nedidelis išteklių paskirstymo koregavimas) eksplicitiškai aprėpti visų tų santykių tarp tikslų ir priemonių, kurie gali būti paveikti. Didysis *Grynosios pasirinkimo logikos* laimėjimas yra būtent tai, jog ji įrodė, kad net toks atskiras protas šios rūšies problemą galėtų išspręsti tik konstruodamas ir naudodamas lygiavertiškumo proporcijas („vertes" arba „ribinio pakeičiamumo normas"), t. y. kiekvienam ištekliui priskirdamas skaitmeninį rodiklį, kuris negali būti dedukuotas iš kokios nors to ištekliaus savybės, bet kuris atspindi

jo santykinę svarbą visoje tikslų ir priemonių struktūroje. Bet kokio pakyčio atveju jam pakanka atsižvelgti vien į šiuos kiekybinius rodiklius (arba „vertes"), kuriuose koncentruojama visa reikiama informacija; palygindamas šiuos dydžius jis atitinkamai gali pertvarkyti savo planus ir nespręsti viso galvosūkio *ab initio*, kiekviename žingsnyje mintimi aprėpdamas jį visą su visomis jo implikacijomis.

Sistemoje, kur žinios apie reikšmingus faktus yra išskaidytos tarp daugelio žmonių, kainos gali koordinuoti skirtingų žmonių veiksmus iš esmės taip pat, kaip subjektyvios vertės padeda individui koordinuoti savo plano dalis. Verta pasvarstyti paprastą ir kasdienį kainų mechanizmo funkcionavimo pavyzdį, kuris aiškiai rodo, ką tas mechanizmas mums duoda. Tarkime, kad kažkur pasaulyje atrandama nauja tam tikros žaliavos, pavyzdžiui, alavo pelningo panaudojimo galimybė arba kad išseko vienas iš alavo gavybos šaltinių. Mums visai nesvarbu (ir tai itin svarbu), dėl kurios iš šių priežasčių alavo sunkiau gauti. Alavo vartotojams pakanka žinoti, kad dalis anksčiau jų gaunamo alavo dabar yra pelningiau panaudojama kitur ir todėl jiems tenka jį taupyti. Daugumai jų nebūtina žinoti, kur atsirado naujas alavo poreikis ar į kieno naują poreikį jiems dabar tenka atsižvelgti. Jeigu kai kurie iš jų tiesiogiai žino, kur iškilo nauja paklausa, ir permeta jai tenkinti savo išteklius, o kai kurie kiti žmonės, pastebėję naujai atsiradusią spragą, savo ruožtu ją užpildo iš kitokių šaltinių, tai pasikeitimo poveikis greitai pasklis per visą ekonominę sistemą ir atsilieps ne tik alavo naudojimo būdams, bet ir jo pakaitalų naudojimui, visų alavinių daiktų bei jų pakaitalų pasiūlai ir t.t.; ir visa tai vyks daugumai šios kaitos dalyvių nieko nežinant apie pirminę jos priežastį. Visuma šių žmonių veikia kaip viena rinka ne todėl, kad kuris nors iš jų aprėpia visą rinkos horizontą, bet todėl, kad jų riboti horizontai bent iš dalies susisiekia ir taip per daugelį tarpinių grandžių reikiama informacija pasiekia visus. Jau vien tas faktas, kad bet kuri prekė turi vieną kainą arba, tiksliau, faktas, kad vietos kainų skirtumai siejasi tarpusavyje apibrėžtu būdu, kurį nusako transportavimo kaštai ir t. t., duoda tą sprendimą, kurį galėtų atrasti (o tai yra tik loginė galimybė) koks nors atskiras protas, realiai disponuojantis visa ta informacija, kuri faktiškai yra išsklaidyta tarp daugybės žmonių, dalyvaujančių šiame procese.

6

Į kainų sistemą turime žvelgti kaip į informacijos perdavimo mechanizmą, jeigu norime suprasti jos tikrąją funkciją, tą funkciją, kurią ji, žinoma, atlieka tuo blogiau, kuo nelankstesnės yra kainos. (Tačiau net kainoms tapus visiškai nelanksčiomis, tos jėgos, kurios reikštųsi per kainų svyravimus, dar reiškiasi ir per kitų kontrakto sąlygų pasikeitimus.) Svarbiausias šios sistemos bruožas yra žinių, kuriomis remdamasi ji funkcionuoja, ekonomija, t.y. kiek nedaug individualiems jos dalyviams reikia žinoti, kad jie galėtų veikti sėkmingai. Perteikiama tik pati esmingiausia informacija (glaustu, simboliniu pavidalu) ir tik tiems, kuriems jos reikia. Kainų sistemą beveik nemetaforiškai galima apibūdinti kaip kaitos registracijos mechanizmą arba kaip telekomunikacijų sistemą, leidžiančią individualiems gamintojams, stebint vos kelių rodiklių kaitą (tarsi inžinieriui stebint vos kelių skalių parodymus) savo veiklą priderinti prie pokyčių, apie kuriuos jie gali nežinoti nieko daugiau, kaip tik tai, kas atsispindi kainų kaitoje.

Žinoma, šis prisiderinimas niekada nėra „tobulas" ta prasme, kaip jį suvokia ekonomistas pusiausvyros analizėje. Tačiau bijau, kad mūsų teorinis įprotis svarstant šią problemą postuluoti beveik tobulą kiekvieno rinkos dalyvio informuotumą mums trukdo suvokti tikrąją kainų mechanizmo funkciją ir verčia vadovaujantis abejotinais kriterijais vertinti jos efektyvumą. Nuostabą turi kelti tai, kaip kažkur pristigus, tarkime, alavo, dešimtys tūkstančių žmonių, kurių tapatybės nenustatytume ir per mėnesį tyrimo, be jokių įsakymų, tik saujelei žmonių žinant to stygiaus priežastį, priverčiami taupiau naudoti alavą ir jo produktus, tai yra žengti teisinga kryptimi. Tai kelia nuostabą, net jeigu kintančiame pasaulyje ne visiems pavyksta savo pelną išlaikyti tame pačiame ar bent jau „normaliame" lygmenyje.

Sąmoningai vartoju žodį „nuostaba", nes noriu sugriauti mūsų įprastąją nuostatą, kai į šio mechanizmo funkcionavimą žvelgiame taip, tarsi tai būtų savaime suprantamas dalykas. Esu įsitikinęs, kad jeigu jis būtų žmogaus sąmoningos kūrybos produktas ir jeigu žmonės, kurie vadovaujasi kainų pokyčiais, suvoktų, kad jų sprendimai turi padarinių, nusidriekiančių toli už jų pačių tiesioginių tikslų, tai šio mecha-

nizmo sukūrimas būtų laikomas vienu didžiausių žmogaus proto triumfų. Deja, jis nėra sąmoningo sumanymo produktas, o žmonės, kurie juo vadovaujasi, paprastai nežino, kodėl jie yra verčiami daryti tai, ką daro. Tačiau tie, kurie šaukiasi „sąmoningo valdymo", ir kurie negali patikėti, kad dalykas, atsiradęs be žmogaus tikslingų pastangų (ir jam net nesuprantamas), gali išspręsti problemą, kurios negalėtume išspręsti sąmoningomis pastangomis, turi prisiminti štai ką: mūsų problema yra būtent tai, kaip galima išteklių panaudojimo galimybių suvokimo ribas išplėsti toliau to suvokimo, kuriuo gali disponuoti bet kuris atskiras protas; taigi kaip galima sąmoningai nekontroliuojant sukurti tokias individų veiklos paskatas, kurios kreiptų jų pastangas pageidautina linkme niekam neįsakinėjant, ką jie turi daryti.

Problema, čia iškylanti, nėra išimtinai ekonomikos mokslo problema, nes ji iškyla svarstant beveik visus socialinius reiškinius (kalbą ir beveik visą mūsų kultūrinį paveldą) ir ji iš tikrųjų yra pagrindinė teorinė visų socialinių mokslų problema. Kaip sakė Alfredas Whiteheadas, „klaidingiausia trivialybė, kurią kartoja visi vadovėliai ir kurią žymūs žmonės skelbia viešuose pasisakymuose, yra tai, kad turime lavinti įprotį mąstyti apie tai, ką darome. Tačiau tikroji padėtis yra visiškai priešinga. Civilizacijos pažanga vyksta būtent todėl, kad vis daugiau svarbių dalykų galime padaryti apie tai nemąstydami." Tai turi esminės reikšmės socialinėje srityje. Mes nuolat naudojamės formulėmis, simboliais ir taisyklėmis, kurių prasmės nesuprantame, nors jų dėka naudojamės žiniomis, kurių patys individualiai neturime. Ši mūsų praktika susiklostė pagrindu tų papročių ir institucijų, kurios savo gyvybingumą įrodė atitinkamose srityse, ir kartu tapo mūsų sukurtos civilizacijos pagrindu.

Kainų sistema yra viena iš tų formacijų, kuriomis žmogus išmoko naudotis (nors dar neišmoko naudotis geriausiai) po to, kai jas aptiko jų nesuprasdamas. Jos dėka tapo galimas ne tik darbo pasidalijimas, bet ir koordinuotas išteklių naudojimas, grindžiamas analogišku žinių pasidalijimo principu. Tie, kurie šaiposi iš šio argumento, paprastai iškraipo jo logiką teigdami, kad jis remiasi idėja, jog tik kažkokio stebuklo dėka spontaniškai atsirado būtent labiausiai šiuolaikinei civilizacijai tinkama sistema. Priešingai, žmonės galėjo sukurti tą darbo pasida-

lijimo sistemą, kuria grindžiama mūsų civilizacija, todėl, kad aptiko tam tikrą metodą, kuris tą sistemą padarė galimą. Jeigu nebūtų jo aptikę, jie galbūt būtų sukūrę visiškai kitą civilizacijos tipą (ką nors panašaus į termitų „valstybę") arba mūsų net neįsivaizduojamą civilizaciją. Galime pasakyti tik tai, kad dar niekam nepavyko sukonstruoti alternatyvios sistemos, išlaikančios tuos esamos sistemos bruožus, kuriuos brangina net aršiausi jos kritikai – pirmiausia tą veiklos pasirinkimo laisvę, kuria disponuodamas individas gali pelnytis iš savo žinių ir sugebėjimų.

7

Laimei, ginčas dėl kainų mechanizmo būtinumo bet kurioje ekonominėje sistemoje jau nevyksta vien tarp priešiškų politinių stovyklų. Tezė, kad be kainų mechanizmo negalėtų išlikti jokia visuomenė, grindžiama to paties masto darbo pasidalijimu, kuriuo grindžiama mūsų visuomenė, buvo sutikta pašaipų choro tada, kai prieš dvidešimt penkerius metus ją pirmąkart iškėlė von Misesas. Šiandien tos kliūtys, dėl kurių kai kuriems žmonėms ši tezė vis dar nėra priimtina, jau nėra vien politinės, ir tai sukuria kur kas palankesnę atmosferą racionaliai diskusijai. Skaitydami apie tai, kad Leonas Trockis pripažįsta, jog „ekonominė apskaita negalima be rinkos santykių", arba apie tai, kad profesorius Oscaras Lange marmurinėje būsimos Centrinio planavimo tarybos pastato salėje ketina pastatyti profesoriaus von Miseso statulą; ir matydami, kad profesorius Abba P. Lerneris naujai atranda Adamą Smithą pabrėždamas esminį vaidmenį kainų sistemos, kurios dėka vien savo naudos siekiančiam individui suteikiamos paskatos kartu pasitarnauti visuomenės naudai, šių nesutarimų jau negalime laikyti vien politinių prietarų padariniu. Išliekančius nesutarimus turbūt paaiškina grynai intelektiniai, tiksliau, metodologiniai nesutarimai.

Josepho Schumpeterio teiginys neseniai išėjusioje jo knygoje *Kapitalizmas, socializmas ir demokratija* aiškiai atskleidžia vieną iš tų metodologinių nesutarimų, kuriuos čia turiu omenyje. Jos autorius yra vienas žymiausių tarp tų ekonomistų, kurie į ekonominius reiškinius žvelgia

iš pozityvistinės perspektyvos. Todėl šie reiškiniai jam atrodo kaip objektyviai duoti prekių kiekiai, bemaž tiesiogiai sąveikaujantys tarpusavyje, beveik be jokio žmogiškosios sąmonės įsikišimo. Tik tokios prielaidos šviesoje galiu suprasti toliau cituojamą (man itin keistą) teiginį. Profesorius Schumpeteris teigia, kad racionalios apskaitos galimybę, nesant gamybos faktorių rinkos, teoretikas dedukuoja „iš elementarios prielaidos, kad vartotojai, įvertindami vartojimo gėrybes (sukurdami jų „paklausą") *ipso facto*, įvertina gamybos priemones, kurios yra naudojamos šioms gėrybėms gaminti."[1]

Šis teiginys, interpretuojamas tiesiogine prasme, paprasčiausiai yra klaidingas. Galbūt profesoriaus Schumpeterio „ipso facto" čia reiškia, kad gamybos faktorių įvertinimas yra implikuotas arba būtinai išplaukia iš vartojimo gėrybių įvertinimo. Tačiau ir tai nėra tiesa. Implikacija yra loginis santykis, kuris gali prasmingai sieti tik mintis, vienu metu duotas tai pačiai sąmonei. Tačiau akivaizdu, kad gamybos faktorių vertė priklauso ne vien nuo vartojimo gėrybių vertinimo, bet ir nuo įvairių gamybos faktorių pasiūlos sąlygų. Tik tai sąmonei, kuriai visi šie faktai būtų žinomi vienu metu, atsakymas logiškai išplauktų iš jai duotų faktų. Tačiau praktinė problema iškyla būtent dėl to, kad šie faktai niekada nėra duoti vienai atskirai sąmonei ir todėl ieškant sprendimo turi būti panaudojamos žinios, kurios yra išskaidytos tarp daugelio žmonių.

Taigi problema jokiu būdu nėra išspręsta tada, kai galime parodyti, jog šių faktų visuma, *jeigu* ji būtų duota vienai sąmonei (šią duotybę

[1] *Capitalism, Socialism, and Democracy* (New York: Harper and Bros., 1942), p. 175. Man atrodo, būtent profesorius Schumpeteris paleido mitą apie tai, kad Pareto ir Barone „išsprendė" socializmo ekonominės apskaitos problemą. Daugiausia, ką jie, kaip ir daugelis kitų, padarė – tai tik apibrėžė sąlygas, kurias turi tenkinti racionalus išteklių paskirstymas, ir parodė, kad jos iš esmės yra tos pačios, kaip ir konkurencinės rinkos pusiausvyros sąlygos. Tačiau tai toli gražu neparodo, kaip toks išteklių paskirstymas gali būti realizuotas praktikoje. Pats Pareto (iš kurio Barone pasisavino beveik viską, ką turėjo pasakyti) ne tik nepretendavo išspręsti šios praktinės problemos, bet eksplicitiškai neigė, kad ji gali būti išspręsta be rinkos. Žr. jo *Manuel d'économie pure* (2 leid., 1927), p. 233-234. Atitinkamą ištrauką cituoju savo straipsnio „Socialist Calculation: The Competitive 'Solution'", *Economica*, VIII, No. 26 (new ser., 1940) pradžioje; jis čia perspausdintas kaip VIII skyrius.

hipotetiškai priskiriame jas tiriančiam ekonomistui), tai ji unikaliai apibrėžtų sprendimą; turime veikiau parodyti, kaip tas sprendimas atrandamas sąveikaujant žmonėms, kiekvienas iš kurių disponuoja tik dalimi žinių. Postuluoti, kad visos šios žinios yra duotos atskirai sąmonei taip pat, kaip, tarkime, jos yra duotos ekonomistui teoretikui, vadinasi, atsisakyti spręsti tą problemą ir nekreipti dėmesio į visa tai, kas svarbu realiame pasaulyje.

Tas faktas, kad net toks iškiliausias ekonomistas, kaip profesorius Schumpeteris, patenka į spąstus, kuriuos visiems neapdairiems teoretikams paspendžia žodžio „duomenys" dviprasmybė, vargiai ar gali būti paaiškintas kaip vien paprastas suklydimas. Veikiau kyla įtarimas, kad fundamentaliai ydingas yra pats požiūris, neatsižvelgiantis į esminį mus dominančio reiškinio aspektą – į neišvengiamą žmogaus žinių netobulumą ir iš to išplaukiančią būtinybę remtis procesu, garantuojančiu, kad bus nuolat perduodamos ir gaunamos visos reikiamos žinios. Toks požiūris, kuris yra ypač būdingas matematinei ekonomikai su jos simultaninėmis lygtimis ir kuris remiasi prielaida, jog žmonių *žinios* atitinka objektyvius situacijos *faktus*, sistemiškai neatsižvelgia į mums svarbiausią paaiškintiną dalyką. Jokiu būdu neteigiu, kad mano sistemoje pusiausvyros analizė neatlieka jokios naudingos funkcijos. Tačiau kai ji pradeda klaidinti net mūsų iškiliausius mąstytojus įteigdama, kad jos aprašomos situacijos turi tiesioginės reikšmės mums sprendžiant savo praktines problemas, tada jau būtina priminti, jog ji apskritai nepaliečia socialinio proceso esmės ir tėra pagrindinės problemos analizės įžanga.

V

KONKURENCIJOS REIKŠMĖ*

1

Esama ženklų, liudijančių, kad ekonomistai ima suvokti, jog tai, ką jie pastaruoju metu diskutavo „konkurencijos" klausimu, nėra tas pats dalykas, kuris šiuo vardu vadinamas kasdienėje kalboje. Nors buvo drąsių mėginimų diskusiją grąžinti prie žemiškų dalykų ir realaus gyvenimo problemų (žr. J. M. Clark ir F. Machlup)[1], tebevyrauja įsitikinimas, kad tikroji konkurencijos sąvoka yra ta, kuria operuoja ekonomistai, o ne verslininkai, kurie esą iškreipia šią sąvoką. Atrodo, jog vyrauja požiūris, kad vadinamoji „tobulosios konkurencijos" teorija teikia adekvatų modelį, pagal kurį galime vertinti realiame gyvenime vykstančios konkurencijos efektyvumą ir kad tokiu mastu, kokiu realioji konkurencija skiriasi nuo šio modelio, ji yra nepageidautina ir net žalinga.

Mano supratimu, šis požiūris nėra pagrįstas. Mėginsiu parodyti, kad tai, ką diskutuoja tobulosios konkurencijos teorija, beveik nieko bendra neturi su tuo, ką galima vadinti „konkurencija", ir kad jos išvados neteikia jokių aiškių gairių politikai. Manau, jog tai paaiškinama tuo, kad ši teorija postuluoja kaip jau esamą tą padėtį, kuri, ankstesnės teorijos požiūriu, gali (turi tendenciją) susiklostyti tik vykstant pačiai konkurencijai ir kad jeigu padėtis, kurią postuluoja tobulosios konkurencijos

---

* Šis skirsnis iš esmės pakartoja paskaitą, skaitytą 1946 m. gegužės 20 d. Princetono universitete.

[1] J. M. Clark, „Toward a Concept of Workable Competition", *American Economic Review*, Vol. XXX (June, 1940); F. Machlup, „Competition, Pliopoly, and Profit", *Economica*, Vol. IX (new ser.; February and May, 1942)

teorija, išvis kada nors egzistuotų, tai ji ne tik nepaliktų pakankamos erdvės tai veiklai, kurią apibūdina žodis „konkuruoti", bet ir padarytų ją apskritai neįmanomą.

Jeigu klausimas liestų tik žodžio „konkurencija" vartoseną, tai galėtume jam neteikti ypatingos reikšmės. Tačiau atrodo, jog griebdamiesi šios keistos žodžio vartosenos ekonomistai mėgina save įtikinti, jog svarstydami „konkurencijos" klausimą jie pasako kažką svarbaus ir reikšmingo apie procesą, kuriam vykstant susiklosto toji padėtis, kurią jie paprasčiausiai postuluoja kaip egzistuojančią, nors faktiškai ši varančioji ekonominio gyvenimo jėga lieka jų beveik nepastebėta.

Čia nenoriu gilintis į priežastis, dėl kurių konkurencijos teorija atsidūrė šioje keistoje padėtyje. Kaip jau aiškinau kitur,[2] tautologinis metodas, kuris yra visiškai tinkamas ir nepakeičiamas metodas analizuojant individų veiksmus, neteisėtai yra taikomas sprendžiant problemas, susijusias su socialiniu procesu, kur daugelio individų sprendimai daro įtaką vienas kitam ir neišvengiamai vyksta vienas po kito laike. Ekonominio skaičiavimo logika (arba *Grynoji pasirinkimo logika*), sprendžianti pirmąją problemą, mums suteikia galimų žmogiškųjų nuostatų klasifikavimo aparatą ir tam tikrą techniką aprašant tai, kaip sąveikauja atskiros vieningo veiksmų plano dalys. Išvadas implikuoja jos prielaidos: norai ir žinios, kurias ji postuluoja kaip vienu metu duotas atskirai sąmonei, determinuoja unikalų sprendimą. Šio tipo analizė nagrinėja grynai loginius santykius, ir jai rūpi vien tos išvados, kurias racionaliai planuojantis individas dedukuoja iš turimų prielaidų.

Jeigu turime reikalų su situacija, kai skirtingi individai mėgina kurti savo atskirus planus, tai jau negalime tarti, kad visi duomenys bus tapatūs visiems planuojantiems individams. Kyla problema, kaip skirtingų individų „duomenis", kuriais jie grindžia savo planus, suderinti su objektyviais jų aplinkos faktais (ir su kitų žmonių veiksmais). Nors spręsdami šio pobūdžio problemą vis dar galime naudotis ta technika, kuri mums padeda atskleisti tam tikros duomenų aibės implikacijas, čia jau turime reikalų ne vien su skirtingų individų skirtingomis

[2] Žr. 2-ąjį ir 4-ąjį skyrius.

duomenų aibėmis, bet ir, kas yra daug svarbiau, su procesu, kuriam vykstant neišvengiamai kinta skirtingų individų duomenys. Kaip jau sakiau anksčiau, priežastinis veiksnys čia pasireiškia kaip skirtingų individų naujai įgyjamos žinios ir jų tarpusavio kontaktų nulemta duomenų kaita.

Šio veiksnio reikšmė mano keliamai problemai išryškėja tada, kai prisimename, jog šiuolaikinė konkurencijos teorija domisi vien vadinamąja „konkurencine pusiausvyra", t.y. padėtimi, kur postuluojama, jog skirtingų individų duomenys tarpusavyje yra visiškai suderinami, nors problema, reikalaujanti paaiškinimo, yra būtent tai, kokiam procesui vykstant šie duomenys tampa tarpusavyje suderinamais. Kitaip sakant, konkurencinės pusiausvyros aprašyme net nesistengiama pasakyti, jog esant tokioms ir tokioms sąlygoms bus tokie ir tokie padariniai, o apsiribojama tokiu sąlygų apibrėžimu, kuris jau implikuoja norimas išvadas, ir nors tos sąlygos gali egzistuoti, teorija mums nieko nepasako, kaip jos gali atsirasti. Arba, užbėgant už akių su mūsų pagrindine išvada, galima sakyti, kad konkurencija savo prigimtimi yra dinaminis procesas, kurio esmines savybes į šešėlį nustumia tos prielaidos, kuriomis grindžiama statinė analizė.

2

Tai, kad šiuolaikinė konkurencinės pusiausvyros teorija kaip jau esamą *postuluoja* tą situaciją, kurios egzistavimas turi būti paaiškintas kaip konkurencijos proceso padarinys, geriausiai atsiskleidžia nagrinėjant pažįstamą sąlygų sąrašą, pateikiamą bet kuriame šiuolaikiniame ekonomikos vadovėlyje. Beje, dauguma tų sąlygų postuluojamos ne tik „tobulosios" konkurencijos analizėje, bet ir įvairių „netobulų", arba „monopolistinių", rinkų analizėje, kur paprastai postuluojamos tam tikros nerealistinės „tobulybės".[3] Tačiau mūsų tiesioginiams tikslams naudingiausia bus panagrinėti tobulosios konkurencijos teoriją.

[3] Ypač išskirtinos prielaidos, kad tam tikros prekės kaina turi būti *visą laiką* vienoda visoje rinkoje ir kad pardavėjai žino paklausos kreivės formą.

Nors skirtingi autoriai teikia šiek tiek skirtingus esminių tobulosios konkurencijos sąlygų sąrašus, toliau pateikiamo jų sąrašo visiškai pakaks mūsų tikslams, nes, kaip matysime, šios sąlygos iš tikrųjų nėra nepriklausomos viena nuo kitos. Tad, vyraujančiu požiūriu, tobuloji konkurencija suponuoja šias sąlygas:

1. Tam tikra homogeninė prekė parduodama ir perkama daugybės santykinai smulkių pardavėjų ir pirkėjų, iš kurių nė vienas savo veiksmais nesitiki padaryti kokio nors apčiuopiamo poveikio kainai.
2. Įsitraukimas į rinką ir pasitraukimas iš jos yra laisvas, ir nėra jokių kliūčių kainų kaitai ar išteklių judėjimui.
3. Visi rinkos dalyviai disponuoja tobulomis žiniomis apie visus rinkai svarbius veiksnius.

Kol kas nekelsime klausimo, kokiam tikslui postuluojamos šios sąlygos ar kokias išvadas galima daryti tarus, kad jos yra patenkintos. Tačiau labiau turime įsigilinti į jų prasmę, o šiuo požiūriu esminė ir itin miglota yra trečioji sąlyga. Akivaizdu, kad standartas čia negali būti tai, jog kiekvienas rinkos dalyvis tobulai žino viską, kas gali daryti kokią nors įtaką rinkai. Čia nekalbėsiu apie tą žinomą paradoksą, kad išties tobulas žinojimas ir numatymas paralyžiuojamai paveiktų veiksmą.[4] Taip pat akivaizdu, kad nieko neišsprendžiame, jeigu paprasčiausiai postuluojame, jog kiekvienas žino viską, nes tikroji problema yra veikiau ta, kaip galima situacija, kur maksimaliai panaudojamos visos turimos žinios. Tad konkurencinėje visuomenėje kyla ne klausimas, kaip galime „surasti" žmones, žinančius daugiausiai, bet veikiau klausimas, kokios institucinės sandaros reikia tam, kad nežinomi žmonės, disponuojantys tik tomis žiniomis, kurios turi reikšmės jų konkretiems tikslams, galėtų padėti realizuoti šį tikslą. Tačiau dar geriau turime išsiaiškinti, kas yra tos žinios, kuriomis, kaip tariama, turi disponuoti rinkos dalyviai.

Jeigu tam tikrų galutinio vartojimo gėrybių rinką pradedame nagrinėti nuo jų gamintojų arba pardavėjų situacijos, tai atrandame, pirma, kad tariama, jog jie žino, kokiais mažiausiais kaštais toji gėrybė gali

[4] Žr. O. Morgenstern, „Vollkommene Voraussicht und wirtschaftliches Gleichgewicht", *Zeitschrift für Nationalökonomie*, vol. VI (1935).

būti pagaminta. Tačiau žinojimas, čia tariamas kaip duotas, iš tikrųjų yra vienas iš svarbiausių taškų, kur tik pats konkurencijos procesas gali atskleisti reikiamus faktus. Man atrodo, jog konkurencinės pusiausvyros teorija čia paprasčiausiai postuluoja tai kaip išspręstą pagrindinį klausimą, į kurį atsakymą gali duoti tik pats konkurencijos procesas. Ši padėtis yra šiek tiek panaši į padėtį, kai kalbame apie antrąjį gamintojų visiško informuotumo aspektą: kai jiems yra žinomi vartotojų norai bei pageidavimai ir tai, kokių prekių bei paslaugų jie geidžia ir kokias kainas yra pasirengę už tai mokėti. Visi šie dalykai iš tikrųjų negali būti laikomi duotais faktais: veikiau jie laikytini problemomis, kurias gali išspręsti tik konkurencijos procesas.

Tas pat pasakytina apie vartotojus arba pirkėjus. Ir čia žinios, kuriomis jie, kaip tariama, disponuoja konkurencinės pusiausvyros sąlygomis, negali būti jiems priskiriamos teisėtai prieš prasidedant konkurencijos procesui. Jie gauna žinių apie turimas alternatyvas iš rinkoje vykstančių įvykių; visa rinkos sistema tarnauja sklaidai tos informacijos, kuria vadovaujasi pirkėjas.

Tobulosios konkurencijos teorijos prielaidų keistumas labai aiškiai išryškėja tada, kai iškeliame klausimą, kurios iš tų veiklos formų, paprastai apibūdinamų žodžiu „konkurencija", vis dar būtų galimos, jeigu būtų patenkintos visos šios prielaidos. Galbūt verta priminti, kad, pasak dr. Johnsono, konkurencija yra „mėginimas įgyti tai, ką tuo pačiu metu siekia įgyti kitas". Tad kokios priemonės, kurių kasdieniame gyvenime paprastai imamasi šiam tikslui pasiekti, vis dar būtų prieinamos pardavėjui tokioje rinkoje, kur vyrauja „tobuloji konkurencija"? Manau, tiksliausias atsakymas būtų toks: neliktų jokių. Reklama, kainų mažinimas, siūlomų prekių ar paslaugų kokybės tobulinimas („diferencijavimas") – visa tai atmetama pagal apibrėžimą: „tobuloji" konkurencija iš tiesų reiškia bet kokios konkurencinės veiklos nebuvimą.

Šiame kontekste ypač stebina tai, kad tobulosios konkurencijos teorija visiškai neatsižvelgia į kokius nors asmeninius rinkos dalyvių santykius.[5] Realiame gyvenime tas faktas, kad mūsų neišsamias žinias apie

[5] Žr. G. J. Stigler, *The Theory of Price* (1946), p. 24: „Ekonominiai santykiai niekada nėra tobulai konkurenciniai, jeigu juose pasireiškia kokie nors asmeniniai ryšiai". (žr. taip pat ibid., p. 226).

siūlomas prekes ar paslaugas kompensuoja mūsų asmeninis jas teikiančių asmenų ar įmonių pažinimas, kad konkurencija daugiausia vyksta dėl reputacijos ir gero vardo, yra vienas svarbiausių faktų, mums leidžiančių spręsti savo kasdienes problemas. Čia konkurencijos funkcija yra būtent tai, kad jos dėka išsiaiškiname, *kas* mums teikia geriausią paslaugą: kuri parduotuvė ar kelionių agentūra, kuris prekybos centras ar viešbutis, kuris gydytojas ar advokatas gali mums pasiūlyti priimtiniausią kurios nors mūsų problemos sprendimą. Akivaizdu, kad visose šiose srityse konkurencija gali būti labai intensyvi būtent dėl to, kad skirtingų asmenų ar įmonių teikiamos paslaugos niekada nėra visiškai vienodos, ir būtent tokios konkurencijos dėka mes galime tikėtis kokybiškų paslaugų. Tai, kad šių sričių konkurencija yra apibūdinama kaip netobula, išties neturi nieko bendra su šių žmonių konkurencine veikla; priežastis slypi pačių prekių ar paslaugų prigimtyje. Jeigu nėra dviejų visiškai vienodų gydytojų, tai dar nereiškia, kad gydytojų tarpusavio konkurencija yra mažiau intensyvi; tai tik reiškia, kad jų tarpusavio konkurencija duoda ne tuos pačius rezultatus, kuriuos ji duotų, jeigu jie teiktų visiškai vienodas paslaugas. Tai nėra tik kabinėjimasis prie žodžių. Kalbėti apie konkurencijos netobulumą ten, kur iš tikrųjų kalbama apie neišvengiamus prekių ir paslaugų skirtumus, vadinasi, įsivelti į rimtą painiavą, kuri kartais veda prie absurdiškų išvadų.

Nors iš pirmo žvilgsnio tobulo rinkos dalyvių informuotumo prielaida gali pasirodyti labiausiai neįtikima ir dirbtinė iš visų tobulosios konkurencijos teorijos prielaidų, faktiškai galbūt ji tėra vedinys kitos jos postuluojamos prielaidos. Jeigu tariame, kad daug žmonių gamina tą pačią prekę ir disponuoja tokiomis pat objektyviomis priemonėmis bei galimybėmis, tada išties galima įtikinamai argumentuoti (nors, mano žiniomis, niekas nemėgino to daryti), kad ilgainiui jie išsiaiškins visus faktus, kurie gali būti svarbūs tos prekės rinkai. Kiekvienas gamintojas iš savo patirties žinos ne tik tuos faktus, kuriuos žino kiekvienas kitas, bet ir tai, ką žino kiti, tad jis žinos ir savo prekės paklausos elastingumo laipsnį. Padėtis, kai skirtingi gamintojai gamina identišką produktą identiškomis sąlygomis, yra bene palankiausia tam, kad susiklostytų tas jų informuotumo lygmuo, kurio reikalauja tobuloji konkurencija. Galbūt tai reiškia tik tai, kad prekės gali būti identiškos ta prasme, kuri vienintelė yra svarbi mėginant suprasti žmogiškąjį veiksmą, būtent, kad žmo-

nės jos atžvilgiu laikosi tų pačių pažiūrų, nors turi būti galima nusakyti ir tam tikrą aibę fizinių sąlygų, kurios žinių įgijimo požiūriu yra palankios visiems tiems, kuriuos sieja glaudžiai susijusių veiklų aibė.

Kad ir kaip ten būtų, faktai, žinoma, ne visada bus taip palankūs šiam rezultatui, kaip jie yra palankūs tuo atveju, kai daug žmonių bent iš principo gali gaminti tą patį produktą. Galiausiai pati idėja, kad ekonominė sistema gali būti suskirstyta į atskirų prekių rinkas, iš esmės tėra ekonomisto vaizduotės kūrinys, ir ji tikrai negali būti be išlygų taikoma pramonės ir paslaugų srityje, į kurią paprastai apeliuojama svarstant konkurencijos klausimus. Tiesa sakant, jokie dviejų gamintojų produktai niekada nebūna visiškai panašūs jau vien dėl to, kad iškeliaudami iš gamyklos jie atsiduria skirtingose vietose. Šie skirtumai yra dalis faktų, kurie kelia ekonominę problemą, ir, žinoma, negalime jos išspręsti tarę, kad jie neegzistuoja.

Tikėjimas tobulosios konkurencijos privalumais jos entuziastus dažnai sugundo idėja, kad būtų pasiektas efektyvesnis išteklių naudojimas, jeigu esama produktų įvairovė būtų dirbtinai mažinama *privalomos* standartizacijos priemonėmis. Be abejo, daugelyje sričių galima pateikti svarių argumentų už standartus, siūlomus kaip rekomendacijas, arba už standartus, kurie galiotų visais atvejais, nebent kontraktuose eksplicitiškai būtų numatoma kitokių reikalavimų. Tačiau tai visiškai skiriasi nuo reikalavimo tų, kurie mano, jog galima nepaisyti žmonių skonių įvairovės ir leistina slopinti nuolatinį eksperimentavimą su naujovėmis, kad atsirastų tariamų tobulosios konkurencijos pranašumų. Akivaizdu, kad nepadarytume nieko gero, jeigu siekdami tobulos būstų rinkos statytume visiškai vienodus namus; tas pat galioja daugumoje kitų sričių, kur dėl individualių produktų skirtumų konkurencija niekada negali tapti tobula.

3

Turbūt daugiau sužinosime apie konkurencijos proceso prigimtį ir svarbą, jeigu trumpam užmiršime tas dirbtines prielaidas, kuriomis remiasi tobulosios konkurencijos teorija, ir iškelsime klausimą, ar kon-

kurencijos reikšmė bent kiek sumažėtų, jeigu, pavyzdžiui, nebūtų dviejų visiškai vienodų prekių. Būtų verta kiek smulkiau aptarti tą atvejį, kai prekės negali būti lengvai suskirstytos į griežtai atskiras grupes, bet kai turime reikalų su tolyginėmis artimų pakaitalų klasėmis, kurių kiekvienas elementas šiek tiek skiriasi nuo kito, tačiau ne taip smarkiai, kad negalima būtų kalbėti apie tolygumą. Analizuodami konkurenciją tokioje situacijoje labiau priartėjame prie realaus gyvenimo sąlygų nei analizuodami konkurenciją atskiroje pramonės šakoje, gaminančioje homogeninį produktą, griežtai išsiskiriantį iš visų kitų. Arba, jeigu dviejų visiškai panašių prekių atvejis atrodo dirbtinis, galime apsvarstyti atvejį, kur nė vienas iš dviejų gamintojų negamina tiksliai tokios pat prekės, kaip tai faktiškai esti ne tik paslaugų srityje, bet ir daugelio pramoninių gaminių rinkose, pavyzdžiui, knygų arba muzikinių instrumentų rinkoje.

Man čia nebūtina nuodugniai analizuoti tokio pobūdžio rinkų, pakanka iškelti klausimą, kokį vaidmenį jose atliktų konkurencija. Nors rezultatas, žinoma, būtų apibrėžtas gana plačiose ribose, vis dėlto rinkoje susiklostytų tokios kainos, jog kiekviena prekė būtų parduodama gana pigiai, kad nurungtų savo potencialius artimus pakaitalus – būtent tai yra itin svarbus rezultatas, atsižvelgiant į tuos neįveikiamus sunkumus, kai atrandama tokia kainų sistema kokiais nors kitokiais metodais, nei pačios rinkos mėginimų ir klaidų metodas, jos individualiems dalyviams pamažu įgyjant žinių apie svarbias aplinkybes. Žinoma, tiesa, kad tokioje rinkoje kainų ir ribinių kaštų atitikimas bus tikėtinas tik tiek, kiek atskirų prekių paklausos elastingumas bus priklausomas nuo tobulosios konkurencijos teorijos postuluojamų sąlygų arba jeigu skirtingų prekių tarpusavio pakeičiamumo elastingumo laipsnis sieks begalybę. Tačiau esminis dalykas yra tai, kad šiuo atveju šis tobulumo standartas, arba siekiamybė, neturi jokios reikšmės. Atskaitos taškas, pagal kurį turi būti vertinami konkurencijos rezultatai, negali būti įsivaizduojamoji situacija, kuri visiškai skiriasi nuo objektyvių faktų ir kuri negali būti sukurta jokiomis žinomomis priemonėmis. Atskaitos taškas turi būti situacija, kuri egzistuotų, jeigu nebūtų leidžiama veikti konkurencijai. Kriterijus turi būti ne nepasiekiamas ir beprasmis idealas, bet pagerinimas tos padėties, kuri egzistuotų konkurencijos nesant.

Kuo skirtųsi padėtis, kur konkurencija yra „laisva" tradicine prasme, nuo padėties, kur, pavyzdžiui, tik kai kuriems žmonėms valdžia

leidžia gaminti tam tikrus produktus, arba kur kainos yra nustatomos valdžios, arba kur egzistuoja abi šios sąlygos? Žinoma, nebūtų jokios tikimybės, kad skirtingus produktus gamins tie, kurie geriausiai išmano jų gamybą ir todėl geba juos gaminti mažiausiais kaštais, bet nebūtų ir jokios tikimybės, kad bus gaminami visi tie produktai, kuriems pirmenybę teiktų vartotojai, jeigu tik jie turėtų pasirinkimo laisvę. Nebūtų jokio apibrėžto ryšio tarp kainų ir mažiausių kaštų, kuriais kas nors geba pateikti į rinką šiuos produktus; tiesą sakant, pačios alternatyvos, iš kurių galėtų rinktis tiek gamintojai, tiek vartotojai, būtų visiškai kitokios nei tos, kurios egzistuoja konkurencijos sąlygomis.

Tad mūsų tikroji problema yra ne tai, ar gausime *duotas* prekes ar paslaugas *duotais* ribiniais kaštais, bet pirmiausia tai, kokiomis prekėmis ir paslaugomis pigiausiai gali būti patenkinti žmonių poreikiai. Šiuo požiūriu, visuomenės ekonominės problemos sprendimas visada yra kelionė į nežinomybę, mėginimas rasti naujų ir veiksmingesnių tikslų realizavimo būdų, palyginti su ankstesniais. Ši padėtis išlieka, kol apskritai egzistuoja spręstinos ekonominės problemos, nes visas ekonomines problemas sukuria nenumatomi pokyčiai, reikalaujantys prisitaikymo. Tik tai, ko nesame numatę ir kam nesame pasirengę, reikalauja naujų sprendimų. Jeigu nereikėtų šio pobūdžio prisitaikymo, jeigu žinotume, kad visa kaita baigėsi ir viskas amžinai tęsis taip, kaip vyksta dabar, tai neliktų jokių problemų dėl to, kaip turi būti naudojami ištekliai.

Individas, išskirtinai disponuojantis tam tikromis žiniomis ar gebėjimais, kurie jam leidžia perpus sumažinti produkto gamybos kaštus, įsitraukęs į jo gamybą ir jo kainą sumažinęs bent ketvirčiu, padaro didžiulę paslaugą visuomenei – ne tik dėl sumažėjusios kainos, bet ir dėl papildomai sumažintų kaštų. Tačiau tik esant konkurencijai galime tarti, jog šie kaštai mažės. Net jeigu kiekvienu atveju kainos būtų tik tiek žemos, kad neleistų į rinką ateiti gamintojams, nedisponuojantiems šiais arba analogiškais pranašumais taip, kad kiekviena prekė būtų gaminama kuo pigesniu būdu, net jeigu daugelis jų galėtų būti parduodamos kainomis, smarkiai viršijančiomis jų kaštus, šis rezultatas veikiausiai būtų toks, kurio negalėtų pasiekti joks kitas metodas, išskyrus laisvąją konkurenciją.

4

Tai, kad realiame gyvenime dviejų gamintojų situacija beveik niekada nėra vienoda, yra lemiama tų faktų, į kuriuos tobulosios konkurencijos teorija neatsižvelgia, nes visą savo dėmesį telkia į ilgalaikės pusiausvyros padėtį, kurios nuolat kintančiame pasaulyje apskritai neįmanoma pasiekti. Bet kuriuo konkrečiu momentu atskiros įmonės turimos įrangos pobūdis yra nulemtas istorinio atsitiktinumo, ir jos problema yra tai, kaip geriausia dabar panaudoti turimą įrangą (ir personalo įgytus įgūdžius), o ne tai, ką jai reikėtų daryti, jeigu jos laikas būtų neribotas adaptuojantis prie nuolatinių sąlygų. Jeigu sprendžiamas senkančio ištekliaus geriausio panaudojimo klausimas, tai ilgalaikės pusiausvyros kaina, apie kurią kalba tobulosios konkurencijos teorija, ne tik nėra bereikšmė, bet ir tos viešosios politikos išvados, kurios daromos šiuo pagrindu, yra visiškai klaidingos ir net pavojingos. Idėja, kad „tobulosios" konkurencijos sąlygomis kainos turi atitikti ilgalaikius kaštus, dažnai naudojama palaikyti tokioms antisocialinėms priemonėms kaip „tvarkingos konkurencijos" reikalavimai, kurie keliami, nes mėginama užsitikrinti įdėto kapitalo grąžą. Žavėjimasis tobulosios konkurencijos teorija stebėtinai dažnai eina išvien su monopolių palaikymu praktikoje.

Tačiau tai tėra vienas iš daugelio taškų, kur laiko elemento nepaisymas teorinėje tobulosios konkurencijos konstrukcijoje ją daro tokią tolimą visam tam, kas yra svarbu mėginant suprasti konkurencijos procesą. Jeigu į jį žvelgiame, kaip ir dera, kaip į įvykių seką, tai tampa dar labiau akivaizdu, kad realiame gyvenime bet kuriuo momentu paprastai bus tik vienas gamintojas, gebantis pateikti duotąjį produktą mažiausiais kaštais ir faktiškai galintis jį pardavinėti žemesne nei savo artimiausio konkurento kaina, tačiau jam plečiant savo rinką dažnai jis vis dėlto bus įveikiamas dar kito gamintojo, kuriam savo ruožtu neleis įsitvirtinti visoje rinkoje dar kitas ir t. t. Akivaizdu, kad tokia rinka niekada nepasieks tobulosios konkurencijos padėties, tačiau konkurencija joje gali būti labai intensyvi, ir būtent ji garantuoja, kad duotasis produktas bet kuriuo laiko momentu bus vartotojui pateikiamas pigiausiai, kaip tik gali pasiūlyti kuris nors iš žinomų metodų.

Tokią „netobulą" rinką lygindami su santykinai „tobulesne" rinka, pavyzdžiui, su javų rinka, galime išryškinti vieną skirtumą, kuriuo remiasi visa ši problemos aptartis – skirtumą tarp objektyvių situacijos faktų, kurių žmogiškoji veikla negali pakeisti, ir konkurencinės veiklos, kurios dėka žmonės prisitaiko prie šios situacijos. Kur, kaip šiuo atveju, turime labai organizuotą daugelio gamintojų teikiamo standartizuoto produkto rinką, ten lieka nedaug vietos konkurencinei veiklai, nes situacija yra tokia, kad sąlygos, kurias ši veikla galėtų sukurti, faktiškai jau yra patenkintos. Paprastai geriausias produkto gaminimo būdas, jo savybės ir panaudojimo galimybės yra daugmaž vienodai žinomos visiems rinkos dalyviams. Žinios apie svarbius pokyčius pasklinda ir prie jų prisitaikoma taip greitai, kad paprastai net nekreipiame dėmesio į tai, kas vyksta šiais trumpais pereinamaisiais periodais ir apsiribojame palyginimu dviejų daugmaž pusiausvirų padėčių, egzistuojančių iki ir po tokių pokyčių. Tačiau būtent per šį trumpą ir paprastai nepastebimą intervalą labiausiai pasireiškia konkurencijos jėgos ir jeigu norime „paaiškinti", kaip galiausiai atsiranda pusiausvyra, turime nagrinėti būtent įvykius šiame intervale.

Tik ten, kur rinka prisitaiko lėtai, palyginti su pokyčių tempais, konkurencijos procesas vyksta nuolat. Ir nors lėtas prisitaikymas *gali būti* aiškinamas kaip konkurencijos silpnumo rezultatas, pavyzdžiui, tuo, kad specialios kliūtys neleidžia įsitraukti į tam tikrą verslą arba tuo, kad pasireiškia tam tikrų natūralių monopolių bruožų, lėtas prisitaikymas nebūtinai reiškia konkurencijos silpnumą. Esant didelei artimų pakaitalų įvairovei, kai daug laiko netenkama aiškinantis turimų alternatyvų santykinius privalumus arba kur visos tam tikros gėrybių ar paslaugų klasės paklausa kinta nereguliariai ir nevienodais intervalais, prisitaikymas bus lėtas net esant didelei ir aktyviai konkurencijai.

Objektyvių situacijos faktų painiojimas su žmogiškosiomis reakcijomis į tuos faktus dažnai nuo mūsų nuslepia tą svarbią aplinkybę, jog konkurencija yra tuo svarbesnė, kuo sudėtingesnės arba „netobulesnės" yra objektyvios sąlygos, kuriomis jai tenka veikti. Tiesą sakant, esu linkęs teigti, kad konkurencija yra naudinga netgi ne tada, kai ji yra „tobula", bet kad jos poreikis niekur nėra toks didelis kaip tose srityse, kur dėl produktų arba paslaugų pobūdžio apskritai neįmanoma sukurti

tobulos rinkos teorine prasme. Neišvengiamas realios konkurencijos netobulumas nėra rimtas argumentas prieš konkurenciją, panašiai kaip sunkumai siekiant tobulo bet kokios užduoties sprendimo nėra argumentas prieš mėginimus jo siekti arba kaip netobula sveikata nėra argumentas prieš sveikatą.

Tomis sąlygomis, kai niekada negalime turėti daugybės žmonių, teikiančių tą patį homogeninį produktą arba paslaugą, dėl to, kad mūsų poreikiai ir žinios nuolat kinta arba dėl to, kad žmogiškųjų gebėjimų ir talentų įvairovė yra begalinė, idealioji situacija negali būti apibrėžiama kaip toji, kur tiekiama daugybė tokių identiškų produktų ir paslaugų. Ekonominė problema – tai geriausio mūsų turimų išteklių panaudojimo problema, o ne klausimas, ką turėtume daryti, jeigu mūsų situacija būtų kitokia nei ji iš tikrųjų yra. Beprasmiška kalbėti apie išteklių panaudojimą taip, „tarsi" egzistuotų tobula rinka, jeigu tai reiškia, kad ištekliai būtų kitokie nei jie yra, arba aptarinėti, kaip elgtųsi tobulai informuoti žmonės, jeigu mūsų užduotis – rasti geriausią tų žinių, kuriomis disponuoja realūs žmonės, panaudojimą.

5

Konkurenciją pagrindžiantis argumentas nepriklauso nuo sąlygų, kurios egzistuotų, jeigu konkurencija būtų tobula. Nors ten, kur objektyvūs faktai leistų konkurencijai priartėti prie tobulumo, ir garantuotų efektyviausią išteklių naudojimą ir nors visada galima pagrįstai reikalauti, kad žmogaus sukurtos kliūtys konkurencijai būtų šalinamos, tai nereiškia, kad konkurencija (ten, kur ji negali būti tobula) negarantuoja tokio išteklių naudojimo efektyvumo, kurio negalima būtų pasiekti jokiomis kitomis žinomomis priemonėmis. Net ten, kur įsitraukimo į rinką laisvė garantuoja tik tai, kad bet kuriuo laiko momentu visos gėrybės ir paslaugos, kurioms egzistuotų efektyvi paklausa, jeigu jos būtų prieinamos, yra faktiškai gaminamos mažiausiomis einamosiomis[6]

[6] „Einamieji" kaštai šiame kontekste neapima negrįžtamųjų išlaidų, bet, žinoma, apima „vartotojo kaštus."

išteklių sąnaudomis, kuriomis konkrečioje istorinėje situacijoje jos gali būti gaminamos, ir net jeigu kaina, kurią vartotojas yra priverstas už jas mokėti, yra daug aukštesnė už tas sąnaudas ir tik šiek tiek žemesnė už kaštus, kuriais jo poreikiai galėtų būti patenkinti naudojant mažiau efektyvų metodą – vis dėlto teigiu, kad nieko geresnio negalime tikėtis iš jokios kitos mums žinomos sistemos. Esminė tebėra pamatinė idėja, kad labai mažai tikėtina, jog be dirbtinių kliūčių konkurencijai (kurias valdžia gali pastatyti arba pašalinti) kokia nors prekė ar paslauga bent kiek ilgiau bus prieinama tik ta kaina, kuriai esant naujai į sritį įsitraukiantys rinkos dalyviai gali tikėtis ne didesnio nei normalus pelno.

Praktinė visų šių pastabų išvada, manau, būtų ta, kad mums derėtų rūpintis ne tiek tuo, ar konkrečiu atveju konkurencija yra tobula, o pirmiausia tuo, ar ji apskritai egzistuoja. Mūsų kuriami teoriniai atskirų verslo šakų modeliai nuo mūsų nuslepia faktą, jog praktikoje daug gilesnė praraja konkurenciją skiria nuo jos nebuvimo, negu tobulą konkurenciją nuo netobulos. Tačiau dabartinėse diskusijose šiuo klausimu vyrauja tendencija kritikuoti konkurencijos netobulumus ir tylomis apeiti konkurencijos slopinimo faktus. Vis dar turbūt apie tikrąją konkurencijos reikšmę daugiau galime sužinoti nagrinėdami įprastus sąmoningo konkurencijos slopinimo padarinius, negu telkdami savo dėmesį į realios konkurencijos trūkumus, palyginti su tuo jos idealu, kuris neturi jokio ryšio su faktine padėtimi. Neatsitiktinai kalbu apie „sąmoningo konkurencijos slopinimo“, o ne vien apie jos nebuvimo atvejus, nes pagrindiniai konkurencijos veiksniai vis vien paprastai pasireiškia, nors galbūt lėčiau, jeigu ji nėra tiesiogiai slopinama valstybės arba jeigu valstybė toleruoja jos slopinimą. Kaip rodo patyrimas, tos blogybės, kurios yra įprastas konkurencijos slopinimo padarinys, yra kur kas rimtesnės už tas blogybes, kurios gali kilti dėl konkurencijos netobulumo. Pirmuoju, valstybės ginamo monopolio, atveju, kainos ne tik gali neatitikti ribinių kaštų, jos veikiausiai būtų daug aukštesnės nei būtina. Tuo tarpu monopolis, atsiradęs didesnio efektyvumo pagrindu, daro palyginti nedaug žalos, jeigu išlieka galimybė, kad jis išnyks, kai tik atsiras kas nors kitas, sugebantis efektyviau patenkinti vartotojų poreikius.

Baigdamas norėčiau trumpai grįžti prie minties, nuo kurios pradėjau, ir svarbiausią išvadą performuluoti bendresniu pavidalu. Konkurencija iš esmės yra nuomonių formavimo procesas: skleisdama informaciją ji kuria tą ekonominės sistemos vienybę ir darną, kurią postuluojame suvokdami ją kaip vieną rinką. Ji formuoja žmonių požiūrį į tai, kas geriausia ir pigiausia, ir būtent jos dėka žmonės gali pažinti bent jau tas savo galimybes ir alternatyvas, kurias faktiškai ir pažįsta. Taigi ji yra procesas, kuriam vykstant dorojamasi su nepaliaujama duomenų kaita ir kurio reikšmė lieka visiškai nesuvokta bet kurios teorijos, postuluojančios šių duomenų pastovumą.

VI

„LAISVAS" VERSLAS IR KONKURENCINĖ TVARKA*

1

Per artimiausius kelerius metus, tai yra per tą laikotarpį, kuris tik ir rūpi praktiškai orientuotiems politikams, beveik neišvengiamai tikra, kad didžiojoje pasaulio dalyje vyks nepaliaujama slinktis valdžios kontrolės galių didėjimo link. Tai pirmiausia vyks dėl to, kad jai besipriešinančios grupės neturi realios programos arba, tiksliau, nuoseklios filosofijos. Padėtis yra netgi blogesnė už tą, kurią lemtų vien programos stoka, nes beveik visur grupės, skelbiančios savo priešiškumą socializmui, palaiko tokias politines programas, kurios, jeigu būtų nuosekliai realizuoti jų principai, mus nuvestų į socializmą lygiai taip pat, kaip atvirai socialistinės programos. Kaltinimai dėl to, kad „laisvojo verslo" gynėjai faktiškai tėra savo privilegijų ir jiems palankios valdiškos protekcijos gynėjai, o ne visų privilegijų priešininkai, bent jau iš dalies yra visiškai pagrįsti. Konservatyviųjų grupių pramoninis protekcionizmas, kartelizavimas ir žemės ūkio politika iš esmės nesiskiria nuo tų radikalesnių ekonominio gyvenimo reguliavimo projektų, kuriuos kelia socialistai. Konservatyviųjų intervencionistų tikėjimas, jog jie valstybinę reglamentaciją sugebės apriboti sritimis, kuriose jie patys jai pritaria, tėra iliuzija. Bent jau demokratinėje visuomenėje, kartą pripažinus principą, kad valstybė turi prisiimti atsakomybę už atskirų socialinių grupių statusą ar padėtį, bus neišvengiama, kad ši reglamentacinė kontrolė plėsis tenkinant plačiųjų masių norus ir prietarus. Jokios vilties nėra susigrąžinti laisvesnę sistemą, kol sąjūdžio prieš valdžios galių plėtrą

* Šis straipsnis buvo įvadas diskusijai tuo pačiu pavadinimu konferencijoje Montpelerene, Šveicarijoje, 1947 m. balandį.

vadai patys nepaklus tai konkurencinės rinkos disciplinai, kurią jie siūlo masėms. Padėties beviltiškumą bent jau artimiausiai ateičiai lemia tas faktas, kad niekur nėra jokios organizuotos politinės grupės, ginančios išties laisvąją sistemą.

Žvelgdami į situaciją iš savo praktinės perspektyvos politikai yra visiškai teisūs, nes esant dabartiniam viešosios nuomonės klimatui jokia kita alternatyva praktiškai negali būti įgyvendinama. Tačiau tai, kas yra viešosios nuomonės nubrėžtos praktiškumo ribos politikams, nebūtinai tokios pat yra ir mums. Viešoji nuomonė šiais klausimais buvo suformuota į mus panašių žmonių – kelių pastarųjų kartų ekonomistų ir politinių filosofų, sukūrusių būtent tą politinį klimatą, kuriame dabar tenka veikti mūsų politikams. Nedažnai sutinku su velionio lordo Keyneso idėjomis, tačiau jis niekada nepasakė teisingesnio teiginio už tą, kai rašydamas tema, kur dėl savo asmeninės patirties galėjo pareikšti kompetentingiausią nuomonę, jis pasakė: „Ekonomistų ir politinių filosofų idėjos – tiek teisingos, tiek klaidingos, turi kur kas didesnę galią, nei paprastai manoma. Tiesą sakant, būtent jos iš esmės valdo pasaulį. Bepročiai valdžioje, girdintys balsus iš dangaus, savo beprotybės semiasi iš kelerių metų senumo akademinio rašeivos. Esu tikras, kad grupinių interesų galia smarkiai pervertinama palyginti su įsivyraujančių idėjų galia. Tiesa, ji pasireiškia ne iškart, o tik po tam tikro laiko; nes ekonomikos ir politinės filosofijos srityse yra nedaugelis žmonių, kuriems darytų įtaką naujos teorijos jiems sulaukus dvidešimt penkerių ar trisdešimties metų amžiaus; todėl mažai tikėtina, kad idėjos, kuriomis remiasi viešieji pareigūnai, politikai ar net agitatoriai, bus pačios naujausios. Tačiau galiausiai anksčiau ar vėliau būtent idėjos, o ne grupiniai interesai yra grėsmingiausia tiek gėrio, tiek blogio jėga."[1]

Būtent iš šios ilgalaikės perspektyvos turime žvelgti į mūsų užduotį. Siekdami išsaugoti arba atkurti laisvą visuomenę turime skleisti idėjas nesirūpindami, ar šiuo metu jos gali būti praktiškai įgyvendintos. Ir nors turime išsivaduoti nuo to pataikavimo vyraujantiems prietarams, be kurio negali išsiversti politikai, turime blaiviai vertinti tai, ką gali pasiek-

[1] J. M. Keynes, *The General Theory of Employment, Interest, and Money* (London, 1936), p. 383–384.

ti įtikinėjimas ir aiškinimas. Nors galime tikėtis, kad naudotinų priemonių bei metodų atžvilgiu visuomenė bent iš dalies pasiduoda racionaliai argumentacijai, turbūt turime pripažinti, kad daugelis jos pamatinių vertybių ir etinių standartų išlieka nepajudinami kur kas ilgiau, o kai kuriais požiūriais apskritai lieka už racionalumo ribų. Iš dalies net čia galime mėginti parodyti, jog tikslai, keliami mūsų kartos, yra nesuderinami tarpusavyje ir mėginimas kai kuriuos iš jų realizuoti sukels grėsmę dar didesnėms mūsų vertybėms. Tačiau turbūt taip pat atrasime, jog kai kuriais požiūriais per pastarąjį šimtmetį įsitvirtino tam tikri moraliniai idealai, kuriems įgyvendinti laisvoje visuomenėje galima rasti tinkamų priemonių. Net jeigu patys neteikiame tokios pat reikšmės kai kurioms iš šių naujų vertybių, mums derėtų laikytis prielaidos, kad jos dar ilgai turės įtakos, tad turime aiškintis, kiek vietos joms gali tekti laisvoje visuomenėje. Žinoma, čia turiu omenyje didesnio saugumo ir didesnės lygybės reikalavimus. Manau, kad mums būtina rūpestingai išskirti tas „saugumo" ir „lygybės" prasmes, kuriomis galima ir kuriomis negalima jų parūpinti žmonėms laisvoje visuomenėje.

Dar viena prasme manau, kad turime rimtai atsižvelgti į moralinę šiuolaikinio žmogaus nuostatą, jeigu norime jo energiją nukreipti nuo tos žalingos politikos, kuriai dabar jis yra atsidavęs, ir ją pakreipti naujoms pastangoms ginant individo laisvę. Jeigu mums nepavyks apibrėžti tikslo reformacinei žmonių energijai, jeigu nesugebėsime nurodyti laisvės programos reformų, kurių įgyvendinimui žmonės galėtų atsiduoti, jų moralinė energija neabejotinai bus panaudota prieš laisvę. Turbūt lemtingiausia taktinė daugelio XIX a. liberalų klaida buvo tai, kad jų programos sudarė įspūdį, jog žalingos arba nereikalingos valstybinės veiklos nutraukimas yra visos politinės išminties viršūnė ir kad klausimas, *kaip* valstybė turi naudotis tomis savo galiomis, kurių niekas neneigia, nekelia jokių rimtų ir svarbių problemų, dėl kurių sprendimo galėtų nesutarti net protingi žmonės.

Žinoma, tai pasakytina ne apie visus XIX a. liberalus. Maždaug prieš šimtą metų Johnas Stuartas Millis, tuomet dar buvęs tikras liberalas, labai aiškiai suformulavo vieną iš pagrindinių mūsų dabarties problemų. „Privačios nuosavybės principas iš tikrųjų dar nėra išbandytas jokioje šalyje" – rašė jis pirmajame savo *Politinės ekonomijos* leidime. „Nuo-

savybės įstatymai dar niekada neatitiko principų, kuriais grindžiama privati nuosavybė. Nuosavybe jie skelbė dalykus, kurie niekada neturėjo tapti nuosavybe, ir absoliučią nuosavybę skelbė ten, kur turi egzistuoti tik sąlyginė nuosavybė ... Jeigu įstatymų leidėjai būtų teikę pirmenybę turto difuzijai, o ne koncentracijai, būtų skatinę didelių vienetų smulkėjimą ir nemėginę jų išsaugoti, tai privačios nuosavybės principas nebūtų turėjęs jokių realių sąsajų su tomis fizinėmis ir socialinėmis negerovėmis, kurios tokią daugybę protų skatino griebtis net pačių beviltiškiausių išsivadavimo projektų."[2] Tačiau faktiškai nedaug kas buvo padaryta, kad nuosavybės teisinės taisyklės labiau derėtų su nuosavybės principais, o pats Millis, kaip ir daugelis kitų, netrukus ėmėsi kurti schemas, numatančias ne efektyvesnį nuosavybės panaudojimą, o veikiau jos apribojimą ar net panaikinimą.

Šiek tiek perlenkiant, tačiau nedarant didelės klaidos, galima sakyti, jog toji liberalizmo interpretacija, pagal kurią jo pamatinį principą nusako vien valstybės nesikišimas, o ne tam tikra sąmoninga politika, pripažįstanti konkurenciją, rinką ir kainas, kaip rinkos tvarkos principą, ir kuri naudojasi valstybės teisine sistema siekdama konkurenciją padaryti kuo efektyvesnę – ją papildydama kitokios kontrolės priemonėmis ten ir tik ten, kur ji negali būti padaryta efektyvi – yra ne mažiau atsakinga už konkurencinės sistemos nuosmukį, nei aktyvi tiesioginė ir netiesioginė valdžios parama monopolizmo plėtrai. Tad pirmoji tezė, kurią turime aptarti, yra tai, kad konkurencija gali būti efektyvesnė, jeigu valdžia ne nusišalina, o imasi tam tikrų priemonių. Kai kurių tokių priemonių niekas neginčija, nors žmonės kartais kalba taip, tarsi būtų jas pamiršę. Kad rinkos funkcionavimas suponuoja ne tik prievartos ir apgaulės draudimą, bet ir tam tikras teises, tokias kaip nuosavybės ir kontraktų apsauga, visada tariama kaip savaime suprantamas dalykas. Tačiau tradicinė šių dalykų samprata tampa visiškai nepatenkinama, jeigu įsivaizduojama, kad pripažinus privačios nuosavybės ir kontrakto laisvės principus (ką išties turi pripažinti kiekvienas liberalas) visos problemos jau išspręstos, tarsi nuosavybės ir kontrakto principai yra duoti kartą ir visiems laikams galutiniu ir tinkamiausiu pavidalu, t.y. tuo pavidalu, kuris garantuoja geriausią rinkos ekonomi-

[2] *Principles of Political Economy* (1st ed.), Book II, ch. I, § 5 (Vol. I, p. 253).

kos funkcionavimą. Tačiau iš tikrųjų sutarus dėl šių principų realios problemos tik prasideda.

Būtent šį faktą norėjau pabrėžti šios diskusijos temą įvardydamas kaip „'Laisvas' verslas ir konkurencinė tvarka". Šios dvi frazės nebūtinai žymi tą pačią sistemą, o mes siekiame tos sistemos, kurią apibūdina antroji. Galbūt man derėtų iškart pridurti, jog tai, ką vadinu „konkurencine tvarka", yra beveik diametraliai priešinga tam, kas paprastai vadinama „tvarkinga konkurencija". Konkurencinės tvarkos tikslas – konkurenciją padaryti veiksmingą, o vadinamosios „tvarkingos konkurencijos" tikslas beveik visada yra jos veiksmingumo ribojimas. Taip suprastas mūsų temos apibūdinimas leidžia mūsų poziciją atskirti tiek nuo konservatyviųjų, tiek nuo socialistinių planuotojų pozicijos.

Šioje įvadinėje apžvalgoje tik išvardysiu pagrindines problemas, kurias turime aptarti, o visą smulkesnę jų analizę paliksiu kitiems kalbėtojams. Galbūt pirmiausia man derėtų pabrėžti, kad nors mūsų pagrindinis tikslas – rinkos funkcionavimo tobulinimas ten, kur ji gali funkcionuoti, mes, žinoma, negalime užmiršti, kad šiuolaikinėje visuomenėje esama reikalingų paslaugų, tokių kaip sanitarijos ir sveikatos apsaugos priemonės, kurios negali būti teikiamos rinkoje dėl tos akivaizdžios priežasties, kad neįmanoma tokių paslaugų teikti tik tiems, kurie nori arba gali už jas mokėti. Yra ir daugiau tokių paslaugų, nors atidžiau jas nagrinėjant matyti, jog šio pobūdžio atvejai pereina prie tos rūšies atvejų, kur visos teikiamos paslaugos gali būti parduodamos būtent tiems, kurie už jas moka. Kažkuriame šio kontinuumo taške mums neabejotinai teks spręsti klausimą, kurias šio pobūdžio paslaugas, kaip galime tarti, visada tieks valdžia *už rinkos ribų* ir kokiu mastu šis faktas veiks sąlygas, nuo kurių priklauso rinkos ekonomikos funkcionavimas.

2

Turiu paminėti dar dvi grupes problemų, kurios liečia konkurencinės tvarkos prielaidas. Pirmąją nusako klausimas, kokio pobūdžio monetarinė ir finansinė politika galėtų garantuoti reikiamą ekonominį stabilumą. Turbūt visi sutinkame, kad ciklinio nedarbo padarinių švelni-

nimas bent iš dalies priklauso nuo monetarinės politikos. Svarstant šias problemas vienas svarbiausių mūsų rūpesčių bus tai, kokiu mastu įmanoma pinigų valdymą vėl padaryti automatinį ar bent numatomą jį susaisčius griežta taisykle. Antroji esminė problema, kurios sprendimo bendriausius bruožus turime postuluoti šiame etape nesigilindami į jo detales, yra tai, kad turime vadovautis prielaida, jog šiuolaikinėje visuomenėje bus vykdomos vienokios ar kitokios bedarbių ir nedarbingųjų šalpos priemonės. Šioje situacijoje prasminga svarstyti ne tai, ar tokia šalpa išvis reikalinga, bet tik tai, kokios jos formos mažiausiai trukdytų rinkai funkcionuoti.

Atkreipiau jūsų dėmesį į šiuos dalykus norėdamas griežčiau apibrėžti mano pagrindinę temą. Prieš pradėdamas dėstyti mūsų spręstinas problemas pridursiu tik tai, jog, mano manymu, būtų labai gerai, jeigu liberalai nesutartų dėl jų sprendimo, ir kuo labiau jie dėl jų nesutartų, tuo būtų geriau. Reikia, kad šie politiniai konkurencinės tvarkos klausimai vėl taptų viešosios diskusijos objektu; svarbus mūsų laimėjimas būtų jau tai, jeigu pavyktų jais sudominti visuomenę.

3

Jeigu neklystu, tai pagrindinės rubrikos, į kurias galima suskirstyti efektyvią konkurencinę tvarką palaikančias priemones, yra nuosavybės ir kontrakto teisė; bendrovių ir asociacijų (visų pirma profesinių sąjungų) teisė; klausimas, kaip dorotis su tomis monopolinėmis arba pusiau monopolinėmis pozicijomis, kurios išliktų net deramai sutvarkytuose teisiniuose rėmuose; mokesčių problema; tarptautinės prekybos problemos ir ypač (mūsų laikais) laisvos ir planinės ekonomikos šalių santykių problemos.

Kalbant apie plačią nuosavybės ir kontrakto teisės sritį turime, kaip jau pabrėžiau, neklysti tardami, kad formulės „privati nuosavybė" ir „kontrakto laisvė" išsprendžia visas mūsų problemas. Jos neduoda patenkinamų atsakymų, nes nėra vienareikšmiškos. Problemos prasideda tada, kai iškeliame klausimą, ką turi aprėpti nuosavybės teisė, kokiems kontraktams turi būti suteikiama juridinė galia, kaip kontraktai

turi būti interpretuojami arba, tiksliau, pagal kokias standartines kontrakto formas turi būti interpretuojami neformalūs kasdieniai sandoriai.

Kalbant apie nuosavybės teisę nesunku įsitikinti, jog tos paprastos taisyklės, kurios tinka „daiktams" arba „kilnojamajam turtui", negali būti apibendrintai taikomos visiems galimiems atvejams. Pakanka atkreipti dėmesį tik į problemas, iškylančias dėl žemės nuosavybės, ypač kai jos liečia žemės nuosavybės problemas šiuolaikiniuose didžiuosiuose miestuose, kad suvoktume, jog nuosavybės sąvoka, grindžiama prielaida, kad naudojimasis tam tikra nuosavybe liečia tik jos savininko interesus, čia visiškai netinka. Neabejotina, kad daugelis problemų, iškylančių šiuolaikinio miesto planuotojui, yra realios, ir jas spręsti tenka centrinei arba vietos valdžiai. Jeigu nesugebame pasiūlyti tam tikrų orientyrų, nusakančių, kokia valdžios veikla tokiose srityse yra būtina arba pateisinama ir kur yra jos ribos, tai neturime skųstis dėl to, jei mūsų idėjos nelaikomos rimtomis net tada, kai priešinamės kitoms, kur kas mažiau pateisinamoms, „planavimo" atmainoms.

Ypač aštriai monopolių tvardymo ir konkurencijos gynimo problema iškyla tose srityse, kur nuosavybės sąvoka buvo pradėta taikyti tik pastaruoju metu. Turiu omenyje nuosavybės sąvokos ekstrapoliaciją į tokias teises ir privilegijas, kaip išradimų patentai, autorių teisės, prekiniai ženklai ir pan. Esu visiškai įsitikinęs, kad šiose srityse vergiškai ir nekritiškai taikant tą nuosavybės sąvoką, kuri buvo apibrėžta materialių daiktų nuosavybės atvejams, buvo sudarytos palankios sąlygos monopolių plėtrai ir jog čia gali tekti imtis drastiškų reformų, kad konkurencija būtų veiksminga. Pavyzdžiui, pramoninių patentų srityje mums teks rimtai svarstyti klausimą, ar monopolinės privilegijos suteikimas yra tinkamiausias ir efektyviausias atlygis už tą riziką, kuri prisiimama investuojant į mokslo tyrimus.

Patentų atvejis mums turi būti ypač įdomus, nes jis labai aiškiai rodo, kodėl visais tokiais atvejais turime vadovautis ne jau žinoma formule, o turime grįžti prie rinkos sistemos principų ir jų pagrindu kiekvienoje srityje spręsti, kokias būtent teises valdžia ten turėtų ginti. Tai yra problema, kurią turi spręsti ir ekonomistai, ir teisininkai. Leiskite pailiustruoti tai, ką turiu omenyje, ir pacituoti gana žinomą teismo sprendimą, kurį vienas Amerikos teisėjas grindė teigdamas: „Į priekaiš-

tą, jog patentu neleidžiama naudotis konkurentams, atsakome, jog toks draudimas nusako pačią patento suteikiamos teisės esmę", pridurdamas, jog „bet kuris turto savininkas turi privilegiją juo naudotis arba nesinaudoti nepaisant jokių motyvacijos klausimų".[3] Būtent pastarasis teiginys, mano įsitikinimu, rodo, kaip mechaniškas nuosavybės sąvokos taikymas naujoms sritims esmingai pasitarnavo kuriant nepageidautiną ir žalingą privilegiją.

4

Kita sritis, kur mechaninis supaprastintos nuosavybės sąvokos taikymas naujiems reiškiniams davė nepageidautinų rezultatų, yra prekiniai ženklai (*trademarks*) ir prekių patentuoti vardai (*proprietary names*). Neabejotina, kad įstatymų leidyba šioje srityje turi daug svarbių uždavinių, ir garantija, kad apie bet kurios prekės kilmę būtų teikiama teisinga ir pakankama informacija, tėra vienas iš šių uždavinių. Tačiau išskirtinis dėmesys gamintojo aprašymui ir nepakankamas dėmesys prekės pobūdžio bei kokybės aprašymui, bent iš dalies padėjo sukurti sąlygas monopolizmui, nes prekinius ženklus pradėta vartoti kaip prekių rūšių aprašymus, tad atitinkamas prekes gali gaminti tik prekinio ženklo savininkas („Kodak", „Coca-Cola"). Šią problemą galima būtų išspręsti, jeigu prekinių ženklų naudojimas būtų juridiškai ginamas tik ryšium su bendriniais vardais, kuriais galėtų naudotis visi.

Panaši situacija yra ir kontrakto srityje. Negalime „kontrakto laisvės" laikyti realiu atsakymu į mūsų problemas, jeigu žinome, kad ne visiems kontraktams turi būti suteikiama juridinė galia ir, tiesą sakant, turime pripažinti, kad prekybos laisvę ribojantys kontraktai laikytini juridiškai negaliojančiais. O kai kontraktų sudarymo teisė suteikiama ne tik fiziniams asmenims, bet ir bendrovėms bei panašiems dariniams, tai jau ne pats kontraktas, o įstatymas turi nustatyti, kas turi būti atsakingas ir kaip apibrėžiama bei ginama nuosavybė, ribojanti bendrovės atsakomybę.

[3] *Continental Bag Co. v. Eastern Bag Co.*, 210 U.S. 405 (1909).

„Kontrakto laisvė" faktiškai nėra sprendimas, kadangi tokioje sudėtingoje visuomenėje, kaip mūsų, joks kontraktas negali eksplicitiškai numatyti visų galimų aplinkybių. Jurisdikcija ir įstatymų leidyba nustato standartines kontrakto formas, kurios tampa visuotinai naudojamomis bei suprantamomis, ir jomis vadovaujamasi interpretuojant visus kontraktus ir užpildant jų galimas spragas. Teisės sistema, kuri paliktų tuos kontraktinius santykius, nuo kurių priklauso visuomenės tvarka, vien susitariančiųjų pusių nuožiūrai, niekada neegzistavo ir veikiausiai neegzistuos. Čia, kaip ir nuosavybės srityje, konkretus teisės sistemos turinys ir civilinės teisės taisyklės yra labai svarbios tam, kad funkcionuotų konkurencinė rinka. Mastą, kuriuo civilinės teisės raida – tiek teisėjų teisių, tiek įstatymų leidybos pavidalu – gali lemti poslinkius link konkurencinės sistemos arba tolyn nuo jos, ir tai, kaip labai ši raida priklauso nuo vyraujančių idėjų apie pageidaujamą visuomeninę santvarką, gerai iliustruoja pastarųjų penkiasdešimties metų įstatymų leidybos bei jurisdikcijos raidą sprendžiant kartelių, monopolių ir apskritai prekybos ribojimo problemas. Man atrodo neabejotina, jog būtent ši raida, net kur ji palaikė „kontrakto laisvės" principą, ir iš dalies būtent dėl to, kad jį palaikė, daug prisidėjo prie konkurencijos žlugdymo. Tačiau labai nedaug intelektinių pastangų buvo padėta sprendžiant klausimą, kaip ši teisės sistema galėtų būti modifikuota, kad konkurencija pasidarytų efektyvesnė.

Sritis, kurioje šių problemų iškyla daugiausia ir kurioje galiu rasti geriausių mano mintį iliustruojančių pavyzdžių, tai, žinoma, bendrovių teisė ir ypač tas jos aspektas, kuris siejamas su ribotos atsakomybės idėja. Nemanau, kad daug kas abejotų tuo, jog įstatymų leidyba, kurios buvo imtasi šioje srityje, labai paskatino monopolizmo plėtrą, arba tuo, kad būtent dėl specialių įstatymų, suteikiančių specialių teisių ne tiek pačioms bendrovėms, kiek tiems, kurie jas kontroliuoja – įmonės dydis tapo pranašumu, kuris jau nėra pagrįstas technologiniais faktais. Apskritai man atrodo, jog toji laisvė, kuria disponuoja individas, neturi būti suteikiama organizuotoms individų grupėms, o kartais valdžia individą net privalo ginti nuo organizuotų grupių. Man atrodo, jog istoriniu požiūriu bendrovių teisės srityje turėjome situaciją, analogišką mano jau minėtai situacijai nuosavybės teisių srityje. Kaip ir

nuosavybės teisės atveju, kur taisyklės, reguliuojančios įprastą kilnojamąjį turtą, buvo nekritiškai ir nemodifikuotu pavidalu panaudotos kuriant daugybę naujų teisių, taip ir pripažinus bendroves kaip fiktyvius, arba juridinius, asmenis visos tos teisės, kuriomis disponuoja fizinis asmuo, faktiškai buvo suteiktos ir bendrovėms. Galbūt galima rasti svarių argumentų, parodančių, kaip derėtų pertvarkyti bendrovių teisę, kad būtų užkirstas kelias beribei atskirų bendrovių plėtrai; kaip tai galėtų būti padaryta neįvedus kokių nors nelanksčių apribojimų ir nesuteikus valdžiai nepageidaujamos tiesioginio kišimosi į rinką teisės, yra vienas svarbiausių klausimų, kuriuos čia galėtume aptarti.

5

Kalbėdamas apie tai, ko reikėtų, kad konkurencija būtų efektyvesnė, iki šiol sąmoningai apsiribojau darbdaviais. Tai dariau ne todėl, kad jiems teikiu išskirtinę svarbą, o todėl, kad politiniu požiūriu nėra jokios vilties ką nors pakeisti žvelgiant į problemą iš kitos – darbo pasiūlos – pusės, kol patys darbdaviai nepademonstruos savo tikėjimo konkurencine sistema ir nesusitvarkys savo kieme. Tačiau mums nedera užmiršti, jog daugeliu požiūrių esmingiausia, sudėtingiausia ir delikačiausia mūsų užduoties dalis yra deramos politinės programos suformulavimas darbo santykių ir profesinių sąjungų veiklos srityje. Manau, kad jokioje kitoje srityje liberaliųjų idėjų plėtra nebuvo tokia nenuosekli ir nevykusi, ir kad būtent šioje srityje net tikriems šiandienos liberalams yra būdingas neapsisprendimas ir pozicijos neapibrėžtumas. Istoriškai liberalizmas pernelyg ilgai nepagrįstai priešinosi pačiai profsąjunginio vienijimosi idėjai, kol galiausiai visiškai žlugo šio amžiaus pradžioje ir profesinėms sąjungoms daugeliu požiūrių suteikė ne tik imunitetą įprastosios teisės atžvilgiu, bet ir faktiškai legalizavo profesinių sąjungų naudojamą prievartą, smurtą ir šantažą. Jeigu apskritai turime vilties sugrįžti prie laisvosios ekonomikos sistemos, tai būtent šis klausimas – kaip galėtume deramai sutramdyti profesinių sąjungų galią tiek teisiškai, tiek ir faktiškai – yra vienas svarbiausių, kuriems turime skirti savo dėmesį. Jau kelis kartus norėjau atkreipti jūsų dėme-

sį į velionio Henry Simonso rašinius, tačiau dabar siūlyčiau jūsų dėmesiui jo straipsnį „Reflections on Syndycalism", kur stebėtinai drąsiai ir aiškiai formuluojama būtent ši problema.[4]

Pastaruoju metu šią problemą, žinoma, tik pagilino tai, jog daugelyje šalių valdžia prisiėmė atsakomybę už vadinamąjį „visišką užimtumą" su visomis jo implikacijomis, ir dabar jau nežinau, kaip galime, iškilus šioms problemoms, atskirti jas nuo bendresnių monetarinės politikos problemų, kurias, kaip anksčiau sakiau, turėtume stengtis nuo jų kuo labiau atskirti. Tas pat pasakytina apie kitą grupę esminių problemų, kurias dabar galiu tik paminėti – būtent tarptautinės prekybos, muitų tarifų, valiutų konvertavimo kontrolės ir pan. klausimus. Nors visais šiais klausimais mūsų ilgalaikės politikos perspektyva turi išlikti neginčijama, šie klausimai vis dėlto kelia realių artimiausios ateities politinių problemų, kurias turbūt geriausia svarstyti atsietai nuo ilgalaikių principinių klausimų. Tačiau kažin ar šios nuostatos galime laikytis spręsdami kitą mano minėtą problemą – laisvosios ir planinės ekonomikos šalių santykių problemą.

6

Nors apsiribojau tik pagrindinių problemų išvardijimu ir jau turiu skubėti prie pabaigos, prieš tai dar noriu paliesti vieną svarbią sritį – mokesčių problematiką. Akivaizdu, kad tai yra labai plati įvairių problemų sritis. Noriu atkreipti dėmesį tik į du dalykus. Pirmasis susijęs su progresyvinio pajamų apmokestinimo – pasiekusio dabartinį savo lygį ir vykdomo radikalaus egalitarizmo tikslais – padariniais. Manau, kad du svarbiausi jo padariniai yra: pirma, jis žlugdo socialinį mobilumą, nes faktiškai atima galimybę sėkmingai besiverčiančiam žmogui iškilti visuomenėje susikaupiant turtą ir, antra, jis jau beveik sunaikino svarbiausią bet kurios laisvos visuomenės elementą – nepriklausomų

[4] Henry C. Simons, „Some Reflection on Syndicalism", *Journal of Political Economy*, LII (March, 1944), 1–25; perspausdinta jo kn. *Economic Policy for a Free Society* (Chicago: University of Chicago Press, 1948), p. 121–158.

pajamų žmogų, tą figūrą, kurios svarbą palaikant visuomenėje laisvąją mintį ir apskritai nepriklausomybės nuo valdžios dvasią tik dabar imame suvokti, kai ji traukiasi nuo scenos. Tas pat pasakytina apie šiuolaikinį paveldo mokestį ir nekilnojamojo turto apmokestinimą, kaip jis veikia Didžiojoje Britanijoje. Tačiau tai sakydamas turiu iškart pridurti, jog paveldo mokesčiai, žinoma, galėtų būti paversti didesnio socialinio mobilumo ir turto platesnio paskirstymo įrankiais, tad jie gali būti svarbūs liberaliosios politikos instrumentai ir neturi būti smerkiami vien dėl to, kad jais buvo piktnaudžiaujama.

Yra daugybė kitų svarbių problemų, kurių net nepaminėjau. Tačiau tikiuosi, jog tai, apie ką kalbėjau, pakankamai aiškiai apibrėžia sritį, kurią turėjau omenyje siūlydamas aptarti šią temą. Tai yra pernelyg plati sritis, kad galėtume ją visą deramai išnagrinėti, net jeigu turėtume kur kas daugiau laiko. Tačiau, kaip jau sakiau, tikiuosi, kad šios diskusijos bus tik pradžia, ir neturi didelės reikšmės tai, nuo kurio taško jas pradedame.

VII

SOCIALISTINĖ APSKAITA I: *PROBLEMOS ESMĖ IR JOS ISTORIJA**

1

Jau yra pagrindo manyti, kad galiausiai galime kritiškai svarstyti tai, kas ilgai ir nekritiškai buvo postuluojama kaip racionali visuomenės pertvarka. Daugiau nei pusšimtį metų idėja, kad sąmoningas visų visuomeninių reikalų reguliavimas duotų geresnių rezultatų nei regimai chaotiška nepriklausomų individų sąveika, tolydžio patraukia vis daugiau protų, ir šiandien pasaulyje turbūt nėra jokios politinės grupės, kuri vienokiais ar kitokiais tikslais nepropaguotų beveik visos žmogiškosios veiklos centralizuoto valdymo idėjos. Atrodė, jog nesunku rasti geresnį pakaitalą laisvosios visuomenės institucijoms, kurios vis labiau buvo suvokiamos vien kaip atsitiktinumo rezultatas, kaip specifinės istorinės raidos, kuri galėjo pasukti kitokia linkme, produktas. Padaryti tvarką šiame chaose, panaudoti protą visuomenei organizuoti, sąmoningai ją formuoti atsižvelgiant į mažiausius žmonių norus bei vadovaujantis vyraujančiomis teisingumo idėjomis – būtent tai buvo suvokiama kaip vienintelis protingo žmogaus pastangų vertas tikslas.

Tačiau šiandieną jau aiškėja (ir tai veikiausiai pripažįsta visos pusės), kad šiai idėjai užvaldant žmonių protus kai kurios iš rimčiausių tokios socialinės pertvarkos problemų buvo ne tik neišspręstos, bet net ir nesuvoktos. Daugelį metų diskusijos socializmo tema – o per visą šį laikotarpį būtent socializmas buvo varomoji šio sąjūdžio idėja – vyko beveik išimtinai etinėmis ir psichologinėmis temomis. Viena vertus, buvo keliamas bendras klausimas, ar teisingumas reikalauja visuomenės

* Perspausdinta iš kn. *Collective Economic Planning*, ed. F. A. Hayek (London: George Routledge & Sons, Ltd., 1935).

pertvarkymo socializmo principais ir kokie pajamų perskirstymo principai laikytini teisingais. Kita vertus, buvo keliamas klausimas, ar apskritai galima tarti, jog žmonės turi tų moralinių bei psichologinių savybių, kurios, kaip tai buvo miglotai suvokiama, yra būtinos tam, kad socializmo sistema galėtų realiai funkcionuoti. Nors šis klausimas išties kelia kai kurių realių problemų, iš tikrųjų jis net nepaliečia problemos esmės. Abejonių kilo tik dėl to, ar naujosios santvarkos valdžia būtų pajėgi priversti žmones vykdyti jos planus. Abejojama buvo tik dėl plano praktinio įgyvendinimo galimybių, o ne dėl to, ar pats planavimas, net idealiu atveju, kai nesama jokių praktinių jo įgyvendinimo problemų, pasiektų geidžiamą tikslą. Tad atrodė, jog problema yra *tik* psichologijos arba švietimo problema, ir šis „tik" turėjo reikšti, jog, išsprendus šias pradines problemas, visos kitos kliūtys būtų neabejotinai pašalintos.

Jeigu išties taip būtų, tai ekonomistai nieko negalėtų pasakyti tokių siūlymų įgyvendinamumo klausimu ir, tiesą sakant, veikiausiai būtų negalima jokia mokslinė jų naudingumo analizė. Viskas priklausytų nuo etinių arba, tiksliau, nuo individualių vertybinių sprendimų, dėl kurių žmonės gali sutarti arba nesutarti, bet kurių neįmanoma racionaliai įrodyti. Kai kurie iš šių klausimų galėtų būti skirti psichologui, jeigu jis išties gebėtų pasakyti, kaip žmonės elgtųsi visiškai kitokiomis sąlygomis. Joks kitas mokslininkas, o mažiausiai – ekonomistas, nieko negalėtų pasakyti apie socializmo problemas. Daugelis žmonių, kurie mano, jog ekonomisto žinios gali būti naudingos sprendžiant tik kapitalistinės visuomenės problemas (t.y. problemas, kylančias esant toms specifinėms institucijoms, kurios neegzistuotų pagal kitus principus organizuojamoje visuomenėje), vis dar laikosi šio įsitikinimo.

2

Ar šis įsitikinimas yra grindžiamas idėja, jog socialistiniame pasaulyje nebus jokių ekonominių problemų, ar jis paprasčiausiai liudija, kad jį išpažįstantys žmonės nesuvokia, kas yra ekonominės problemos; ne visada įmanoma į šį klausimą atsakyti. Labiau tikėtina antroji klausi-

mo alternatyva. Ir tai neturi mūsų stebinti. Tos didžiosios ekonominės problemos, kurias mato ekonomistas ir kurias, jo įsitikinimu, teks spręsti ir kolektyvistinei visuomenei, nėra tos problemos, kurios dabar yra kieno nors sąmoningai sprendžiamos ta prasme, kuria yra sprendžiamos, pavyzdžiui, namų ūkio ekonominės problemos. Grynai konkurencinėje visuomenėje joks individas nesirūpina jokiomis ekonominėmis problemomis, išskyrus tas, kurios liečia jį patį. Todėl nėra pagrindo manyti, kad ekonominės problemos, kaip jas suvokia ekonomistas, turi būti žinomos kitiems. Tačiau turimų išteklių paskirstymo įvairiems tikslams problema (o tai ir yra ekonominė problema) visuomenei kyla lygiai taip pat, kaip ji kyla atskiram individui, ir nors mūsų visuomenėje niekas sąmoningai jos nesprendžia, specifinį jos sprendimą mums teikia konkurencijos mechanizmas.

Formuluojant klausimą šiuo bendru pavidalu kiekvienas, be abejo, pripažintų, jog tokia problema egzistuoja. Tačiau tik nedaugelis suvokia, jog savo pobūdžiu ir savo sudėtingumu ji iš esmės skiriasi nuo inžinerijos problemų. Kadangi šiuolaikiniame pasaulyje žmonių dėmesį vis labiau traukia technologinės problemos, jie vis mažiau ima suvokti visiškai kitokį – ekonominį – problemos pobūdį, ir tai yra veikiausiai svarbiausia priežastis, kodėl vis mažiau suprantama pastarosios problemos esmė. Kartu ir įprastoji terminologija, vartojama aptariant abiejų rūšių problemas, smarkiai prisidėjo prie šios painiavos atsiradimo. Įprastoji frazė, kad „turime siekti geriausio rezultato turimomis priemonėmis" aprėpia abi problemas. Metalurgas, ieškantis būdo, kaip išgauti kuo daugiau metalo iš iškasamos rūdos; karo inžinierius, siekiantis kuo greičiau nutiesti tiltą su kuo mažiau žmonių; optikas, mėginantis sukonstruoti teleskopą, leidžiantį astronomui pamatyti tolimas žvaigždes – visi jie sprendžia grynai technologines problemas. Bendrąjį šių problemų pobūdį nusako tai, kad jas apibrėžia vienas tikslas, nusakantis, kam bus skiriamos turimos priemonės. Esminiai problemos bruožai nepasikeičia ir tada, kai tikslui realizuoti skiriama tam tikra fiksuota pinigų suma, kuri gali būti išleista einamosiomis kainomis naudojant turimus gamybos faktorius. Šiuo požiūriu inžinierius, ieškantis geriausio būdo, kaip pagaminti tam tikrą produktą, sprendžia tik technologines problemas, nors jis gali skelbtis, kad ieško ekonomiškiausio

metodo. Vienintelis elementas, jo sprendimą *padarinių atžvilgiu* padarantis ekonominiu sprendimu, yra ne kokie nors jo paties išskaičiavimai, bet tik tas faktas, jog savo išskaičiavimuose jis remiasi kainomis, esančiomis rinkoje.

Problemos, kurias pajustų valdantis visą ekonominę tam tikros bendruomenės veiklą, į inžinieriaus sprendžiamas problemas būtų panašios tik tuo atveju, jeigu įvairūs visuomenės poreikiai būtų fiksuoti tokiu apibrėžtu ir absoliučiu būdu, kad vieno iš jų tenkinimas visada galėtų vykti nepriklausomai nuo jo kaštų. Jeigu jis, pavyzdžiui, pirmiausia galėtų nuspręsti, kaip geriausiai patenkinti būtiniausią maitinimosi poreikį, kad tai būtų tarsi vienintelis poreikis, ir galvotų, pavyzdžiui, apie aprangos pasiūlą tik tuo atveju, jeigu dar liktų išteklių visiškai patenkinus maisto paklausą, tai nebūtų jokios ekonominės problemos, nes tokiu atveju neliktų nieko, nebent tai, ko neįmanoma būtų panaudoti pirmam tikslui dėl to, kad tai negalėtų būti paversta maistu arba dėl to, kad nebūtų papildomos maisto paklausos. Kriterijus paprasčiausiai būtų tai, ar buvo sukurtas maisto produktų maksimumas ir ar kitokių metodų taikymas nebūtų leidęs sukurti dar didesnio jų kiekio. Tačiau užduotis nustotų būti vien technologinė ir įgytų visiškai kitokį pobūdį, jeigu papildomai būtų reikalaujama, kad kuo daugiau išteklių būtų palikta kitiems tikslams. Tada iškyla klausimas, kas *yra* didesnis išteklių kiekis. Jeigu vienas inžinierius siūlytų metodą, kuris paliktų daug laisvų žemės išteklių, bet labai mažai darbo jėgos išteklių kitiems tikslams, o kito metodas paliktų daug darbo jėgos, bet mažai žemės išteklių, tai kaip, neturint jokio vertės standarto, galėtume nuspręsti, kuris iš šių kiekių yra didesnis? Jeigu egzistuotų tik vienas gamybos faktorius, klausimas galėtų būti vienareikšmiškai išsprendžiamas grynai dėl technologinių sumetimų, nes tokiu atveju pagrindinė problema bet kurioje gamybos šakoje vėlgi būtų tik ta, kaip iš duotojo išteklių kiekio gauti maksimalų produkto kiekį. Išliekanti ekonominė problema, kiek daug turėtų būti gaminama kiekvienoje gamybos šakoje, šiuo atveju būtų labai paprasta ir beveik nereikšminga. Tačiau kai egzistuoja bent pora ar daugiau faktorių, šios galimybės jau nėra.

Taigi ekonominė problema iškyla tik tada, kai dėl turimų išteklių konkuruoja skirtingi tikslai. Jos egzistavimo kriterijus yra tai, kad turi

būti atsižvelgiama į kaštus. Kaštai čia nereiškia nieko kito, kaip tik naudą, kurią gautume turimus išteklius naudodami alternatyviais tikslais. Tai gali reikšti darbo dienos dalies naudojimą laisvalaikiui arba materialinių išteklių naudojimą kitokio produkto gamybai. Akivaizdu, kad šio pobūdžio sprendimai turės būti priimami bet kurioje ekonominėje sistemoje, kur tenka rinktis iš alternatyvių tam tikro ištekliaus panaudojimo būdų. Tačiau pasirinkti iš dviejų galimų alternatyvų jau negalima tuo absoliučiu būdu, kuris buvo galimas mūsų ankstesniame pavyzdyje. Net jeigu ekonominės sistemos valdytojas žinotų, jog pamaitinti tam tikrą žmogų visada yra svarbiau nei aprengti kitą, tai nebūtinai reikštų, kad tai yra svarbiau nei aprengti du ar dešimt kitų žmonių. Klausimo rimtumas išryškėja pažvelgus į sudėtingesnius poreikius. Gali būti, kad vieno papildomo gydytojo poreikis yra didesnis nei vieno papildomo mokytojo poreikis, tačiau jeigu paruošti vieną gydytoją kainuotų triskart brangiau nei paruošti papildomą mokytoją, tai gali paaiškėti, jog trys papildomi mokytojai bus geriau nei vienas gydytojas.

Kaip jau buvo sakyta, kadangi dabartinės tvarkos sąlygomis tokių ekonominių problemų niekas nesprendžia sąmoningai, dauguma žmonių net nesuvokia, kad tokios problemos egzistuoja. Sprendimai, ar gaminti tam tikrą produktą ir kiek jo gaminti, šia prasme yra ekonominiai. Tačiau šie atskiro individo priimami sprendimai tėra dalis tos ekonominės problemos, kuri čia iškyla. Individas, priimantis tokį sprendimą, jį priima remdamasis esamomis kainomis. Faktas, kad šiuo sprendimu jis šiek tiek, veikiausiai tik labai menkai, veikia šias kainas, nedaro poveikio jo pasirinkimui. Kitą problemos dalį išsprendžia funkcionuojanti kainų sistema. Tačiau ji išsprendžiama tokiu būdu, kurį gali atskleisti tik sisteminė jos analizė. Jau buvo sakyta, kad ši sistema gali funkcionuoti ir tada, jei niekas jos nesupranta. Tačiau tikėtina, jog jos nesuprasdami žmonės nenorės leisti jai veikti.

Realią situaciją šiuo požiūriu gerai atspindi visuomenės požiūris į ekonomisto ir inžinieriaus santykinę vertę. Turbūt neperdedant galima sakyti, jog daugumai žmonių inžinierius yra tas asmuo, kuris realiai kuria daiktus, o ekonomistas yra tas nykus individas, kuris sėdi kabinete ir aiškina, kodėl geri pirmojo sumanymai turi žlugti. Tame yra dalis tiesos. Tačiau šio įsitikinimo implikacija, kad jėgos, kurias nagrinėja ekono-

mistas ir į kurias inžinierius nėra linkęs atsižvelgti, yra neesminės ir nesvarbios, yra absurdiška. Reikia specialaus ekonominio išsilavinimo, kad būtų galima suvokti, jog tos spontaninės jėgos, kurios riboja inžinieriaus ambicijas, pačios savaime išsprendžia problemą, kuri šiaip jau turėtų būti sprendžiama sąmoningomis pastangomis.

3

Tačiau be šiuolaikinės technologijos įtakos yra ir kitų priežasčių, paaiškinančių dabartinį nesugebėjimą suvokti, jog egzistuoja ekonominės problemos. Taip buvo ne visada. Palyginti trumpą laiką XIX a. viduryje visuomenė kur kas geriau suvokė ir suprato ekonomines problemas. Tačiau klasikinė politinės ekonomijos sistema, kurios stebėtinas įtakingumas daug prisidėjo keliant šį supratimo lygį, buvo grindžiama ne itin patikimais, iš dalies net visiškai netikusiais pagrindais, o jos populiarumas buvo pasiektas vulgarizavimo kaina, dėl kurio galiausiai ji ir žlugo. Tik daug vėliau, kai jos doktrina neteko visos savo įtakos, laipsniška ekonominės teorijos pertvarka parodė, jog jos ydos, diskreditavusios jos teikiamą ekonominės sistemos funkcionavimo paaiškinimą, ją diskredituoja kur kas mažiau nei iš pradžių galėjo atrodyti. Tačiau būtent per šį laikotarpį buvo padaryta nepataisoma žala. Klasikinės sistemos žlugimas diskreditavo pačią teorinės analizės idėją, todėl ekonominių reiškinių priežasčių supratimo pastangas imta keisti paprasčiausiu jų aprašinėjimu. Taip buvo prarastas ekonominės problemos suvokimas, tas suvokimas, kurį jau buvo pasiekusios kelios tyrinėtojų kartos. Tie ekonomistai, kuriuos vis dar domino bendroji analizė, visą savo dėmesį sutelkė į grynai abstrakčių ekonomikos mokslo pagrindų analizę, tad jie nepadarė jokios bent kiek didesnės įtakos viešajai nuomonei.

Daugiausia dėl šio laikino analitinės ekonomikos nuosmukio visos tos realios problemos, kurias kelia planinės ekonomikos sistema, sulaukė stebėtinai mažai rimtų studijų. Tačiau pats šis nuosmukis toli gražu nebuvo nulemtas vien senosios ekonominės doktrinos vidinių silpnybių. Negalima sakyti, jog jos įtaka būtų buvusi tokia pat, jeigu ji nebū-

tų sutapusi su kitu sąjūdžiu, atmetančiu visus racionalius ekonomikos metodus. Bendriausias veiksnys, griovęs ekonominės teorijos statusą ir kartu skatinęs plėtrą tos socializmo mokyklos, kuri nepripažino jokių spekuliacijų apie realų visuomenės funkcionavimą ateityje, buvo vadinamosios „istorinės" ekonomikos mokyklos iškilimas,[1] nes esminė šios mokyklos idėja buvo tai, kad ekonomikos dėsniai gali būti nustatyti tik istorijos medžiagai pritaikius gamtamokslinio tyrimo metodus. Tačiau šios medžiagos pobūdis yra toks, kad tokių metodų taikymas neišvengiamai išsigimtų į gryną aprašinėjimą ir absoliutų skepticizmą dėl kokių nors dėsnių šioje srityje galimybės.

Nesunku suprasti, kodėl taip įvyktų. Visuose moksluose, išskyrus tuos, kurie turi reikalų su socialiniais reiškiniais, visa, ką žinome iš patirties, yra tam tikrų procesų, kurių negalime tiesiogiai stebėti ir kuriuos turime rekonstruoti, apraiška. Visos mūsų išvados apie šių procesų prigimtį neišvengiamai yra hipotetinės, ir vienintelis šių hipotezių galiojimo testas yra tai, kad jos padeda paaiškinti ir kitus reiškinius. Tai, kas mums leidžia šiuo indukcijos metodu formuluoti bendrus priežastinius dėsnius arba hipotezes, yra tas faktas, jog eksperimentavimo arba tų pačių reiškinių kartotinio stebėjimo galimybė identiškomis aplinkybėmis rodo tam tikrus stebimų reiškinių dėsningumus.

Socialiniuose moksluose situacija yra priešinga. Viena vertus, eksperimentuoti juose neįmanoma ir todėl čia neturime tokių pat žinių apie reiškinių dėsningumus, kokių turime gamtos moksluose. Kita vertus, žmogaus situacija (jis užima tarpinę vietą tarp gamtinių ir socialinių reiškinių, yra pirmųjų padarinys ir pastarųjų priežastis) lemia tai, kad tie pamatiniai faktai, kurių reikia socialiniams reiškiniams paaiškinti, yra mūsų bendrosios patirties dalykai, paties mūsų mąstymo sudedamoji dalis. Socialiniuose moksluose kompleksinių reiškinių elementai mums yra neabejotinai žinomi. Gamtos moksluose apie juos geriausiu atveju galime tik spėlioti. Šių elementų egzistavimas mums žinomas patikimiau už kompleksinių reiškinių dėsningumus, atsirandančius jų pagrindu, todėl juos galime laikyti tikruoju empiriniu socialinių mokslų

[1] Kai kurias idėjas šia tema esu plačiau išdėstęs straipsnyje „Trend of Economic Thinking", *Economica*, May, 1933.

pradu. Būtent šis nevienodas empirinio prado statusas socialinių mokslų argumentacijoje paaiškina daugelį nesusipratimų dėl jo loginės prigimties. Neabejotina, jog socialiniai, kaip ir gamtos mokslai, turi naudotis dedukcinio samprotavimo metodais. Esminis skirtumas yra tai, kad gamtos moksluose dedukcijos procesas turi prasidėti nuo tam tikrų hipotezių, gaunamų indukcinio apibendrinimo būdu, o socialiniuose moksluose jis pradedamas tiesiog nuo žinomų empirinių elementų, ir būtent jais remiamasi ieškant kompleksinių reiškinių dėsningumų, kurie negali būti pažinti tiesiogiai stebint. Jie yra, jei taip galima pasakyti, empiriškai dedukciniai mokslai, kai pradedama nuo žinomų elementų ir žengiama prie kompleksinių reiškinių dėsningumų, negalimų stebėti tiesiogiai. Tačiau šie metodologijos klausimai nėra pagrindinė mūsų tema. Mums svarbu tik parodyti, kaip empirizmo triumfo gamtos moksluose laikais buvo imtasi pastangų primesti tuos pačius empirinius metodus socialiniams mokslams, ir kodėl tai turi vesti prie katastrofinių padarinių. Jeigu kompleksinių reiškinių, kurių neįmanoma kartotinai stebėti identiškomis sąlygomis, dėsningumų pradedama ieškoti ne nuo to galo, tai neįmanoma jokia kita išvada, kaip tik ta, jog čia nesama jokių bendrų dėsningumų, jokių vidinių būtinybių, sąlygojamų nekintančios sudedamųjų elementų prigimties, ir todėl vienintelis ekonomikos mokslo uždavinys tėra istorinės kaitos aprašymas. Tik išsižadėjus deramų tyrimo metodų, įtvirtintų klasikiniame periode, pradėjo plisti įsitikinimas, kad nėra kitokių socialinio gyvenimo tvarkos dėsningumų kaip tik tie, kuriuos nustato patys žmonės, ir kad visi stebimi reiškiniai čia tėra socialinių arba teisinių institucijų produktas, kitaip sakant, tėra „istorinės kategorijos", ir kad jų niekaip neveikia kokios nors giluminės ekonominės problemos, kurios žmogui neišvengiamai iškyla.

4

Daugeliu požiūrių įtakingiausia socializmo mokykla, kurią iki šiol pasaulis matė, iš esmės tėra šios rūšies istoricizmo produktas. Kai kuriuose savo doktrinos taškuose Marxas naudojosi klasikinių ekonomistų metodais, tačiau jis beveik nepaisė tos jų analizės, kuri turi didžiau-

sios išliekamosios vertės – konkurencijos analizės. Jis be jokių išlygų pripažino istorinės mokyklos tezę, kad dauguma ekonominio gyvenimo reiškinių nėra tam tikrų nekintančių priežasčių padarinys, o tik specifinės istorinės raidos produktas. Neatsitiktinai būtent toji šalis, kur istorinė mokykla buvo madingiausia, – Vokietija – tapo šalimi, kur marksizmas buvo pripažintas lengviausiai.

Faktas, kad įtakingiausioji socializmo mokykla taip glaudžiai buvo susijusi su to laikotarpio bendromis socialinių mokslų antiteorinėmis tendencijomis, turi esminės reikšmės visai tolesnei realių socializmo problemų analizei. Ši bendra nuostata lėmė ne tik aklumą visoms ekonominėms problemoms, išliekančioms nepriklausomai nuo visų istorinių institucijų; ji paaiškina, kodėl Marxas ir marksistai (visiškai nuosekliai) sąmoningai atmetė visus mėginimus analizuoti būsimosios socialistinės visuomenės realią organizaciją ir jos funkcionavimą. Jeigu kaitą lemia nepermaldaujama istorijos logika, jeigu socializmas yra neišvengiamas šios evoliucijos rezultatas, tai išties nebūtina žinoti, kaip konkrečiai atrodys naujoji visuomenė. Jeigu iš tikrųjų beveik visi veiksniai, lemiantys dabartinės visuomenės ekonominę veiklą, nustotų veikti, jeigu naujoje visuomenėje neliktų jokių problemų, išskyrus nebent tas, kurias keltų istorinės kaitos sukurtos naujos institucijos, tada išties nebūtų beveik jokių galimybių iš anksto spręsti kokių nors jos problemų. Pats Marxas reiškė tik pašaipą ir panieką mėginimams konstruoti praktinį tokios utopijos funkcionavimo planą. Tik retsykiais, ir būtent šia negatyvia forma, jo darbuose susiduriame su teiginiais apie tai, kokia *nebus* ateities visuomenė. Veltui jo rašiniuose ieškotume paaiškinimo, kokiais bendraisiais principais būtų grindžiama socialistinės visuomenės ekonominė veikla.[2]

Marxo pozicija šiuo klausimu ilgam paveikė jo mokyklos socialistus. Bet kokios spekuliacijos apie realią socialistinės visuomenės organizaciją iškart nelaimingam jų autoriui užtraukdavo kaltinimą „nemokslišku" – baisiausią kaltinimą, kokio tik galėjo sulaukti „mokslinės"

[2] Naudingas straipsnių rinkinys, kuriame pateikiamos Marxo nuorodos į šią problemą jo įvairiuose rašiniuose ir ypač straipsnyje *Randglossen zum Gothaer Programm* (1875), yra K. Tisch, *Wirtschaftsrechnung und Verteilung im zentralistisch organisierten sozialistischen Gemeinwesen* (1932).

socializmo mokyklos atstovas. Tačiau net už Marxo stovyklos ribų visų šiuolaikinio socializmo atmainų bendra kilmė iš istorinio arba „institucinio" požiūrio į ekonominius reiškinius faktiškai nulėmė tai, kad sėkmingai buvo nuslopinti visi mėginimai nagrinėti tas problemas, kurias tektų spręsti bet kokiai konstruktyviai socialistinei politikai. Kaip matysime, tik mėginant atsakyti į kritiką, ateinančią iš šalies, galiausiai buvo imtasi šio uždavinio.

5

Pasiekėme tašką, kai jau būtina aiškiai atskirti keletą skirtingų programos, kurią iki šiol apibendrintai vadinome socialistine, aspektų. Ankstyvoje stadijoje periodo, kai vis labiau plito tikėjimas centrinio planavimo idėja, istoriškai būtų teisinga be didesnių išlygų socializmo idėją tapatinti su planavimo idėja. Kiek tai susiję su pagrindinėmis ekonominėmis problemomis, tas pat pasakytina ir šiandien. Tačiau reikia pripažinti, jog daugeliu kitų aspektų šiuolaikiniai socialistai ir kiti šiuolaikiniai planuotojai gali visiškai pagrįstai atmesti bet kokią atsakomybę už vienas kito programas. Dabar turime atskirti tų programų tikslus nuo priemonių, kurios buvo siūlomos arba kurios išties yra būtinos tiems tikslams pasiekti. Išliekantis neaiškumas šiuo klausimu gali būti paaiškintas tuo, kad priemonės, kurios yra būtinos siekiant socializmo siaurąja prasme, gali būti naudojamos ir kitiems tikslams; mus dominančias problemas kelia ne tikslai, bet priemonės.

Bendrasis socializmo siaurąja „proletariškojo" socializmo prasme tikslas yra visuomenės neturtingųjų klasių padėties pagerinimas perskirstant iš nuosavybės gaunamas pajamas. Tam reikia kolektyvinės materialiųjų gamybos priemonių nuosavybės ir kolektyvistinės jų naudojimo kontrolės. Tačiau tokie pat kolektyvistiniai metodai gali būti taikomi ir visai kitiems tikslams. Antai aristokratinė diktatūra gali naudotis šiais metodais ir tenkinti rasinio ar kitokio elito interesus arba siekti kitokio neegalitarinio tikslo. Situaciją dar labiau komplikuoja faktas, jog kolektyvistinės nuosavybės ir kontrolės metodas, būtinas visiems mėginimams pajamų paskirstymą atskirti nuo privačios gamybos prie-

monių nuosavybės, gali būti taikomas įvairiu mastu. Dabar parankiausia terminą „socializmas" vartoti apibūdinant tradicinius socialistų tikslus, o terminą „planavimas" – apibūdinant atitinkamą metodą, nors vėliau „socializmo" terminą naudosime platesne prasme. Tad siauresniąja šio termino prasme gali būti daug planavimo ir mažai socializmo arba daug socializmo ir mažai planavimo. Bet kuriuo atveju planavimo metodas gali būti naudojamas pasiekti tikslams, neturintiems nieko bendra su etiniais socializmo tikslais. Klausimą, ar socializmo idėją panašiai galima atskirti nuo planavimo idėjos, ir mėginimų žengti šia kryptimi kritiką svarstysime vėliau.

Mokslinė diskusija daug laimi dėl to, kad metodo problemą įmanoma atskirti nuo tikslo problemos ne tik teoriškai, bet ir praktiškai. Mokslas nieko negali pasakyti apie galutinių tikslų pagrįstumą. Jie gali būti pripažįstami arba atmetami, tačiau jie negali būti įrodomai patvirtinami arba paneigiami. Racionaliai argumentuojamas gali būti tik klausimas, ar tam tikros priemonės duos geidžiamų rezultatų. Tačiau jeigu jos būtų siūlomos tik kaip vieno specifinio tikslo realizavimo priemonės, praktiškai būtų sunku argumentaciją techniniu klausimu atskirti nuo vertybinių sprendimų. Kadangi ta pati priemonių problema iškyla ryšium su visiškai skirtingais etiniais idealais, turime vilties, kad diskusijoje gali būti išvengta vertybinių sprendimų.

Bendra būtinoji sąlyga, siekiant tokio pajamų paskirstymo, kuris nepriklausytų nuo privačios išteklių nuosavybės (o tai yra pirmasis socializmo ir kitų antikapitalistinių sąjūdžių tikslas), yra tai, kad valdžia, nustatanti tokio paskirstymo principus, irgi turi valdyti tuos išteklius. Kad ir koks būtų tokio paskirstymo principų turinys, kad ir kokiomis idėjomis būtų vadovaujamasi siekiant teisingo ar pageidautino pajamų paskirstymo, visi tokie mėginimai turi būti panašūs vienu grynai formaliu, bet labai svarbiu aspektu: jie turi nustatyti tam tikrą vertinimo skalę, pagal kurią galima būtų pasverti įvairių konkuruojančių individualių tikslų svarbą. Būtent šis formalus aspektas, tas faktas, jog centrinė valdžia turės spręsti ekonominę ribotų išteklių paskirstymo praktiškai neribotiems konkuruojantiems tikslams problemą, ir yra socializmo kaip metodo problema. Svarbiausias klausimas yra tai, ar sudėtingomis didelės šiuolaikinės visuomenės sąlygomis tokia centrinė valdžia

galėtų pakankamai tiksliai išsiaiškinti visas tokios vertybių skalės implikacijas ir gauti rezultatus, prilygstančius konkurencinio kapitalizmo rezultatams, o ne klausimas, ar kuri nors specifinė vertybių aibė kuo nors yra pranašesnė už kitą. Mus čia domina metodai, kuriais naudojasi socializmas siauresniąja prasme ir visi kiti šiuolaikiniai sąjūdžiai už planinę visuomenę, o ne konkretūs socializmo tikslai.

6

Kadangi toliau mus domins tik naudojami metodai, o ne tikslai, bus patogu terminą „socializmas" vartoti šia plačiąja prasme. Tad šia prasme jis nusako bet kurį kolektyvistinio išteklių valdymo būdą, nepriklausomai nuo to, kieno interesus toks valdymas tenkina. Nors čia mums nereikia konkretesnio siekiamų tikslų apibrėžimo, turime aiškiau apibrėžti tuos metodus, kuriuos norime aptarti. Be abejo, esama labai įvairių socializmo atmainų, tačiau tradiciniai šių skirtingų tipų apibūdinimai, tokie kaip „komunizmas", „sindikalizmas", „gildijų socializmas", niekada tiksliai neatitiko tos metodų klasifikacijos, kurios mums reikia, o pastaraisiais laikais dauguma jų tapo taip glaudžiai susieti veikiau su partijomis, o ne su specifinėmis programomis, kad mums jie beveik nieko neduoda. Mums svarbiausia tai, kaip plačiai kiekvienas iš šių tipų realizuoja išteklių centrinio valdymo ir tvarkymo idėją. Norint suvokti galimų šio klausimo sprendimų įvairovę bene geriausia pradėti nuo labiausiai žinomos socializmo formos ir paskui mėginti išsiaiškinti, kokiu mastu jo santvarka gali būti modifikuota įvairiomis kryptimis.

Plačiausiai propaguojama ir *prima facie* labiausiai įtikinama programa numato ne tik kolektyvinę nuosavybę, bet ir vieningą, centralizuotą visų materialinių gamybos išteklių valdymą. Kartu ji numato, kad išliks vartojimo pasirinkimo ir užsiėmimo pasirinkimo laisvė. Tokia forma marksizmas buvo interpretuojamas socialdemokratinių partijų Europos kontinente, ir būtent taip socializmą įsivaizduoja dauguma žmonių. Būtent šia jo forma socializmas buvo plačiausiai diskutuojamas; ir pastarųjų laikų kritika daugiausia buvo nukreipta į šią jo atmainą. Tiesą sakant, ji taip plačiai traktuojama kaip vienintelė dėmesio verta so-

cialistinė programa, kad daugelyje diskusijų ekonominių socializmo problemų tema jų dalyviai net nesiteikia nurodyti, kokią socializmo atmainą jie turi omenyje. O tai turi tam tikrų nepageidautinų padarinių, nes niekada nėra visiškai aišku, ar tam tikra kritika taikytina tik šiai konkrečiai atmainai, ar visoms socializmo atmainoms.

Todėl nuo pat pradžių būtina turėti omenyje šias alternatyvias galimybes ir kiekviename diskusijos etape išsiaiškinti, ar konkreti problema kyla iš prielaidų, kuriomis turi remtis bet kuri socialistinė programa, ar ji kyla tik dėl specifinių prielaidų, daromų konkrečiu atveju. Pavyzdžiui, vartotojo pasirinkimo laisvė arba užsiėmimo pasirinkimo laisvė jokiu būdu nėra būtini bet kurios socialistinės programos atributai; ir nors ankstesnieji socialistai paprastai neigė kritikų tezę, kad socializmas panaikintų šias laisves, naujesnė socialistinės pozicijos kritika kartais atmetama argumentuojant, kad kritikų nurodomi sunkumai kiltų tik tuo atveju, jeigu šios laisvės būtų paliktos ir kad atsižvelgiant į visus kitus socializmo pranašumus šių laisvių praradimo kaina nebūtų labai didelė. Todėl šią kraštutinę socializmo formą būtina svarstyti kartu su kitomis jo formomis. Daugeliu požiūrių ji atitinka tai, kas praeityje buvo vadinama „komunizmu", nusakančiu sistemą, kur ne tik gamybos priemonės, bet ir visos kitos gėrybės yra valdomos kolektyviai ir kur centrinei valdžiai suteikiama teisė įsakyti bet kuriam asmeniui atlikti bet kokią užduotį.

Visuomenė, kur viskas yra valdoma iš vieno centro, gali būti laikoma ribiniu atveju didžiulėje mažiau centralizuotų sistemų daugybėje. Geriau žinomas ir jau minėtas jų tipas užima savo vietą kažkur toliau judant decentralizacijos ašimi. Tačiau ir jis numato plačiausią planavimą – centrinei valdžiai smulkmeniškai reguliuojant praktiškai beveik visą gamybinę veiklą. Ankstesnių labiau decentralizuoto socializmo sistemų, tokių kaip gildijų socializmas arba sindikalizmas, čia neverta svarstyti, nes, atrodo, dabar beveik visuotinai pripažįstama, jog jos nesiūlo jokio racionalaus ekonominės veiklos valdymo mechanizmo. Tiesa, pastaruoju metu socialistiniai mąstytojai, reaguodami į kritiką, vis dažniau į savo schemas grąžina tam tikrų konkurencijos elementų ir mėgina įveikti problemą, kuri, jų pripažinimu, iškiltų visiškai centralizuoto planavimo atveju. Šioje svarstymo stadijoje mums nebūtina smul-

kiai nagrinėti tų schemų, kuriose individualių gamintojų konkurenciją mėginama derinti su socializmu. Šį klausimą svarstysime vėliau.[3] Tačiau svarbu nuo pat pradžių suvokti tokių schemų galimybę – svarbu dėl dviejų priežasčių. Pirma, per visas tolesnes diskusijas turime suvokti, jog visiškai centralizuotas ekonominės veiklos valdymas, kuris laikomas tipiniu socializmo bruožu, gali būti kažkiek švelninamas; antra, o tai yra dar svarbiau, turime aiškiai suvokti, kokio laipsnio centrinis valdymas turi išlikti, kad pagrįstai galėtume kalbėti apie socializmą, t.y. turime suvokti tas minimalias prielaidas, kurios tam tikrą sistemą leidžia laikyti socialistine. Net jeigu paaiškėtų, jog kolektyvinė gamybos išteklių nuosavybė yra suderinama su tikslų, kuriems naudojami ištekliai, konkurencine atranka, vis vien turime tarti, kad klausimus „Kas turi tvarkyti visuomenės išteklius?" arba „Kiek išteklių galima patikėti įvairiems „verslininkams"?" turi spręsti centrinė valdžia. Atrodo, jog būtent tai yra minimalioji kolektyvinės nuosavybės prielaida, arba tas mažiausias centralizuotos kontrolės laipsnis, kuris dar leidžia visuomenei kontroliuoti pajamas, gaunamas naudojant materialias gamybos priemones.

7

Be tokios centrinės gamybos priemonių kontrolės planavimas ta prasme, kuria čia vartojame šį terminą, nebėra problema. Jis tampa neįmanomas. Su tuo veikiausiai sutiktų dauguma skirtingų stovyklų ekonomistų, nors daugelis kitų žmonių, tikinčių planavimo idėja, vis dar mano, kad jo galima būtų racionaliai griebtis visuomenėje, pripažįstančioje privačios nuosavybės principus. Jeigu „planavimas" reiškia gamybinės veiklos valdymą valdžios įsakais (ji nustato pagamintino produkto kiekį, naudotinus gamybos metodus arba diktuoja kainas), tai nesunku parodyti, kad nors tokia praktika būtų galima, bet kuri atskira šio pobūdžio priemonė atneštų padarinius, žlugdančius jos tikslą, ir bet

[3] Žr. šio darbo IX skyrių.

koks mėginimas veikti nuosekliai reikalautų griebtis tolydžio naujų ir papildomų kontrolės priemonių, kol galiausiai visa ekonominė veikla būtų pajungta centrinės valdžios kontrolei.

Šiame rašinyje negalime plačiau nagrinėti šios atskiros valstybinio intervencionizmo kapitalistinėje visuomenėje problemos. Į ją atkreipiame dėmesį tik tam, kad pasakytume, jog čia jos nenagrinėsime. Mūsų įsitikinimu, viena plačiai pripažįstama analitinė studija parodo, jog intervencionizmas nėra alternatyva, kurią galima būtų racionaliai priimti, arba kuri teiktų patenkinamą sprendimą tų problemų, kurių sprendimo dingstimi jo griebiamasi.[4]

Tačiau čia turime saugotis galimo nesusipratimo. Teigdamas, jog šios rūšies dalinis planavimas yra iracionalus, neteigiu, kad vienintelė racionaliai priimtina kapitalizmo forma yra grynasis *laissez faire* senąja prasme. Nėra jokio pagrindo tarti, jog istoriškai duotos teisinės institucijos kuria nors prasme yra „natūralios". Pripažindami privačios nuosavybės principą nebūtinai turime laikyti geriausiu tą konkretų šios teisės turinio apibrėžimą, kurį teikia galiojantys įstatymai. Klausimas, kokie būtų tinkamiausi pastovūs teisiniai rėmai, garantuojantys sklandžiausią ir efektyviausią konkurencijos funkcionavimą, yra nepaprastai svarbus, nors, deja, ekonomistai jam neskiria reikiamo dėmesio.

Tačiau, kita vertus, pripažinti teisinės tvarkos kaitos galimybę nereiškia pripažinti planavimą ta prasme, kuria čia vartojame šį žodį. Turime neišleisti iš akių esminio skirtumo, t.y. skirtumo tarp pastovios teisinės tvarkos, kuri gali būti sukonstruota taip, kad teiktų visas būtinas paskatas privačiai iniciatyvai adaptuotis prie pokyčių, ir sistemos, kur tokia adaptacija vykdoma centrinės valdžios nurodymais. Būtent šis klausimas, o ne klausimas, ar turi būti išlaikyta esama teisinė tvarka, nusako tikrąją problemą. Tam tikra prasme galima sakyti, jog abi sistemos yra racionalaus planavimo produktas. Tačiau vienu atveju šis planavimas liečia tik pastovių teisės institucijų modifikavimo klausimą, kurio galima ir nespręsti, jeigu sutinkame pripažinti institucijas, susiklosčiusias ilgo istorinio proceso eigoje, o kitu atveju planavimas turėtų dorotis su įvairiausiomis kasdienės kaitos problemomis.

[4] Žr. L. von Mises, *Interventionismus* (Jena, 1929).

Neabejotina, jog šio pobūdžio planavimas pareikalautų tokios radikalios pertvarkos, kokios dar nežinojo ligšiolinė žmonijos istorija. Kartais keliama tezė, jog dabar vykstantys pokyčiai reiškia tik grįžimą prie socialinių formų, vyravusių iki pramoninės epochos. Tačiau tai yra klaidinga interpretacija. Net tada, kai viduramžių gildijų sistema buvo pasiekusi apogėjų ir kai prekybos suvaržymai buvo didžiausi, ji nebuvo naudojama kaip visos individo veiklos valdymo priemonė. Žinoma, tai nebuvo sistema, teikianti racionaliausius individo veiklos rėmus, tačiau iš esmės ji tik nubrėžė tam tikrus pastovius rėmus, kurių viduje kasdienė individų iniciatyva turėjo veikimo laisvę. Mėgindami naudotis senuoju suvaržymų aparatu sprendžiant vos ne kasdienes kaitos problemas mes jau kur kas toliau nužengėme centralizuoto visos veiklos planavimo kryptimi, nei kada nors anksčiau šia kryptimi buvo nužengta. Jeigu toliau eisime tuo keliu, kuriuo jau pasukome, ir mėginsime veikti nuosekliai bei kovosime su izoliuotų planavimo aktų savigriovos tendencijomis, tai išties būsime pradėję eksperimentą, neturintį istorinių precedentų. Jau dabar esame nuėję labai toli. Norėdami suprasti visas šias potencijas turime suvokti, jog dabartinė sistema, dusinama įvairiausių suvaržymų ir dalinio planavimo priemonių, yra beveik tiek pat tolima racionaliai kapitalizmo sistemai, kaip yra tolima nuosekliai centralizuoto planavimo sistemai. Svarstant planavimo galimybes visada svarbu suprasti, jog neteisinga manyti, kad jo alternatyva yra tas kapitalizmas, kuris egzistuoja šiandieną. Esame tiek pat toli nuo grynojo kapitalizmo, kaip ir nuo centralizuoto planavimo sistemos. Šiandienos pasaulis yra intervencionizmo chaosas.

8

Klasikinė politinė ekonomija žlugo dėl to, kad pamatinio vertės reiškinio nesugebėjo paaiškinti remdamasi ta pačia ekonominės veiklos paskatų analize, kurią taip sėkmingai taikė analizuodama sudėtingesnį konkurencijos reiškinį. Darbinė vertės teorija veikiau buvo iliuzorinės vertės substancijos paieškos, o ne subjekto ekonominės elgsenos analizės rezultatas. Lemiamas ekonomikos mokslo pažangos žingsnis buvo

žengtas tada, kai ekonomistai iškėlė klausimą, kokiomis sąlygomis individai elgiasi specifiškai turimų gėrybių atžvilgiu. Taip keliamas klausimas iškart vedė prie suvokimo, jog tam tikros vertės (arba svarbos) priskyrimas skirtingų gėrybių vienetams yra būtinas pirmasis žingsnis sprendžiant bendrąją problemą, visada iškylančią ten, kur daugybė tikslų konkuruoja dėl riboto priemonių kiekio.

Ši vertės problema, visada iškylanti ten, kur turime reikalų su racionaliu veiksmu, buvo tas pamatinis faktas, kuriuo remiantis galėjo būti pradėti sisteminiai tyrimai tų formų, kuriomis ji pasireikštų skirtingomis ekonominio gyvenimo organizacijos sąlygomis. Tam tikra prasme centralizuotos ekonomikos problemos nuo pat pradžių buvo svarbios šiuolaikinės ekonominės teorijos plėtotei. Kadangi pamatines problemas daug lengviau svarstyti, jeigu remiamės prielaida, kad egzistuoja *viena*, o ne įvairios verčių skalės, kuriomis vadovaujasi skirtingi individai, ankstyvuose naujųjų sistemų plėtros etapuose buvo dažnai naudojamasi – kaip parankia dėstymo priemone – komunistinės valstybės modeliu.[5] Tačiau juo buvo naudojamasi tik siekiant parodyti, jog bet kuriam ekonominės problemos sprendimui neišvengiamai iškiltų tie patys vertės reiškiniai – renta, atlyginimai, palūkanos ir t. t., kurie egzistuoja konkurencinėje visuomenėje; po to teoretikai aiškindavo, kaip šie reiškiniai spontaniškai atsiranda nepriklausomų individų veiklos sąveikoje – nekeldami klausimo, ar sudėtingoje šiuolaikinėje visuomenėje jie galėtų būti kuriami kitokiais būdais. Pats bendros verčių skalės neegzistavimo faktas, kaip atrodo, darė šią problemą praktiškai nereikšmingą. Tiesa, kai kurie ankstyvieji naujosios mokyklos teoretikai ne tik tarėsi išsprendę socializmo problemą, bet ir buvo įsitikinę, jog jų siūlomas naudingumų apskaitos metodas leidžia individualias naudingumų skales sujungti į bendrą tikslų skalę, objektyviai galiojančią visuomenei kaip visumai. Tačiau dabar beveik visuotinai pripažįstama, kad šis įsitikinimas tėra iliuzija ir kad nesama jokių mokslinių kriterijų, kurie mums leistų palyginti arba įvertinti skirtingų individų poreikių santykinę svarbą, nors kai kurių išvadų, implikuojančių tokius neteisėtus tarpasmeninius naudingumų palyginimus, vis dar galima aptikti atskirų problemų svarstymuose.

[5] Žr. ypač F. von Wieser, *Natural Value* (London, 1893), *passim*.

Tačiau savo analizėje vis labiau atskleisdami visas tas sudėtingas problemas, kurias spontaniškai išsprendžia konkurencinė sistema, ekonomistai pradėjo vis skeptiškiau vertinti galimybę tas problemas išspręsti sąmoningu sprendimu. Turbūt verta pabrėžti, kad jau 1854 m. garsiausias šiuolaikinės „ribinio naudingumo" mokyklos pirmtakas, vokietis Germanas H. Gossenas argumentavo, jog komunistų projektuojama centrinė ekonominė valdžia labai greitai atrastų, kad ji sau iškėlė užduotį, kurios sprendimas pranoksta individualių žmonių galias.[6] Vėlesnieji šiuolaikinės mokyklos ekonomistai dažnai atkreipdavo dėmesį į racionalios apskaitos sunkumą ten, kur nėra privačios nuosavybės – į idėją, kuria jau Gossenas rėmėsi savo argumentacijoje. Ją ypač aiškiai formulavo profesorius Cannanas. Jis pabrėžė faktą, jog socialistų ir komunistų tikslai galėtų būti pasiekti tik „panaikinus tiek privačios nuosavybės instituciją, tiek mainų praktiką, be kurių negali egzistuoti vertė jokia priimtina šio žodžio prasme."[7] Tačiau be bendrų šio pobūdžio teiginių kritinė socialistinės ekonominės politikos analizė nedaug pasistūmėjo į priekį paprasčiausiai dėl to, kad nebuvo jokio konkretaus socialistinio pasiūlymo, kaip šios problemos galėtų būti įveiktos.[8]

Tik šio amžiaus pradžioje galiausiai buvo suformuluota bendroji tezė apie socializmo praktinį neįgyvendinamumą. Išprovokuotas K. Kautsky,

---

[6] H. H. Gossen, *Entwicklung der Gesetze des menschlichen Verkehrs und der daraus fliessenden Regeln für menschliches Handeln* (Braunschweig, 1854), p. 231: „Dazu folgt aber ausserdem aus den im vorstehenden gefundenen Sätzen über das Geniessen, und infolgedessen über das Steigen und Sinken der Werthes jeder Sache mit Verminderung und Vermehrung der Masse und der Art, *dass nur durch Feststellung des Privateigenthums der Massstab gefunden wird zur Bestimmung der Quantität, welche den Verhältnissen angemessen am Zweckmässigsten von jedem Gegenstand zu produzieren ist.* Darum würde denn die von Communisten projectierte Zentralbehörde zur Verteilung der verschiedenen Arbeiten sehr bald die Erfahrung machen, dass sie sich eine Aufgabe gestellt habe, deren Lösung die Kräfte einzelner Menschen weit übersteigt." (Išskirta originale.)

[7] E. Cannan, *A History of the Theories of Production and Distribution* (1893), 3rd. ed., 1917), p. 395. Profesorius Cannanas vėliau taip pat įnešė svarų indėlį svarstant socialistinių valstybių tarptautinių santykių problemą. Žr. jo straipsnį „The Incompatibility of Socialism and Nationalism", kn. *The Economic Outlook* (London, 1912).

[8] Visiškai užmirštas mėginimas problemą spręsti iš socializmo pozicijos, kuriame bent jau iš dalies suvokiama realioji problema, yra G. Sulzerio knyga *Die Zukunft des Sozialismus* (Dresden, 1899).

tuomet įtakingiausio marksistinio socializmo teoretiko, ją iškėlė žymus olandų ekonomistas N. G. Piersonas; jis nutraukė tradicinę tylą apie faktinį būsimosios socialistinės valstybės funkcionavimą vienoje iš savo paskaitų, vis dar šiek tiek nedrąsiai ir su daugybe atsiprašymų aprašydamas tai, kas įvyktų kitą dieną po revoliucijos.[9] Tačiau Kautsky atsakymas tik parodė, jog jis faktiškai net nesuvokė tos problemos, kurią įžvelgė ekonomistai. Tai suteikė Piersonui progą detaliai parodyti straipsnyje, kuris pirmiausia pasirodė olandų žurnale *Economist*, kad socialistinei valstybei iškiltų tos pačios vertės problemos, kurios iškyla bet kuriai kitai ekonominei sistemai, ir kad uždavinys, kurį socialistai turi išspręsti – tai parodyti, kaip be rinkos kainų sistemos nustatyti įvairių gėrybių vertę. Šis straipsnis yra pirmasis svarus indėlis į šiuolaikinę diskusiją apie ekonominius socializmo aspektus, ir nors jis liko beveik nežinomas už Olandijos ribų ir tapo prieinamas vokiečių kalba tik po to, kai šią diskusiją nepriklausomai pradėjo kiti autoriai, jis išlieka ypač įdomus kaip vienintelis reikšmingas šių problemų aptarimas, paskelbtas iki Pirmojo pasaulinio karo. Jis yra ypač vertingas dar ir dėl to, kad jame aptariamos skirtingų socialistinių visuomenių tarptautinės prekybos problemos.[10]

Visos tolesnės diskusijos socializmo ekonominių problemų klausimu iki Pirmojo pasaulinio karo apsiribojo daugiausia įrodymu, jog bent jau tokios pagrindinės kainų kategorijos, kaip darbo atlyginimas, renta ir palūkanos, planuojančios valdžios skaičiavimuose turės būti naudojamos taip pat, kaip jos yra naudojamos šiandien ir būtų veikiamos iš esmės tokių pat veiksnių. Šiuolaikinė palūkanų teorijos raida šiuo požiūriu atliko ypač svarbų vaidmenį; po Böhm-Bawerko[11] pirmiausia profesorius Casselas įtikinamai parodė, jog palūkanos visada bus svarbus

[9] Ši paskaita, skaityta Delfte 1902 m. balandžio 24 d. ir netrukus po to paskelbta vokiečių kalba kartu su kita paskaita, perskaityta dviem dienom anksčiau, yra išversta į anglų kalbą pavadinimu *The Social Revolution and On the Morrow of the Social Revolution* (London, 1907).

[10] Piersono straipsnio angliškas vertimas yra įtrauktas į kn. *Collective Economic Planning*, kurioje šis straipsnis pateikiamas kaip įvadas.

[11] Šalia jo pagrindinio veikalo palūkanų klausimu, ypač vertas dėmesio jo straipsnis „Macht und ökonomisches Gesetz" (*Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung* [1914], nes daugeliu požiūrių jis gali būti laikomas jo vėlesnio kritinio darbo pirmtaku.

veiksnys racionalioje ekonominės veiklos apskaitoje. Tačiau nė vienas jų net nemėgino parodyti, kaip praktiškai galėtų būti nustatomi šie esminiai dydžiai. Tik vienas autorius – italų ekonomistas Enrico Barone bent jau mėgino šią problemą suformuluoti savo 1908 m. straipsnyje apie „Kolektyvistinės valstybės gamybos ministeriją" plėtodamas kai kurias Pareto idėjas.[12] Šis straipsnis įdomus tuo, kad parodo, kaip buvo įsivaizduojama matematinės ekonominių problemų analizės instrumentų taikymo galimybė sprendžiant centrinio planavimo uždavinius.[13]

9

Kai pasibaigus 1914–1918 metų karui daugelyje Centrinės ir Rytų Europos šalių į valdžią atėjo socialistinės partijos, visų šių problemų svarstymas neišvengiamai įžengė į naują, lemiamą, stadiją. Socialistinėms partijoms dabar teko galvoti apie konkrečias veiksmų programas, ir pirmaisiais pokario metais socialistinėje literatūroje pirmą kartą buvo rimtai susirūpinta klausimu, kaip organizuoti gamybą socialistiniais principais. Diskusijai darė poveikį karo metų patirtis, kai valstybės buvo įvedusios centralizuotą maisto ir žaliavų administravimą, mėgindamos dorotis su rimtu būtiniausių prekių stygiumi. Vyravo įsitikinimas, jog toji patirtis parodė, kad centrinis ekonominės veiklos valdymas ne tik praktiškai įmanomas, bet kad toji specifinė planavimo technika, kurios buvo nusigriebta dorojantis su karo ekonomikos problemomis, gali būti taikoma ir nuolatiniam socialistinės ekonomikos administravimui.

Nekalbant apie Rusiją, kur sparti kaita iškart po revoliucijos beveik nepaliko laiko ramiai refleksijai, šie klausimai buvo rimčiausiai svarstomi Vokietijoje ir ypač Austrijoje. Socializmo problemos įgijo ypač didžiulę praktinę reikšmę Austrijoje, šalyje, kur intelektualai nuo seno atliko pagrindinį vaidmenį socializmo raidoje ir kur stipri vieninga socialistų partija darė didesnę įtaką ekonominei politikai nei bet kurioje kito-

[12] V. Pareto, *Cours d'économie politique*, II (Lausanne, 1897), p. 364 ir toliau.

[13] Angliškas Barone straipsnio vertimas pateikiamas kaip Priedas knygoje *Collective Economic Planning*.

je šalyje, išskyrus Rusiją. Čia galbūt verta pabrėžti, kaip stebėtinai mažai rimtų tyrimų skirta šios šalies ekonominio eksperimentavimo patirčiai per pirmąjį pokario dešimtmetį, nors ji veikiausiai turi daugiau reikšmės socialistinei politikai Vakarų pasaulyje nei visa tai, kas įvyko Rusijoje. Tačiau kad ir kaip būtų vertinami Austrijos praktiniai eksperimentai, neabejotina, kad teorinis jos autorių indėlis šios problematikos supratimui paliks ryškų pėdsaką intelektinėje mūsų laikų istorijoje.

Iš ankstyvųjų socialistinių darbų šia tema daugeliu požiūrių įdomiausias ir bet kuriuo atveju tipiškiausiai liudijantis dar labai ribotą ekonominės problemos supratimą, yra Otto Neuratho knyga, pasirodžiusi 1919 metais, kurioje autorius kelia tezę, esą karo metų patirtis parodė, kad administruojant produkciją galima išsiversti be jokių vertės sąvokų ir visa centrinių planavimo institucijų apskaita galima ir turi būti atliekama *in natura*, t. y. kad skaičiavimų nebūtina atlikti kokio nors bendro vertės vieneto terminais, o galima remtis natūriniais vienetais.[14] Neurathas visiškai nesuvokė tų neįveikiamų sunkumų, kurie nesant vertinės apskaitos iškiltų bet kuriam mėginimui racionaliai naudoti išteklius, ir net laikė jos nebuvimą pranašumu. Tas pat pasakytina apie darbus, kuriuos tuo pačiu metu skelbė O. Baueris, vienas iš austrų socialdemokratinės partijos idėjinių vadų.[15] Čia neturime galimybės bent kiek detaliau išanalizuoti argumentų šių ir įvairių kitų to meto publikacijų šia tema. Tačiau jas turime paminėti, kadangi jos išreiškė tipinę socialistinių mąstytojų nuostatą prieš pat pasirodant naujajai kritikai, kadangi ji tiesiogiai ar netiesiogiai daugiausia buvo skirta šiems darbams.

Vokietijoje diskusijos daugiausia sukosi apie siūlymus, kuriuos kėlė „Socializacijos komisija", įsteigta privačios pramonės suvalstybinimo galimybei išsiaiškinti. Būtent šios komisijos veiklos kontekste tokie ekonomistai kaip E. Ledereris, E. Heimannas ir tragiško likimo W. Rathenau iškėlė socializacijos planų, tapusių svarbiausia ekonomistų diskusijų tema. Tačiau mūsų tikslams šie siūlymai yra mažiau įdomūs nei jų atitikmenys Austrijoje, nes juose buvo svarstoma nevisiškai socializuo-

[14] Otto Neurath, *Durch die Kriegswirtschaft zur Naturwirtschaft* (München, 1919).

[15] O. Bauer, *Der Weg zum Sozialismus* (Wien, 1919).

ta sistema, o veikiau atskirų socializuotų pramonės šakų organizavimas šiaip jau konkurencinėje sistemoje. Todėl šios diskusijos dalyviams neteko spręsti pagrindinių tikros socialistinės sistemos problemų. Vis dėlto jie yra svarbūs kaip tuometinės viešosios nuomonės simptomai toje šalyje, kurioje prasidėjo moksliškesni šios problemos analizės mėginimai. Galbūt verta atkreipti dėmesį į vieną šio periodo projektą ne tik todėl, kad jo autoriai yra dabar madingo termino „planuojama ekonomika" išradėjai, bet ir todėl, kad tas projektas taip aiškiai panašus į dabar [1935] Didžiojoje Britanijoje vyraujančias planavimo idėjas. Turiu omenyje planą, kurį 1919 m. paruošė reicho ekonomikos ministras R. Wisselis ir jo pavaduotojas W. von Moellendorfas.[16] Tačiau kad ir kiek būtų įdomūs jų siūlymai socializuoti atskiras pramonės šakas ir aktualūs daugeliui tų problemų, kurios dabar svarstomos Anglijoje, kaip ir tos diskusijos, kurias jie sukėlė, jie negali būti laikomi to pobūdžio socialistinėmis programomis, kurios mus čia domina, o veikiau priklauso tai pusiau socialistinei, pusiau kapitalistinei sistemai, kurios dėl jau nurodytų priežasčių šiame darbe nesvarstysime.

10

Nuopelnas už tokį pirmą esminės socialistinės ekonomikos problemos suformulavimą, po kurio tapo neįmanoma jo ignoruoti, priklauso austrų ekonomistui Ludwigui von Misesui. Straipsnyje „Ekonominė apskaita socialistinėje visuomenėje", išspausdintame 1920 m. pavasarį, jis parodo, kad racionalios apskaitos galimybė mūsų dabartinėje ekonomikos sistemoje priklauso nuo to fakto, jog piniginės kainos teikia esminę tokios apskaitos galimybės sąlygą.[17] Profesorius Misesas iš esmės

[16] Šis planas iš pradžių buvo pateiktas kaip memorandumas Reicho ministrų kabinetui 1919 m. gegužės 7 d.; vėliau jis buvo išdėstytas dviejuose R. Wisselio rašiniuose: *Die Planwirtschaft* (Hamburg, 1920) ir *Praktische Wirtschaftspolitik* (Berlin, 1919).

[17] „Die Wirtschaftsrechnung im sozialistischen Gemeinwesen", *Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik*, vol. XLVII, No. 1 (April, 1920); vertimas į anglų kalbą perspausdintas kn. *Collectivist Economic Planning*. Dauguma šio straipsnių idėjų išsamiau dėstomos ekonominių socialistinės visuomenės problemų aptartyje, kuri pa-

pranoko savo pirmtakus detaliu įrodymu, jog ekonomiškas išteklių naudojimas galimas tik tuo atveju, jeigu šis piniginis įkainojimas taikomas ne tik galutiniam produktui, bet ir visiems tarpiniams produktams bei patiems gamybos faktoriams, ir kad neįsivaizduojamas joks kitas procesas, kuriam vykstant lygiai taip pat būtų atsižvelgiama į visus svarbius faktus, į kuriuos atsižvelgiama konkurencinėje rinkoje vykstančio įkainojimo procese. Šis profesoriaus Miseso straipsnis ir didesnis jo veikalas, į kurį vėliau šis straipsnis buvo įtrauktas, turi būti atspirties taškas visoms rimtoms – pozityvioms ar kritinėms – tolesnėms ekonominių socializmo problemų diskusijoms.

Nors neabejotinai būtent profesoriaus Miseso darbuose nuodugniausiai buvo išdėstyta tai, kas nuo tada tapo centrine problema ir nors būtent jie daugiausia paveikė visą tolesnę diskusiją, įdomu yra tai, kad tuo pačiu metu ir visiškai nepriklausomai du kiti iškilūs autoriai priėjo prie tų pačių išvadų. Pirmiausia didysis vokiečių sociologas Maxas Weberis po mirties 1921 m. išleistame veikale *Wirtschaft und Gesellschaft* aptaria sąlygas, kurios racionalų sprendimų priėmimą daro galimą sudėtingoje ekonomikos sistemoje. Kaip ir Misesas (kurio straipsnį jis cituoja pabrėždamas, jog jį atrado tik tada, kai jo paties veikalas jau buvo atiduotas spaudai), jis pabrėžia, jog natūrinė apskaita, kurią siūlo žymiausi planinės ekonomikos šalininkai, negali padėti racionaliai spręsti tų problemų, kurios iškiltų tokios sistemos valdžiai. Konkrečiai jis pabrėžė, kad racionalus kapitalo naudojimas ir tausojimas gali būti garantuotas tik sistemoje, grindžiamoje mainais ir piniginėmis kainomis, ir kad nesant racionalios apskaitos galimybės ištekliai gali būti švaistomi tokiais mastais, jog taptų neįmanoma išlaikyti dabartinį tankiau apgyvendintų šalių gyventojų skaičių.

„Prielaida, kad jei tik bus rimtai mėginama susidoroti su nepiniginės ekonomikos problema, vienokia ar kitokia apskaitos sistema ilgainiui bus surasta arba išrasta, nieko neduoda: čia turime reikalų su pamatine bet kurios visiškai socializuotos sistemos problema, ir, žinoma,

---

teikiama profesoriaus Miseso knygos *Gemeinwirtschaft* (Jena, 1922, 2-asis leid.; 1932) antroje dalyje; jos vertimas į anglų kalbą išleistas pavadinimu *Socialism* (London, 1936).

neįmanoma kalbėti apie *racionaliai* 'planuojamą ekonomiką', jeigu neturime tokio 'plano' konstravimo priemonių."[18]

Beveik tuo pačiu metu analogiškos idėjos buvo keliamos Rusijoje. Čia 1920 metų vasarą, kai po pirmųjų naujosios sistemos karinių laimėjimų trumpam atsirado galimybė viešai reikšti kritiką, Borisas Brutzkus, iškilus ekonomistas, žinomas daugiausia savo darbais Rusijos žemės ūkio klausimais, paskaitų serijoje pateikė nuodugnią doktrinų, kuriomis savo veikloje vadovavosi komunistiniai vadai, kritiką. Šios paskaitos, kurios buvo paskelbtos viename Rusijos žurnale ir tik vėliau tapo labiau prieinamos, kai buvo išverstos į vokiečių kalbą,[19] savo pagrindinėmis išvadomis yra stebėtinai panašios į Miseso ir Weberio doktrinas, nors jos kilo svarstant konkrečias problemas, su kuriomis susidūrė to meto Rusija, o parašytos buvo tada, kai jų autorius, būdamas atkirstas nuo bet kokio susisiekimo su išorės pasauliu, nieko negalėjo žinoti apie panašias austrų ir vokiečių mokslininkų pastangas. Kaip ir profesoriaus Miseso bei Maxo Weberio atveju, jo kritika grindžiama teze, kad centralizuotai valdomoje ekonomikoje, kur neveikia kainų mechanizmas, neįmanoma jokia racionali apskaita.

11

Nors tam tikru mastu Maxui Weberiui ir profesoriui Brutzkui tenka garbė už nepriklausomai atrastą pagrindinę socializmo ekonomikos problemą, vis dėlto būtent profesoriaus Miseso nuodugnesnė ir sistemiškesnė jos analizė, ypač jo stambesniame veikale *Die Gemeinwirtschat*, dau-

[18] Max Weber, *Wirtschaft und Geselschaft* („Grundriss der Sozialökonomik", vol. III [Tübingen, 1921]), p. 55–56.

[19] Originalus pavadinimas, kuriuo šios paskaitos pasirodė 1921–1922 m. žiemą Rusijos žurnale *Ekonomist*, buvo „Socialinės ekonomikos problemos socializmo sąlygomis". Vėliau jos buvo perspausdintos rusų kalba kaip brošiūra Berlyne 1923 m.; vokiškas vertimas pavadinimu *Die Lehren des Marxismus im Lichte der russischen Revolution* buvo išleistas Berlyne 1928 metais. Šis rašinys, kartu su diskusija apie ekonominio planavimo raidą Rusijoje, anglų kalba buvo išleistas kn. B. Brutzkus, *Economic Planning in Soviet Russia* (London, 1935).

giausia nulėmė tolesnės diskusijos pobūdį Europos žemyne. Netrukus po šio veikalo pasirodymo buvo imtasi įvairių mėginimų priimti jo mestą iššūkį ir parodyti, kad jo pagrindinė tezė yra klaidinga ir kad net griežtai centralizuotoje ekonomikos sistemoje be didesnių problemų vertės gali būti nustatomos tiksliai. Nors diskusijos šiuo klausimu truko keletą metų ir Misesas dukart atsakė savo kritikams,[20] vis labiau aiškėjo, jog jeigu kalbama apie tą griežtai centralizuotą planinę sistemą, kurią nuo pradžių propagavo dauguma socialistų, tai jo tezė yra nesugriaunama. Daugelis argumentų, kurie prieš ją buvo naudojami nuo pat pradžių, faktiškai buvo tik kabinėjimasis prie žodžių, nes Misesas kartais šiek tiek netiksliai kalba apie socializmo „negalimumą", nors iš tikrųjų jis turi omenyje tai, kad socializmo sąlygomis negalima ekonominė apskaita. Be abejo, bet koks siūlomas veiksmų kursas, jeigu pats siūlymas yra apskritai prasmingas, yra galimas formaliąja šio žodžio prasme, t.y. gali būti mėginama jį realizuoti. Abejonių gali kilti tik dėl to, ar jis duos laukiamų rezultatų, t.y. ar siūlomo kurso rezultatai bus suderinami su tikslais, kuriems, kaip buvo tikėtasi, jis turėjo pasitarnauti. Jeigu naudojant centralizuoto visos ekonominės veiklos valdymo priemones buvo tikimasi *vienu ir tuo pačiu metu* pajamų paskirstymą padaryti nepriklausomą nuo privačios gamybos priemonių nuosavybės ir turėti tokį patį ar net didesnį gamybos produktą nei tas, kuris sukuriamas laisvos konkurencijos sąlygomis, tai pamažu vis labiau aiškėjo ir buvo vis labiau pripažįstama, jog tokiomis priemonėmis neįmanoma pasiekti šių tikslų.

Tačiau visiškai natūralu, jog, net pripažinus pagrindinę profesoriaus Miseso tezę, nebuvo atsisakyta mėginimų atrasti kitokių socialistinio idealo įgyvendinimo būdų. Tiesa, teoretikų dėmesys dėl to buvo atitrauktas nuo schemų, kurios iki tol visuotinai buvo laikomos praktiškiausiomis socialistinės organizacijos formomis, ir sutelktas į alternatyvių schemų svarstymą. Galima išskirti dvi tipines jo pagrindinį argumentą pripažinusių teoretikų reakcijas. Viena, tai buvo tie, kurie manė, jog efektyvumo praradimas, bendras gerovės nuosmukis, kurį lemtų racionalios apskaitos priemonių netektis, nebūtų per didelė kaina už tei-

[20] Mises, „Neue Beiträge zum Problem der sozialistischen Wirtschaftsrechnung", *Archiv für Sozialwissenschaften*, vol. LI (1924) ir „Neue Schriften zum Problem der sozialistischen Wirtschaftsrechnung", *Archiv für Sozialwissenschaften*, vol. LX (1928).

singesnę turto paskirstymo sistemą. Žinoma, jeigu ši nuostata yra grindžiama aiškiu supratimu, ką toks pasirinkimas implikuoja, tai nieko daugiau apie ją negalima pasakyti, nebent tai, kad abejotina, ar tie, kurie jos laikosi, surastų daug kitų žmonių, kurie sutiktų su šia idėja. Be abejo, daugumai žmonių šios idėjos pripažinimas priklausytų nuo to, kiek racionalios apskaitos negalimybė lemtų bendrojo produkto smukimą centralizuotai valdomoje ekonomikoje, palyginti su konkurencinės sistemos sukuriamu produktu. Man atrodo, kad bet kokia rimta analizė nepalieka jokių abejonių dėl to, jog šis skirtumas būtų didžiulis, tačiau reikia pripažinti, kad nėra taip paprasta nustatyti, koks didelis būtų šis skirtumas. Atsakymas čia negali būti dedukuotas iš kokių nors bendrų prielaidų; jis turi būti grindžiamas nuodugniomis lyginamosiomis dviejų alternatyvių sistemų funkcionavimo studijomis, ir suponuoti gilų čia kylančių problemų supratimą, kuris įgyjamas tik sistemiškomis ekonomikos studijomis.[21]

Antrojo tipo reakcija į profesoriaus Miseso kritiką buvo tai, kad pripažįstant jos galiojimą esant toms specifinėms socializmo formoms, prieš kurias ji buvo pirmiausia nukreipta, mėginama konstruoti kitokias socializmo schemas, kurioms ši kritika negaliotų. Plačiausios ir bene įdomiausios diskusijos šiuo klausimu Europos žemyne krypo būtent šia linkme. Šiose diskusijose pasireiškė dvi pagrindinės tendencijos. Viena, nurodytus sunkumus buvo mėginama įveikti planavimo idėją taikant plačiau nei lig tol buvo numatoma ją taikyti – visiškai panaikinant vartotojo pasirinkimo laisvę ir užsiėmimo pasirinkimo laisvę. Antra, buvo mėginama į sistemą įtraukti įvairių konkurencijos elementų. Klausimas, kokiu mastu šie įvairūs siūlymai realiai išsprendžia nurodytas problemas ir kokiu mastu jie gali būti praktiškai įgyvendinti, yra svarstomas įvairiuose knygos *Collective Economic Planning* skyriuose.

[21] Čia turbūt reikėtų specialiai pabrėžti, jog toks palyginimas būtų visiškai netinkamas, jeigu būtų lyginamas kapitalizmas ta forma, kuria jis egzistuoja (arba kuria, kaip manoma, jis egzistuoja), su socializmu ta forma, kuria jis veiktų idealiomis sąlygomis – arba jeigu būtų lyginamas kapitalizmas, koks jis galėtų būti idealiu atveju, su socializmu kuria nors netobula jo forma. Kad palyginimas turėtų kokios nors vertės sprendžiant principinį klausimą, jis turi būti atliekamas tariant, kad alternatyvios sistemos yra realizuotos racionaliausiu būdu – žinoma, atsižvelgiant į žmogiškosios prigimties faktus ir į išorines sąlygas.

VIII

SOCIALISTINĖ APSKAITA II: *DABARTINĖ DISKUSIJOS BŪSENA* (1935)*

1

Nepaisant suprantamo socialistų polinkio menkinti šios socializmo kritikos svarbą, akivaizdu, kad ji jau padarė didžiulį poveikį socialistinės minties krypčiai. Dauguma „planuotojų", žinoma, dar nėra jos paveikti; didžioji bet kurio sąjūdžio prisišliejėlių dalis dažniausiai net nesuvokia, kokios intelektinės srovės lemia krypties pasikeitimą[1]. Be to, Rusijoje egzistuojanti sistema skelbiasi esanti planinė, todėl daugeliui tų, kurie nieko nežino apie jos raidą, leidžia vaizduotis, kad pagrindinės jos problemos jau yra išspręstos; nors, kaip matysime, būtent Rusijos patirtis geriausiai patvirtina jau išsakytas abejones. Tačiau socialistinės minties vadai ne tik vis labiau suvokia pagrindinės problemos esmę, bet ir vis dažniau pripažįsta, kad argumentai prieš tas socializmo atmainas, kurios praeityje buvo laikomos realistiškiausiomis, yra išties gana rimti. Dabar jau paprastai pripažįstama, jog visuomenėje, kur siekiama išlaikyti vartotojo pasirinkimo laisvę ir užsiėmimo pasirinkimo laisvę, centralizuotam visos ekonominės veiklos valdymui sudėtingomis šiuolaikinės visuomenės gyvenimo sąlygomis iškiltų užduotis, kurios jis negalėtų racionaliai išspręsti. Tiesa, kaip matysime, net kai ku-

---

* Perspausdinta iš kn. *Collectivist Economic Planning*, ed. F. A. Hayek (London: George Routledge&Sons, Ltd., 1935.

[1] Deja, tas pat pasakytina apie organizuotas kolektyvines pastangas, tariamai skirtas mokslinei planavimo problemos analizei. Skaitydami tokias publikacijas kaip *Annales de l'économie collective*, arba Pasaulinio socialinio ekonominio kongreso (Amsterdamas, 1931) medžiagą, išleistą Tarptautinių santykių instituto pavadinimu *World Social Economic Planning* (2 vols.; The Hague, 1931–1932), veltui ieškotume ženklų, kad pagrindinės problemos yra bent jau suvokiamos.

rie iš tų, kurie suprato šią problemą, vis dėlto galutinai neatsisakė šios nuostatos; tačiau jos gynimas vis labiau tampa ariergardiniu veiksmu, kai mėginama įrodyti tik tai, jog „iš principo" toks sprendimas galėtų būti rastas. Beveik nemėginama įrodinėti, jog praktiškai toks sprendimas gali būti įgyvendintas. Vėliau turėsime progos aptarti kai kuriuos iš šių mėginimų. Tačiau daugumoje pastaruoju metu siūlomų schemų šiuos sunkumus mėginama apeiti konstruojant alternatyvias socialistines sistemas, kurios daugiau ar mažiau skiriasi nuo kritikuojamo tradicinio socializmo tipo ir kurioms, jų šalininkų įsitikinimu, toji kritika jau negalioja.

Šiame rašinyje aptarsime pastarųjų metų angliškąją literatūra šia tema, kad įvertintume naujausius siūlymus, kaip įveikti tas socializmo problemas, kurios jau yra pripažintos. Tačiau prieš pradedant šį aptarimą verta pasakyti keletą žodžių apie Rusijos eksperimento reikšmę mūsų temai.

2

Žinoma, čia neįmanoma, o ir nebūtina, gilintis į konkrečius Rusijos eksperimento padarinius. Šiuo klausimu skaitytojui galima pasiūlyti specialias studijas ir pirmiausia – profesoriaus Brutzkuso darbą[2]. Čia mums bus svarbus tik bendresnis klausimas – ar konkrečių to eksperimento rezultatų analizė dera su labiau teorine argumentacija ir ar apriorinio samprotavimo išvadas patvirtina, ar paneigia empiriniai duomenys.

Galbūt šioje vietoje skaitytojui verta priminti, jog teorinio argumento tikslas – ne apskritai paneigti planavimo galimybę, bet tik tam tikro planavimo, siekiančio specifinių tikslų, sėkmingo realizavimo galimybę. Pirmiausia turime išsiaiškinti kriterijus, pagal kuriuos galime vertinti planavimo sėkmę ar nesėkmę, arba tas formas, kuriomis, mūsų įsitikinimu, pasireiškia nesėkmė. Nėra jokio pagrindo manyti, kad gamy-

[2] B. Brutzkus, *Economic Planning in Russia* (London: George Routledge & Sons, Ltd., 1935)

ba sustos arba kad valdžia neras būdų vienaip ar kitaip panaudoti visų turimų išteklių ar net kad visuminis produktas bus daug mažesnis nei buvo iki planavimo. Tačiau turime prognozuoti, jog visuminis produktas (tuo atveju, jei turimus išteklius tvarkys centrinė valdžia) bus mažesnis nei tuo atveju, jei tokiomis pat sąlygomis laisvai veiktų rinkos kainų mechanizmas. Taip bus todėl, kad kai kurios gamybos šakos bus nepagrįstai plėtojamos kitų sąskaita ir naudojami gamybos metodai, kurie nėra tinkami konkrečiomis aplinkybėmis. Galime prognozuoti, kad kai kurios pramonės šakos bus plėtojamos neatsižvelgiant į jų produkto kaštus, o ambicingi inžineriniai projektai, mėgdžiojantys naujausią raidą kitur, bus įgyvendinami neatsižvelgiant į tai, ar ekonomiškai jie dera prie esamos situacijos. Todėl daugeliu atvejų naudojimasis naujausiais gamybos metodais, kurie negalėtų būti naudojami nesant centrinio planavimo, būtų veikiau išteklių švaistymo simptomas, o ne sėkmės įrodymas.

Iš čia išplaukia išvada, jog, nepaisant nemažų technologinių Rusijos pramonės laimėjimų tam tikrose srityse, kurie dažnai žavi stebėtojus ir kurie paprastai laikomi jos strategijos sėkmės liudijimu, visa tai beveik neturi jokios reikšmės sprendžiant pagrindinį klausimą. Atsakymas į klausimą, ar nauja gamykla bus naudinga grandis pramonės struktūroje siekiant didesnio produkto, priklauso ne tik nuo technologinių, bet pirmiausia – nuo bendros ekonominės situacijos reikalavimų. Gamyklos pagamintas geriausias traktorius gali būti ne išlošis ir jo gamybai panaudotas kapitalas gali būti grynas nuostolis, jeigu darbas, kurį traktorius pakeičia, yra pigesnis už tas medžiagų ir darbo sąnaudas (plius palūkanas), kurias teko patirti jį gaminant.

Tačiau išsivadavus nuo iliuzinio žavėjimosi grandioziniais gamybos projektais, kurie paprastai daro didžiulį įspūdį nekritiškam stebėtojui, lieka tik du teisėti sėkmės kriterijai: kokių gėrybių sistema realiai duoda vartotojui ir racionalūs ar neracionalūs yra centrinės valdžios sprendimai. Neabejotina, jog pirmasis kriterijus duotų neigiamą įvertinimą, jeigu būtų taikomas visiems gyventojams, o ne mažai privilegijuotai grupei. Praktiškai visi stebėtojai, atrodo, sutaria, kad palyginti net su prieškario Rusija, plačiųjų masių padėtis pablogėjo. Tačiau toks palyginimas leidžia rezultatus traktuoti pernelyg palankiai. Visi pripa-

žįsta, kad carinė Rusija nesudarė labai palankių sąlygų kapitalistinės ekonomikos plėtrai ir kad modernesnio režimo sąlygomis kapitalizmas ten būtų pasiekęs daug geresnių rezultatų. Reikia atsižvelgti į tai, kad per pastaruosius penkiolika metų žmonių ten patirtos kančios, „badavimas vardan didybės", kuris buvo laikomas būsimosios pažangos sąlyga, dabar jau turėtų duoti savo vaisių. Turėtume tinkamesnį palyginimo pagrindą, jeigu tartume, kad ten egzistuojantys vartojimo apribojimai būtų nulemti mokesčių, kurių lėšos būtų skolinamos konkurencinei pramonei kaip investicijos. Kažin ar gali kilti abejonių dėl to, kad šitaip labai greitai ir labai smarkiai būtų buvęs pakeltas bendras pragyvenimo lygis – nepalyginamai aukštesnis už tą, kurio ten dabar galima bent iš tolo tikėtis.

Tad lieka tik išsiaiškinti, kokiais principais vadovavosi valdžia, kuri visa tai planavo. Nors čia negalime bent glaustai aptarti įvairių šio eksperimento vykdymo peripetijų, visa tai, ką apie jį žinome, ypač atsižvelgiant į aukščiau nurodytą prof. Brutzkuso studiją, mums leidžia teigti, jog prognozės, iškeltos remiantis abstrakčiais samprotavimais, visiškai pasitvirtino. „Karinio komunizmo" režimas žlugo dėl tos pačios priežasties, t. y. dėl to, kad nepiniginėje ekonomikoje neįmanoma racionali apskaita, o būtent tai ir numatė prof. Misesas ir prof. Brutzkusas. Vėlesnė ekonominės politikos kaitaliojimo raida parodė tik tai, kad Rusijos vadams praktiškai teko patirti visas tas kliūtis, kurias buvo atskleidusi sisteminė problemos analizė. Tačiau ji neiškėlė jokių naujų svarbių problemų ir juo labiau – nepateikė jokių sprendimų. Oficialiai kaltė dėl visų nesėkmių vis dar verčiama nelaimėliams individams; jie yra persekiojami dėl to, kad deramai nevykdė centrinės valdžios įsakų arba juos vykdė pernelyg aklai. Nors tai reiškia, kad valdžia pripažįsta tik tą akivaizdžią problemą, kuri jai iškyla mėginant priversti žmones sąžiningai įgyvendinti jos planą, negali kilti abejonių dėl to, kad rimčiausią nusivylimą kelia esminis bet kurio centrinio planavimo problemiškumas. Faktiškai, sprendžiant pagal tas studijas, kurių pavyzdys yra prof. Brutzkuso darbai, galima suprasti, kad judama ne racionalesnių planavimo metodų paieškos kryptimi, veikiau dabar vyrauja tendencija perkirsti problemų mazgą ir išsižadėti tų santykinai mokslinių metodų, kurie buvo naudojami praeityje. Vietoje jų, dorojantis su einamo-

siomis problemomis, griebiamasi daugiau ar mažiau savavališkų ir tarpusavyje nesuderintų sprendimų. Kalbant apie politines arba psichologines problemas Rusijos patirtis gali būti labai pamokoma. Tačiau socializmo ekonominių problemų tyrinėtojui jos patirtis tėra dar vienas banalus jau įrodytų išvadų patvirtinimas. Ji nepadeda ieškoti atsakymo į intelektinę problemą, kurią kelia visuomenės racionalaus rekonstravimo siekiai. Tad toliau sistemiškai turime nagrinėti skirtingas galimas schemas, kurių reikšmės nesumenkina tai, jog kol kas jos egzistuoja tik kaip teoriniai siūlymai.

3

Kaip jau buvo minėta anksčiau, VII skyriuje, šių problemų svarstymas anglosaksų literatūroje prasidėjo palyginti vėlai ir gana abstrakčiai. Tačiau vargu ar galima tarti, kad pirmieji mėginimai iš tikrųjų pasiekė kurį nors iš savo pagrindinių tikslų. Pirmeiviai šioje srityje buvo amerikiečiai F. M. Tayloras ir W. C. Roperis. Savo analizėje jie (iš dalies ir H. D. Dickinsonas Anglijoje) mėgina parodyti, jog priėmus prielaidą, kad disponuojame tobula informacija apie visus reikšmingus duomenis, gaminamų prekių vertė ir jų kiekis gali būti nustatomi naudojant tą aparatą, kuriuo remdamasis teorinis ekonomikos mokslas aiškina kainų ir gamybos krypčių formavimąsi konkurencinėje sistemoje.[3] Išties reikia pripažinti, kad tai nėra negalimybė ta prasme, kad ji būtų logiškai prieštaringa. Tačiau įsitikinimas, jog tokia loginė galimybė paneigia tezę, kad toks sprendimas neįmanomas, liudija tik tai, kad problemos esmė vis dar nėra suvokta. Pamėginkime įsivaizduoti, ką šio metodo taikymas reikštų praktikoje, kad jį atmestume kaip žmogiškąja prasme neįgyvendinamą ir neįmanomą. Suprantama, bet koks šio pobūdžio sprendimas turėtų remtis Barone straipsnyje nurodytos lygčių

[3] F. M. Taylor, „The Guidance of Production in a Socialist State," *American Economic Review*, Vol. XIX (1929); W. C. Roper, *The Problem of Pricing in a Socialist State* (Cambridge, Mass., 1929); H. D. Dickinson, „Price Formation in a Socialist Community", *Economic Journal*, June, 1933.

sistemos sprendimu.[4] Tačiau praktinės reikšmės čia turi ne formalioji šios sistemos struktūra, bet pobūdis ir mastas tos konkrečios informacijos, kurios reikėtų mėginant šią skaitmeninę problemą išspręsti šiuolaikinėje visuomenėje. Problema čia, žinoma, yra ne tai, kokia detali turėtų būti ši informacija ir kokie tikslūs turėtų būti skaičiavimai, kad pats sprendimas būtų tobulai griežtas, o tai, kaip toli tektų eiti, kad gautume rezultatą, bent iš tolo prilygstantį tam, kurį teikia konkurencinė sistema. Panagrinėkime šį klausimą šiek tiek išsamiau.

Pirmiausia aišku, jog tam, kad centrinis valdymas galėtų realiai pakeisti individualią įmonės vadovo iniciatyvą, o nebūtų vienaip ar kitaip vien savavališkas ir iracionalus jo sprendimų priėmimo laisvės apribojimas, valdymas negalėtų apsiriboti vien bendrojo pobūdžio įsakais, bet turėtų teikti (ir atsakyti už) itin detalius nurodymus. Neįmanoma racionaliai nuspręsti, kiek žaliavų ar naujų įrenginių ir kokia kaina (buhalterine prasme) gali būti pagrįstai skiriama tam tikrai įmonei, kartu nesprendžiant klausimo, ar toji įranga, kuri jau naudojama, turi likti savo vietoje, ar turi būti pakeista. Būtent šio pobūdžio konkrečių klausimų sprendimai – technologinių detalių, ekonomiškesnio vienokios ar kitokios žaliavos ar įrangos panaudojimo klausimų sprendimai – kumuliatyviai nulemia įmonės sėkmę arba nesėkmę; ir bet kuris centralizuotas planas, kad netaptų beviltišku išteklių švaistymu, turi spręsti šio pobūdžio klausimus. Kad jis galėtų juos spręsti, būtina, kad kiekviena mašina, kiekvienas įrankis, kiekvienas pastatas būtų traktuojamas ne vien kaip atskiras panašių fizinių objektų klasės elementas, bet kaip individualus objektas, kurio naudingumą lemia jo nusidėvėjimo laipsnis, lokalizacija ir t.t. Tas pat pasakytina apie bet kurią prekių grupę, pateikiamą kitoje vietoje arba kuo nors besiskiriančią nuo analogiškų prekių grupės. Taigi norėdama pasiekti tą ekonomiškumo lygį, kurį šiuo požiūriu garantuoja konkurencinė sistema, centrinė planuojanti valdžia savo apskaitoje turimas instrumentines gėrybės privalėtų diferencijuoti beveik į tiek tipų, kiek esama jų vienetų. Kiek tai susiję su įprastomis vartojimo gėrybėmis, t.y. beveik gatavas arba gatavas gėrybes, tai aki-

[4] „Ministry of Production in the Collectivist State," kn. *Collectivist Economic Planning* (London: George Routledge & Sons, Ltd., 1935), Priedas.

vaizdu, jog reikėtų atsižvelgti į keleriopai didesnį skirtingų tokių gėrybių tipų skaičių nei tuo atveju, jeigu jos būtų klasifikuojamos tik pagal jų technines savybes. Dvi techniniu požiūriu panašios gėrybės, pateikiamos skirtingose vietose arba skirtingų gėrybių deriniuose, paprastai negali būti traktuojamos kaip lygiavertės, jeigu siekiama garantuoti bent minimalų jų panaudojimo efektyvumą.

Kadangi centralizuotai valdomoje ekonomikoje atskiros įmonės vadovas negalės savo nuožiūra vienos rūšies prekių keisti kita, visa ši milžiniška skirtingų vienetų masė, kiekvieną vienetą skaičiuojant *atskirai*, turės būti įtraukiama į planuojančios valdžios apskaitos darbotvarkę. Akivaizdu, kad vien statistinė jų apskaitos užduotis būtų nepalyginamai sunkesnė už bet kurias ligšiolines statistikos užduotis. Informacija, kurios reikėtų centrinei planavimo valdžiai, taip pat turėtų aprėpti nuodugnų visų reikšmingų techninių bet kurios iš šių gėrybių savybių aprašymą, atsižvelgiant į sąnaudas, kurių reikėtų jų transportavimui į kitą vietą, kur jos galbūt gali būti naudojamos efektyviau, taip pat jų remonto, keitimo ir t.t. kaštus.

Tačiau tai veda prie kitos, dar rimtesnės problemos. Įprastos teorinės abstrakcijos, kurios naudojamos pusiausvyros susiklostymui konkurencinėje sistemoje aiškinti, šalia kitų savo prielaidų postuluoja, jog tam tikros techninės žinios yra „duotos". Tai, žinoma, nereiškia, kad visa geriausia techninė informacija yra sukoncentruota vieno kurio žmogaus galvoje; veikiau tai reiškia, kad yra žmonių, disponuojančių skirtinga šio pobūdžio informacija, ir kad jiems konkuruojant tarpusavyje bus atrenkami tie, kurie geriausiai panaudoja šias žinias. Centralizuotai planuojamoje visuomenėje tinkamiausius iš visų žinomų techninių metodų atrinkti bus galima tik tuo atveju, jeigu visa ši informacija galės būti panaudota centrinės valdžios apskaitoje. Praktiškai tai reiškia, jog ši informacija turės būti sukoncentruota vieno ar vos kelių žmonių galvose, – tų, kurie faktiškai formuluoja spręstinas lygtis. Turbūt akivaizdu, jog tai yra absurdiška idėja net tarus, kad tos žinios kada nors „egzistavo". Tačiau daugybė faktiškai panaudojamų žinių toli gražu „neegzistuoja" šiuo pavidalu. Daugumą jų sudaro mąstymo įgūdžiai, kurie, pavyzdžiui, inžinieriui susidūrus su naujomis aplinkybėmis, leidžia greitai rasti naujus sprendimus. Jeigu tariame, kad šie matemati-

niai sprendimai gali būti praktiškai realizuoti, tai turime tarti, jog žinios, kuriomis disponuoja centrinė valdžia, aprėpia ir šio pobūdžio individualius sugebėjimus.[5]

Yra dar viena duomenų aibė, kuri turi būti prieinama, kad galėtume apskaičiuoti, kokiais metodais naudojantis ir kokie produkcijos kiekiai turi būti gaminami, tai yra tie duomenys, kurie leidžia pasverti skirtingų vartojimo gėrybių rūšių ir kiekių santykinę vertę. Visuomenėje, kurioje vartotojui leidžiama laisvai disponuoti savo pajamomis, šie duomenys savo pavidalu būtų išsamūs sąrašai visų prekių ir jų kiekių, kurie nuperkami visomis galimomis skirtingų prekių kainų kombinacijomis. Šie skaičiai neišvengiamai būtų tik spėjimai apie tam tikrą ateities periodą, grindžiamą praeities patyrimu. Tačiau praeities patyrimas negali suteikti visų reikiamų žinių, nes skoniai nuolat kinta, todėl šie sąrašai turėtų būti nuolat koreguojami.

Turbūt akivaizdu, kad vien surinkti šiuos duomenis pranoksta žmogiškąsias galias. Tačiau tam, kad centralizuotai valdoma visuomenė funkcionuotų taip pat efektyviai kaip ir konkurencinė visuomenė, kuri, žinome, decentralizuoja jų surinkimo uždavinį, ji turi disponuoti šiais duomenimis. Vis dėlto argumentuokime, kad ši „vien statistinės technikos problema", kaip ją niekinamai apibūdina dauguma planuotojų, faktiškai yra įveikta. Taip būtų žengtas tik pirmasis žingsnis sprendžiant pagrindinę užduotį. Surinkus visus reikiamus duomenis dar reikia išsiaiškinti, kokius konkrečius sprendimus jie implikuoja. Šios esminės matematinės operacijos sudėtingumo laipsnis priklausys nuo to, kiek turėsime nežinomųjų, o jų skaičius bus lygus skaičiui prekių, kurios turi būti pagamintos. Kaip jau matėme, skirtingomis prekėmis turime laikyti visus galutinius produktus, kurie pagaminami skirtingais laiko momentais. Dabar kažin ar galime nurodyti jų skaičių, tačiau tikrai neperdėdami galime tarti, jog ganėtinai išsivysčiusioje visuomenėje tas skaičius sieks šimtus tūkstančių. Tai reiškia, kad kiekvienu momentu bet kuris sprendimas turės būti grindžiamas atitinkamo skaičiaus simultaninių diferencialinių lygčių sprendimu, o tai yra toks uždavinys, kuris

[5] Apie bendresnę eksperimentavimo ir naujų išradimų panaudojimo problemą žr. p. 164 ir toliau.

dabar turimomis priemonėmis [1935] negali būti išspręstas per visą žmogaus gyvenimą. Tačiau tokie sprendimai ne tik turėtų būti priimami nuolat, bet ir skubiai perduodami tiems, kurie juos vykdytų.

Gali būti paprieštarauta, jog tokio tikslumo nereikėtų, nes ir dabartinės ekonomikos sistemos funkcionavimas toli gražu neprilygsta tokiems reikalavimams. Tačiau tai nėra visiškai teisinga. Be abejo, mes niekada nepriartėjame prie tos pusiausvyros padėties, kurią nusako tokios lygčių sistemos sprendimas. Tačiau ne tai svarbiausia. Negalime tikėtis pusiausvyros, kol vyksta išorinė kaita. Esminis dabartinės ekonomikos sistemos bruožas yra tai, kad ji daugmaž reaguoja į visus tuos nežymius pokyčius ir skirtumus, kurių turėtume sąmoningai nepaisyti nagrinėjamoje sistemoje tam, kad skaičiavimai būtų įvykdomi. Todėl neįmanoma racionaliai išspręsti visų tų smulkių klausimų, nuo kurių sprendimo priklauso visuminė gamybinių pastangų sėkmė.

Neįtikėtina, kad kas nors, suvokdamas šios problemos mastą, galėtų rimtai siūlyti planavimo sistemą, grindžiamą išsamiomis lygčių sistemomis. Tai, ką faktiškai turi galvoje mėginantieji imtis šio pobūdžio analizės, yra įsitikinimas, kad pradedant esama situacija, t.y. kapitalistinės visuomenės situacija, adaptuotis prie kasdien vykstančių nežymių pokyčių galima naudojant paprastą mėginimų ir klaidų metodą. Tačiau toks siūlymas remiasi dviem esminėmis klaidomis. Pirma, kaip jau buvo ne kartą pabrėžta, neleistina tarti, kad santykinių verčių pokyčiai, kuriuos sukeltų perėjimas nuo kapitalizmo prie socializmo, būtų neesminiai, todėl išeities tašku galėtų būti ankstesnės kapitalistinės sistemos kainos, o ne visiškai pertvarkyta kainų sistema. Net nekreipiant dėmesio į šį labai rimtą prieštaravimą, nėra menkiausio pagrindo tarti, kad mūsų užduotis būtų išsprendžiama šiuo būdu. Pakanka prisiminti problemas, iškylančias mėginant reguliuoti tik kai kurių prekių kainas ir įsivaizduoti, kad tokioje sistemoje turėtų būti reguliuojamos ne kai kurių atskirų, bet visų (gatavų ar negatavų) prekių kainos ir jos turėtų būti keičiamos taip pat dažnai ir įvairiai, kaip kasdieną ir kas valandą jos kinta kapitalistinėje visuomenėje, kad suvoktume, jog tai nėra būdas, kurį naudojant būtų galima gauti sprendimą, bent iš tolo prilygstantį konkurencijos teikiamam sprendimui. Beveik kiekvienas bet kurios atskiros kainos pakeitimas reikalautų keisti šimtus kitų kainų ir daugu-

ma šių kitų pasikeitimų jokiu būdu nebūtų proporcingi, o būtų veikiami skirtingų laipsnių paklausos elastingumo, pakaitalų naudojimo galimybių ir kitokių gamybos metodo pokyčių. Įsivaizduoti, kad visas šis adaptacijos procesas galėtų būti atkurtas centrinės valdžios įsakais ir kad šitaip kiekviena kaina gali būti nustatoma ir keičiama, kol pasiekiama didesnio ar mažesnio laipsnio pusiausvyra, yra neabejotinai absurdiška idėja. Kad kainos gali būti reguliuojamos remiantis bendru situacijos įvertinimu, yra bent jau įsivaizduojama, nors praktiškai beveik neįgyvendinama; tačiau mėginimas valstybinį kainų reguliavimą grįsti smulkiausių ekonomikos sistemos fragmentų stebėjimo pagrindu – tai yra uždavinys, kuris negali būti racionaliai įvykdytas jokiomis aplinkybėmis. Visi mėginimai eiti šia linkme turi būti grindžiami arba jau aptarto matematinio uždavinio sprendimu, arba jų turi būti visiškai atsisakyta.

4

Suvokiant visus šiuos sunkumus nestebina tai, kad praktiškai visi, mėginę rimtai permąstyti centrinio planavimo idėją, pripažino, jog ji negali būti realizuota tokiame pasaulyje, kur bet kuri vartotojo užgaida gali visiškai sugriauti rūpestingai paruoštus planus. Dabar daugmaž sutariama, jog vartotojo pasirinkimo laisvė (matyt, ir užsiėmimo pasirinkimo laisvė) yra nesuderinama su centralizuoto planavimo idėja. Taip susidarė įspūdis, kad nenumatoma vartotojų skonių kaita yra vienintelė, arba svarbiausia, sėkmingo planavimo kliūtis. Maurice'as Dobbas iš to neseniai padarė loginę išvadą iškeldamas tezę, kad verta atmesti vartotojo pasirinkimo laisvę, jeigu sumokėjus šią kainą socializmas taptų įgyvendinamas.[6] Tai yra išties labai drąsus žingsnis. Praeityje socialis-

[6] Žr. jo straipsnį „Economic Theory and the Problem of a Socialist Economy", *Economic Journal*, December, 1933. Vėlesniame darbe (*Political Economy of Capitalism* [London, 1937], p. 310), dr. Dobbas protestuoja prieš šią jo ankstesnės tezės interpretaciją, tačiau dar kartą tą straipsnį perskaitęs neįsivaizduoju, kaip kitaip jis galėtų būti interpretuojamas.

tai visada atmesdavo idėją, kad gyvenimas socializmo sąlygomis būtų gyvenimas barakuose, kur viskas smulkiai reglamentuojama. Dr. Dobbas šias pažiūras laiko pasenusiomis. Klausimas, ar jis sulauktų daug sekėjų, jeigu paskelbtų šias savo pažiūras socialistams, čia nėra labai svarbus. Svarbu, ar tai leistų išspręsti mūsų problemą.

Dr. Dobbas atvirai pripažįsta, jog atsisakė požiūrio, kurio dabar laikosi H. D. Dickinsonas ir kiti, kad problema gali ir turi būti sprendžiama kuriant tokią sistemą, kur gatavų produktų kainas determinuotų savotiška rinka, o visų kitų produktų kainos kiltų, naudojant tam tikrą apskaitos sistemą, iš šių kainų. Tačiau, kaip atrodo, jis remiasi keistu įsitikinimu, jog bet kokių kainų būtinybę lemia tik prietaras, kad turi būti gerbiamos vartotojo preferencijos, ir kad socialistinėje visuomenėje ekonominės teorijos kategorijos ir vertės problemos apskritai prarastų prasmę. „Jeigu įsivyrautų atlygio lygybė, tai rinkos vertinimai *ipso facto* prarastų visą savo prasmę, nes neturėtų jokios prasmės piniginiai kaštai."

Išties neabejotina, kad, panaikinus vartotojo pasirinkimo laisvę, problema tam tikrais aspektais taptų paprastesnė. Vienas iš neprognozuojamų kintamųjų būtų pašalintas ir todėl būtinųjų adaptacijų dažnis būtų šiek tiek sumažintas. Tačiau dr. Dobbo įsitikinimas, kad taip būtų pašalinta bet kokios įkainojimo formos būtinybė, kaštų ir rezultatų tikslaus palyginimo būtinybė, liudija visišką tikrosios problemos nesupratimą. Kainos taptų nereikalingos tik tuo atveju, jeigu galima būtų tarti, kad socialistinėje valstybėje gamyba neturėtų jokio apibrėžto tikslo ir nebūtų skirta jokiai preferencijų sistemai, kad ir kaip savavališkai nustatytai, tenkinti ir kad valstybė paprasčiausiai gamintų bet ką, o vartotojai turėtų tenkintis tuo, kas pagaminta. Dr. Dobbas kelia klausimą, kas tokiu atveju būtų prarasta? Atsakau: beveik viskas. Jo požiūris būtų pagrįstas tik tuo atveju, jeigu vertę lemtų kaštai; tad jeigu turimi ištekliai vienaip ar kitaip būtų naudojami, jų naudojimo būdas neturėtų jokios įtakos mūsų gerovei, nes pats faktas, kad jie naudojami, teiktų vertę produktui. Tačiau klausimas, daug ar mažai vartosime, pakelsime ar bent išlaikysime savo pragyvenimo lygį, ar nenusmuksime atgal prie laukinių padėties, o gal atsidursime prie bado ribos, pirmiausia priklauso nuo to, kaip naudosime turimus išteklius. Skirtumas tarp

ekonominio ir neekonominio išteklių paskirstymo įvairioms gamybos sritims yra skirtumas tarp gerovės ir skurdo. Diktatorius, pats nustatantis visuomenės narių poreikių tenkinimo eiliškumą pagal tai, kaip vertina jų nuopelnus, išsivaduoja nuo būtinybės aiškintis tikrąsias žmonių preferencijas ir išvengia neišsprendžiamo uždavinio: kaip suvienyti individų preferencijų skales į bendrą skalę, išreiškiančią bendras teisingumo idėjas. Jeigu jis nori šia norma vadovautis daugmaž racionaliai arba nuosekliai ir nori realizuoti tai, ką laiko bendruomenės tikslais, tai jis turės spręsti visas mūsų jau aptartas problemas. Jis suvoks, kad jo planus griauna ne tik nenumatomi skonių pokyčiai, nes šie pokyčiai nėra vieninteliai ir galbūt net ne svarbiausieji nenumatomi pokyčiai. Orų kaita, gyventojų skaičiaus, jų sveikatos būklės pokyčiai, įrenginių gedimai, naujų gamtinių išteklių atradimas arba senų staigus išsekimas ir šimtai kitokių pokyčių lygiai taip pat iš jo reikalaus nuolat peržiūrėti savo planus. Atotrūkis nuo praktinio sprendimo ir kliūtys racionaliai veiklai tik šiek tiek sumažėtų paaukojus idealą, kurio tie nedaugelis, kurie suvokia, ką tai reiškia, kažin ar lengvai išsižadėtų.

5

Tad nesunku suprasti, kodėl radikalusis dr. Dobbo sprendimas nesulaukė daug šalininkų ir kodėl daugelis jaunesniųjų socialistų ieško sprendimo judėdami priešinga kryptimi. Dr. Dobbas nori sunaikinti paskutinius laisvės arba konkurencijos elementus, kurie dar pripažįstami tradicinėse socializmo schemose, tačiau daugelyje šiuolaikinių diskusijų konkurencijos elementą mėginama grąžinti. Vokietijoje tokie siūlymai jau yra skelbiami ir aptarinėjami, o Anglijoje diskusijos šia tema tebėra embriono stadijoje. Dickinsono siūlymai yra nedidelis žingsnis šia kryptimi. Tačiau yra žinoma, kad kai kurie jaunesni ekonomistai, svarstydami šias problemas, žengia kur kas toliau ir yra pasiryžę restauruoti konkurenciją – bent jau tiek, kiek tai būtų suderinama su valstybine visų materialių gamybos priemonių nuosavybe. Nors dar nega-

lime pateikti nuorodos į paskelbtus šio pobūdžio darbus, to, ką apie juos žinome iš pokalbių ir diskusijų, turbūt pakanka, kad būtų verta bent trumpai aptarti jų turinį.[7]

Šie siūlymai daugeliu požiūrių yra labai įdomūs. Jų bendroji pagrindinė idėja yra tai, kad turi egzistuoti rinka ir nepriklausomų verslininkų bei įmonių vadovų konkurencija, tad, kaip ir dabartinėje visuomenėje, turi egzistuoti visų gėrybių – tarpinių ir galutinių – piniginės kainos; tačiau šie verslininkai turi būti ne jų naudojamų gamybos priemonių savininkai, bet apmokami valstybės tarnautojai, veikiantys pagal valstybės instrukcijas ir organizuojantys gamybą ne pelno siekio pagrindu, bet taip, kad savo produktą galėtų parduoti už kainą, kuri vos dengtų kaštus.

Neverta kelti klausimo, ar tokia schema dar priklauso tam, kas paprastai laikoma socializmo schemomis, tačiau apskritai ją veikiausiai galima joms priskirti. Svarbesnis klausimas yra tai, ar ją dar galima laikyti centralizuoto planavimo schema. Atrodo, jog planavimas joje apsiriboja racionalių teisinių rėmų kapitalizmui konstravimo užduotimi. Jeigu ji galėtų būti realizuota grynąja forma, kai ekonominės veiklos krypčių apibrėžimas paliekamas vien konkurencijai, tai pats planavimas apsiribotų vien konstravimu teisinių rėmų, kurių viduje visa konkreti veikla paliekama individualiai iniciatyvai. Visiškai neliktų to gamybos planavimo arba organizavimo, kuris tariamai padeda žmogiškąją veiklą organizuoti racionaliau nei tai daro „chaotiška" konkurencija. Tačiau klausimas, ar taip būtų iš tikrųjų, žinoma, priklauso nuo to, kiek restauruojama konkurencija, kitaip sakant, viskas priklauso nuo atsakymo į esminį klausimą, kuris čia yra esminis visais atžvilgiais, o būtent – kas yra tas nepriklausomas vienetas, arba elementas, kuris rinkoje perka ir parduoda gėrybes.

Iš pirmo žvilgsnio atrodo, jog yra galimos dvi pagrindinės tokių sistemų atmainos. Galime tarti, kad egzistuos konkurencija tik tarp pramonių, kai kiekviena pramonė veikia tarsi atskira įmonė, arba tarti, kad kiekvienoje pramonėje bus daug nepriklausomų įmonių, kurios konkuruoja tarpusavyje. Tik pastarąja forma šis siūlymas išties išvengia dau-

[7] Dvi naujausios publikacijos šia tema aptariamos kitame skyriuje.

gumos kritinių argumentų, nukreiptų prieš centralizuotą planavimą, nors ir susiduria su savomis problemomis. Savo pobūdžiu šios problemos yra ypač įdomios. Grynąja forma jos kelia privačios nuosavybės pagrindimo klausimą jo bendriausiu ir fundamentaliausiu pavidalu. Taigi keliamas ne tas klausimas, ar visos gamybos ir paskirstymo problemos gali būti racionaliai išspręstos vienos centrinės valdžios, bet klausimas, ar sprendimų priėmimo galia ir atsakomybė už sprendimus gali būti palikta tarpusavyje konkuruojantiems individams, kurie nėra jų naudojamų gamybos priemonių savininkai ir tiesiogiai nėra suinteresuoti jų valdomų gamybos priemonių likimu. Ar yra koks nors lemiamas argumentas, parodantis, kad atsakomybė už tai, kaip bus naudojami gamybos pajėgumai, visada turi būti siejama su asmeniniu suinteresuotumu siekti pelno ir vengti nuostolių, ar veikiau klausimas liečia tik tai, ar vadovai, kurie šioje schemoje paskiriami tam, kad deramai tvarkytų visuomeninę nuosavybę, išties sąžiningai atlieka šią užduotį tam panaudodami visus savo sugebėjimus?

6

Šį klausimą geriausia bus spręsti konkrečiau nagrinėjant siūlomas schemas. Tačiau prieš tai būtina parodyti, kodėl tam, kad konkurencija veiktų patenkinamai, reikia nužengti visą jos restauravimo kelią, o ne tik panaudoti jos dalinio restauravimo priemones. Dabar apsvarstykime atvejį, kai turime visiškai integruotas, iš vieno centro valdomas pramones, kurios konkuruoja su kitomis pramonėmis dėl vartotojų ir gamybos faktorių. Šis atvejis svarbus ne tik kalbant apie socializmo problemas, kurios čia mums labiausiai rūpi, bet ir platesne prasme, nes būtent kurdami tokius monopolius tie, kurie agituoja už planavimą išliekant kapitalizmo rėmuose, tikisi „racionalizuoti" vadinamąjį laisvosios konkurencijos „chaosą". Tai kelia bendrą problemą: ar visuomenei apskritai verta planuoti arba racionalizuoti atskiras pramones kuriant monopolius, ar veikiau galvoti priešingai, kad tai skatins neekonomišką išteklių naudojimą ir todėl tariamoji ekonomija iš tikrųjų bus tik visuomenės išteklių švaistymas.

Teorinis argumentas, įrodantis, kad visuotinio monopolizmo sąlygomis neegzistuoja jokia apibrėžta pusiausvyros padėtis ir negalima tikėtis, jog tokiomis sąlygomis ištekliai bus naudojami geriausiu būdu, dabar jau gana plačiai pripažįstamas. Pradedant aiškintis, ką tai reikštų praktikoje, galbūt verta pacituoti įžymų teoretiką, daugiausiai prisidėjusį prie šio įrodymo.

„Kaip ekonominis idealas buvo keliama idėja, kad kiekviena prekybos ir pramonės šaka turi būti organizuojama kaip atskiras vienetas. Idėja yra patraukli ir neatrodo moraliai ydinga, nes ten, kur visi yra monopolininkai, niekas nėra monopolio auka. Tačiau atidesnė analizė atskleidžia itin nepalankų ekonomikai jos padarinį – destabilizuota visų tų produktų vertė, kurių paklausą veikia kitų produktų kainos, o tai yra labai plati produktų klasė.

Tarp žmonių, kurie nukentėtų dėl tokio naujo režimo, yra ir toji žmonių grupė, kuri ypač rūpi šio žurnalo skaitytojams, būtent – ekonomistai teoretikai, kurie netektų savo užsiėmimo – vertę apibrėžiančių sąlygų paieškos. Liktų tik empirinė mokykla, mielai besimurkdanti chaose, kuris taip artimas jų pasaulėžiūrai."[8]

Žinoma, tas faktas, kad ekonomistai teoretikai netektų darbo, veikiausiai tik nudžiugintų daugumą planavimo šalininkų, jeigu kartu jis nereikštų, kad toji tvarka, kurią jie nagrinėja, taip pat nustotų egzistuoti. Verčių nestabilumas, apie kurį kalba Edgworthas, arba pusiausvyros neapibrėžtumas, kuris nusako tą patį faktą bendresniu pavidalu, toli gražu nėra galimybė, kelianti nerimą tik ekonomistams teoretikams. Juk tokioje sistemoje neegzistuotų tendencija turimus gamybos faktorius naudoti geriausiu būdu, kiekvienoje pramonėje juos kombinuojant taip, kad kiekvieno faktoriaus teikiama nauda nebūtų pastebimai mažesnė už tą, kurią jis teiktų naudojamas kitur. Faktiškai vyrautų tendencija produkto apimtis reguliuoti ne taip, kad iš kiekvienos turimų išteklių rūšies būtų gaunama didžiausia grąža, o taip, kad būtų maksimizuojamas skirtumas tarp faktorių, galimų panaudoti kitur, vertės ir produkto vertės. Šią orientaciją į maksimalų monopolinį pelną, o ne į geriausią turimų faktorių panaudojimą būtinai implikuoja tai, kad pati teisė

[8] F. Y. Edgworth, *Collected Papers*, I, 138.

gaminti tam tikrą produktą padaroma „trūkstamu gamybos faktoriumi". Tokių monopolių pasaulyje tai nebūtinai lemtų produkcijos apimčių mažėjimą ta prasme, kad kai kurie gamybos faktoriai liktų nepanaudoti, tačiau tai tikrai lemtų produkcijos apimčių mažėjimą dėl to, kad vyktų neekonominis faktorių pasiskirstymas tarp pramonės šakų. Tai būtų tiesa net tuo atveju, jeigu tas nestabilumas, kurio baiminasi Edgworthas, pasirodytų ne itin didelis. Pusiausvyra, kuri būtų pasiekiama, būtų toji, kur geriausiai panaudojamas tik vienas trūkstamas „faktorius" – vartotojų išnaudojimo galimybė.

7

Tai nėra vienintelis monopolistinio pramonės organizavimo trūkumas. Nuodugnesnė analizė rodo, jog tariamoji „ekonomija", kuri būtų pasiekta pramonę „reorganizuojant" monopolistiniu būdu, būtų grynas išteklių švaistymas. Praktiškai visais tais atvejais, kur dabar šaukiamasi atskirų pramonės šakų planavimo, tokio planavimo tikslas yra dorojimasis su techninės pažangos padariniais.[9] Kartais keliama tezė, jog geidžiamoms techninėms naujovėms kelią užkerta konkurencija. Kartais konkurencija kritikuojama dėl to, kad ji mažina efektyvumą, pavyzdžiui, verčia gamintojus diegti naujas mašinas, nors jie yra linkę toliau naudotis senosiomis. Tačiau abiem atvejais, ir tai nesunku parodyti, planavimas, kuriuo siekiama užkirsti kelią tam, kas vyktų konkurencijos sąlygomis, vestų prie visuomenės išteklių švaistymo.

Turint tam tikrą gamybinę įrangą pageidautina, kad ji būtų naudojama tol, kol jos eksploatacijos kaštai („tiesioginės išlaidos") išlieka mažesni už tos pačios paslaugos tiekimo alternatyviais būdais bendrus kaštus. Jeigu jos egzistavimas kliudo diegti naujesnę įrangą, tai šis faktas liudija, jog ištekliai, būtini tam pačiam produktui pagaminti naujesniais metodais, naudingiau gali būti panaudoti kitur. Jeigu senesnės ir nau-

[9] Šiais klausimais žr. A. C. Pigou, *Economics of Welfare* (4th ed., 1932), p. 188; taip pat mano straipsnį „The Trend of Economic Thinking", *Economica*, May, 1933, p. 132.

jesnės gamyklos egzistuoja greta, ir modernesnėms įmonėms gresia labiau atsilikusių įmonių „netramdoma konkurencija", tai tokia padėtis gali reikšti vieną iš dviejų: arba naujasis metodas iš tikrųjų nėra geresnis, t.y. buvo įdiegtas remiantis klaidingais išskaičiavimais, todėl neturėjo būti diegiamas. Kur einamieji kaštai taikant naująjį metodą yra didesni nei naudojant senąjį, ten, žinoma, geriausia būtų uždaryti naująją gamyklą, net jeigu tam tikra prasme ji yra „techniškai" pranašesnė, arba (ir tai pasitaiko dažniau) situacija yra tokia, kad nors einamieji naujojo metodo naudojimo kaštai yra mažesni nei naudojant senąjį, jie yra nepakankamai maži tam, kad atskaičius einamuosius senos gamyklos eksploatavimo kaštus nuo įplaukų būtų gaunamas likutis, pakankamas palūkanoms ir amortizacijos išlaidoms padengti. Ir šiuo atveju turime reikalų su klaidingu išskaičiavimu. Naujoji gamykla apskritai neturėjo būti statoma. Tačiau ji jau egzistuoja, todėl vienintelis būdas, kuriuo visuomenė gali turėti bent šiokios tokios naudos iš netikusiai panaudoto kapitalo, tai leisti kainoms smukti iki konkurencinio lygmens nurašant naujosios gamyklos kapitalinės vertės dalį. Dirbtinis jos kapitalinės vertės palaikymas prievarta uždarant senąją gamyklą reiškia vartotojo apmokestinimą dėl naujos gamyklos savininko labo pastarajam nesuteikiant jokios kompensuojamosios naudos didesnio ar kokybiškesnio produkto pavidalu.

Visa tai dar aiškiau matyti tais atvejais, kai naujoji gamykla yra išties pranašesnė ta prasme, kad jos nepastačius anksčiau, dabar ją apsimokėtų statyti; tačiau ją naudojančiai įmonei iškyla finansinių sunkumų dėl to, kad ji buvo pastatyta verčių infliacijos metu, todėl jai tenka didžiulės skolos našta. Tokie pavyzdžiai, parodantys, jog techniškai efektyviausios įmonės kartu gali būti finansiškai silpniausios, yra gana dažnas atvejis kai kuriose Anglijos pramonės šakose. Tačiau ir čia bet koks mėginimas išlaikyti kapitalines vertes slopinant mažiau modernizuotų įmonių konkurenciją reikštų tik tai, kad gamintojams būtų suteikiama galimybė parduoti produktą didesnėmis kainomis nei jos būtų nevaržomos konkurencijos sąlygomis, t.y. būtų ginami vien kreditorių interesai. Socialiniu požiūriu teisingesnė strategija reikalautų nurašyti išpūstą kapitalą, t.y. leisti potencialiai mažiau modernizuotų gamyklų konkurencijai nusmukdyti kainas iki lygmens, labiau atitinkan-

čio esamus gamybos kaštus. Tai veikiausiai nepatiktų kapitalistams, investavusiems netinkamu metu, tačiau visuomenei tai būtų akivaizdžiai naudinga.

Planavimo, kuriuo siekiama išlaikyti kapitalo vertę, žalingumas yra dar akivaizdesnis, kai jo išraiška – išradimų diegimo slopinimas. Jeigu tariame, kad planuojanti valdžia nepasižymi didesnėmis numatymo ar kvalifikuoto sprendimo apie technologinės pažangos galimybes galiomis nei atskiras verslininkas, tai turi būti aišku, jog bet kokio mėginimo žengti šia kryptimi rezultatas bus tai, kad priemonės, tariamai mažinančios švaistymą, iš tikrųjų bus švaistymo priežastis. Jeigu verslininkas vadovaujasi daugmaž pagrįstais lūkesčiais, tai naujas išradimas bus diegiamas tik tuo atveju, jeigu jis tas pačias paslaugas leidžia teikti mažesnėmis turimų išteklių sąnaudomis (t.y. aukojant mažiau kitokio šių išteklių panaudojimo galimybių) arba geresnių paslaugų sąnaudos nėra proporcingai didesnės. Esamos įrangos kapitalinės vertės mažėjimas, kuris tokiu atveju būtų neišvengiamas, jokiu būdu nereikštų socialinio nuostolio. Jeigu ji gali būti panaudota ir kitiems tikslams, tai jos vertės smukimas žemiau tos vertės, kurią ji turėtų kitur, dabartinėje jos panaudojimo srityje akivaizdžiai liudija, kad ji turi būti perdislokuota. Jeigu nėra alternatyvių tokios įrangos panaudojimo galimybių, tai jos ankstesnioji vertė turi reikšmės tik kaip rodiklis, rodantis, kiek naujas išradimas turi sumažinti gamybos kaštus, kad būtų racionalu jos apskritai atsikratyti. Vieninteliai žmonės, suinteresuoti išlaikyti jau investuoto kapitalo vertę, yra jo savininkai. Tačiau šiomis aplinkybėmis savo tikslą jie gali pasiekti vieninteliu būdu – užkirsti kelią kitiems visuomenės nariams naudotis naujų išradimų pranašumais.

8

Veikiausiai bus paprieštarauta, kad tai pasakytina tik apie kapitalistinius monopolius, siekiančius maksimalaus pelno, o ne apie integruotas socialistinės valstybės pramonės šakas, kurių vadovai produktą privalo tiekti tokiomis kainomis, kurios vos dengia kaštus. Anks-

tesniame skirsnyje padarėme ekskursą į planavimo kapitalizmo sąlygomis problemą. Tačiau jis mums leido ne tik išsiaiškinti kai kuriuos tik tariamus pranašumus, su kuriais paprastai siejamas bet koks planavimas, bet ir užčiuopti tam tikrų problemų, kurias neišvengiamai kelia planavimas socializmo sąlygomis. Su kai kuriomis iš šių problemų dar susidursime vėliau. Tačiau dabar dėmesį vėl turime sutelkti į tą atvejį, kai monopolizuotos pramonės šakos yra valdomos ne pagal didžiausio galimo pelningumo principą, bet jas mėginama priversti elgtis taip, tarsi konkurencija egzistuotų. Ar įpareigojimas laikytis tokių kainų, kurios vos dengia jų (ribinius) kaštus iš tikrųjų joms teikia aiškų veiklos kriterijų?

Būtent šiame kontekste turbūt geriausiai atsiskleidžia tai, jog išskirtinis dėmesys hipotetinėmis statinės pusiausvyros sąlygomis daugelį šiuolaikinių ekonomistų ir tuos, kurie siūlo šį specifinį sprendimą, skatina kaštų sąvokai priskirti kur kas didesnį tikslumą ir apibrėžtumą nei galima priskirti kuriam nors kaštų reiškiniui realiame gyvenime. Plačios ir intensyvios konkurencijos sąlygomis terminas „gamybos kaštai" išties turi labai tikslią reikšmę. Tačiau kai tik pasitraukiame iš statinės būklės pasaulio ir pažvelgiame į realųjį pasaulį, kur dauguma gamybos priemonių yra konkrečių ir veikiausiai niekada nepasikartosiančių procesų rezultatas ir kur dėl nuolatinės kaitos net labiausiai ilgalaikių gamybos priemonių vertė turi menką ryšį su jų įsigijimo kaštais, o pirmiausia priklauso nuo tų paslaugų, kurias, kaip tikimasi, jos teiks ateityje, ten klausimas, kokie tiksliai yra tam tikro produkto gamybos kaštai, yra nepaprastai sudėtingas ir negali būti apibrėžtai išspręstas nagrinėjant kokius nors procesus atskiros įmonės ar pramonės viduje. Šio klausimo neįmanoma išspręsti nuo pat pradžių nepriėmus tam tikrų prielaidų apie produktų, kurių gamyboje naudojamos šios priemonės, kainas. Daugelis dalykų, kurie paprastai vadinami „gamybos kaštais", iš tikrųjų nėra kaštų elementas, duotas nepriklausomai nuo produkto kainos, bet kvazirenta, arba nuvertėjimo laipsnis (*depreciation quota*), kuris priskiriamas kapitalizuotai laukiamų kvazirentų vertei, tad ji priklauso nuo laukiamų ateities kainų.

Kiekvienai atskirai konkurencinės pramonės įmonei ši kvazirenta, kad ir priklausoma nuo kainos, nėra mažiau patikimas ar svarbus orien-

tyras sprendžiant gamybos apimčių klausimą nei tikrieji kaštai. Veikiau priešingai, tik taip gali būti atsižvelgiama į kai kuriuos alternatyvius tikslus, paveikiamus priimamu sprendimu. Pagalvokime apie kokį nors unikalų gamybos instrumentą, kuris niekada nebus pakeistas kitu, negali būti panaudotas už monopolizuotos pramonės ribų ir todėl neturi rinkos kainos. Naudojimasis juo neimplikuoja jokių kaštų, kuriuos galima būtų nustatyti nepriklausomai nuo produkto kainos. Vis dėlto daugiau ar mažiau sparčiai jis gali būti nudėvėtas, ir šis jo nusidėvėjimo lygis turi būti laikomas tikrais kaštais tam, kad bet kuriuo momentu būtų galima racionaliai nustatyti deramas gamybos apimtis. Tai yra tiesa ne tik todėl, kad to instrumento galimos paslaugos ateityje turi būti palyginamos su jo intensyvesnio panaudojimo dabartyje rezultatais, bet ir todėl, kad kol jis egzistuoja, jis taupo kurio nors kito gamybos faktoriaus paslaugas, kurios tuo tarpu gali būti naudojamos kitiems tikslams. Šio instrumento paslaugų vertė čia nustatoma pagal sąnaudas, kurių pareikalautų to paties produkto gaminimas kitais būdais; todėl šios paslaugos turi būti taupomos, nes netiesioginiu būdu nuo jų priklauso kai kurių alternatyvių tikslų tenkinimas. Tačiau ši vertė gali būti nustatyta tik tuo atveju, jeigu realiai arba potencialiai kitų galimų to paties produkto gamybos būdų konkurencijai leidžiama veikti jo kainą.

Problema, kuri čia kyla, yra gerai žinoma komunalinių paslaugų reguliavimo srityje. Klausimas, kaip be realios konkurencijos galėtų būti imituojami konkurencijos padariniai ir kaip monopolistinės įmonės galėtų būti priverstos laikytis kainų, ekvivalentiškų konkurencinėms kainoms, buvo nagrinėjamas plačiai. Tačiau visi mėginimai jį išspręsti žlugo, ir kaip neseniai parodė R. F. Fowleris,[10] jie neišvengiamai turėjo žlugti, nes fiksuotas pagrindinis kapitalas čia yra ekstensyviai naudojamas, o vienas svarbiausių kaštų elementų – palūkanos ir amortizacija – gali būti nustatytas tik tada, kai žinoma kaina, kurią bus galima gauti už produktą.

Vėl gali būti paprieštarauta, jog ši aplinkybė gali turėti reikšmės kapitalistinėje visuomenėje, bet kadangi net kapitalistinėje visuomenėje į

[10] *The Depreciation of Capital, Analytically Considered* (London, 1934), p. 74 ir toliau.

pastoviuosius kaštus nekreipiama dėmesio nustatant trumpalaikę gamybos apimtį, tai juo labiau į juos galima nekreipti dėmesio socialistinėje visuomenėje. Tačiau tai nėra tiesa. Jeigu siekiama racionaliai naudoti išteklius, ir ypač jeigu tam tikri sprendimai paliekami atskiros pramonės vadovų nuožiūrai, tai būtina pasirūpinti kapitalo atstatymu iš bendrųjų pramonės įplaukų, ir būtina, kad šio reinvestuoto kapitalo grąža būtų ne mažesnė už tą, kurią jis duotų kitur. Tiek socializmo, tiek kapitalizmo sąlygomis būtų klaida apie taip susigrąžinto kapitalo vertę spręsti kokiu nors istoriniu pagrindu, tokiu kaip kaštai, patirti praeityje gaminant tam tikrus instrumentus. Bet kurio atskiro instrumento vertė ir todėl vertė tų jo paslaugų, kurios laikytinos kaštais, turi būti nustatoma pagal numatomas sangrąžas, atsižvelgiant į visus galimus alternatyvius jo panaudojimo būdus. Visi tie klausimai, kurie liečia moralinį nusidėvėjimą, kylantį dėl techninės pažangos arba dėl poreikių kaitos, ir kuriuos aptarėme 7 skirsnyje, yra šios problemos dalis. Neįmanoma priversti monopolisto laikytis kainos, kuri vyrautų konkurencijos sąlygomis arba kainos, kuri prilygtų būtiniesiems kaštams, nes konkurenciniai, arba būtinieji, kaštai negali būti žinomi nesant konkurencijos. Tai nereiškia, kad socializmo sąlygomis monopolizuotos pramonės vadovas, net nepaisydamas nurodymų, mėgins gauti monopolistinį pelną. Veikiau tai reiškia, kad dėl to, jog nėra būdo, kaip patikrinti vieno gamybos būdo ekonominius privalumus ir palyginti su kitu, monopolinį pelną pakeis neekonominis švaistymas.

Kitas klausimas yra tai, ar kintančiomis sąlygomis pelnas neatlieka esminės funkcijos ir ar jis nėra pagrindinė pusiausvyros jėga, padedanti prisitaikyti prie visų permainų. Žinoma, jeigu pramonėje veikia konkurencija, tai klausimas, ar verta pradėti naują verslą, gali būti sprendžiamas tik remiantis tuo, kokį pelną gauna jau veikiančios verslovės. Bent jau tuo plačios konkurencijos atveju, kurį dar turime aptarti, pelnas yra visiškai nepakeičiamas kaip kaitos variklis. Tačiau galima įsivaizduoti, kad ten, kur koks nors produktas yra gaminamas tik vienos verslovės, savo gamybos apimtis ši verslovė pritaikys prie paklausos ir keis produkto kainą tik tada, kai keisis kaštai. Tačiau kaip tokiu atveju sprendžiamas klausimas, kas turi gauti produktus iki tol, kol pasiūla susilygina su padidėjusia paklausa? Dar svarbesnis klau-

simas – kaip verslovei nuspręsti, ar ji pagrįstai prisiima pradinius papildomų faktorių perkėlimo į gamybos vietą kaštus? Darbo ir kitų gamybos faktorių judėjimo arba kilnojimo kaštai savo pobūdžiu dažnai esti tarsi vienkartinis kapitalo investavimas, kuris gali būti pateisinamas tik tuo atveju, jeigu įdėtos sumos nuolat gali duoti rinkos lygmens palūkanas. Palūkanos už tokias neapčiuopiamas investicijas, kurios kelia verslovės reputaciją (o ją nusako ne tik populiarumas tarp pirkėjų, bet ir sėkmė surenkant visus reikiamus faktorius deramoje vietoje), be abejo, yra labai svarbus veiksnys tokiuose išskaičiavimuose. Tačiau vieną kartą investavus tokios investicijos negali būti laikomos kaštais, o pasirodo veikiau kaip pelnas, liudijantis, jog pirminė investicija buvo pagrįsta.

Tai dar toli gražu ne visos problemos, kurios kyla ryšium su idėja, jog gamyba gali būti organizuojama pagal valstybinio monopolizmo principus. Nieko nepasakėme nei apie atskirų pramonių delimitavimo problemą, nei apie statusą tokios įmonės, kuri teikia įrangą, reikalingą daugeliui skirtingų gamybos linijų, nei apie kriterijus, pagal kuriuos turėtų būti sprendžiama apie vadovų veiklos sėkmę ar nesėkmę. Ar atskira „pramonė" apima visus procesus, vedančius į vieną galutinį produktą, ar ji apima visas tas gamyklas, kurios gamina tą patį tarpinį produktą, nepriklausomai nuo to, kokiuose tolesniuose procesuose jis naudojamas? Kiekvienu atveju sprendimo priėmimas taip pat reikalaus atsakyti į klausimą, kokį gamybos metodą pasirinkti. Klausimas, ar kiekviena pramonė turi gamintis sau įrankius, ar turi juos pirkti iš kitos pramonės, kuri juos gamina masiniu būdu, turės esminės reikšmės klausimui, ar apskritai būtų verta naudoti tam tikrą instrumentą. Visos šios arba panašios problemos turės būti nuodugniai išnagrinėtos svarstant siūlymus, kaip susigrąžinti platesnę konkurenciją. Tačiau tai, kas čia jau buvo pasakyta, aiškiai rodo, jog jeigu socialistinėje valstybėje mėginama susigrąžinti konkurenciją, kad būtų galima išspręsti ekonominę problemą, tai iš tikrųjų nepakanka nužengti tik pusę kelio. Tik tuo atveju, kai konkurencija egzistuoja ne tik *tarp* skirtingų pramonių, bet ir pramonių *viduje*, galime tikėtis, jog ji atliks savo paskirtį. Dabar turime aptarti tokią visapusiškesnės konkurencijos sistemą.

9

Iš pirmo žvilgsnio nėra akivaizdu, kodėl tokia socialistinė sistema, kur konkurencija veikia ne tik tarp pramonių, bet ir pramonių viduje, negalėtų funkcionuoti taip pat gerai arba taip pat blogai, kaip konkurencinis kapitalizmas. Atrodo, kad visų problemų, galinčių čia kilti, pobūdis tėra psichologinis arba moralinis, ir kad nieko labai konkretaus apie jas negalima pasakyti. Išties problemos, kylančios ryšium su tokia sistema, savo pobūdžiu šiek tiek skiriasi nuo tų, kurios kyla „planinėje" sistemoje, nors atidžiau jas nagrinėjant matyti, kad tie skirtumai nėra tokie dideli, kaip gali pasirodyti iš karto.

Esminiai klausimai šiuo atveju būtų tokie: Kas turi būti laikoma nepriklausomu ūkio vienetu? Kas turi būti jo vadovu? Kokie ištekliai turi būti patikėti vadovui ir pagal kokius kriterijus turi būti vertinama jo veiklos sėkmė? Kaip matysime, tai toli gražu nėra tik administracinės problemos ar tokie personalo atrankos klausimai, kuriuos šiandieną tenka spręsti bet kuriai didelei organizacijai; tai yra esminės problemos, kurių sprendimas paveiks pramonės struktūrą beveik taip pat smarkiai, kaip realios planuojančios valdžios sprendimai.

Visų pirma turi būti aišku, kad išliks nedaug sumažėjęs vienokios ar kitokios centrinės ekonominės valdžios poreikis. Taip pat aišku, kad šiai valdžiai turės būti suteikta beveik tokia pat galia, kokią ji turi planinėje sistemoje. Jeigu bendruomenė yra visų materialinių gamybos išteklių savininkė, tai kažkas jos vardu turi šią jos teisę realizuoti, bent jau ten, kur sprendžiami šių išteklių paskirstymo ir naudojimo kontrolės klausimai. Negalima šios centrinės valdžios traktuoti paprasčiausiai kaip savotiško banko, skolinančio turimus fondus tiems, kurie siūlo geriausią kainą. Jis skolintų žmonėms, kurie neturi jokios nuosavybės. Tad jam pačiam tektų pakelti visą riziką. Be to, jis disponuotų ne tik apibrėžta pinigų suma, kuria disponuoja įprastas bankas, jis disponuotų visų realių išteklių nuosavybės teise. Ir jo sprendimai negalėtų apsiriboti laisvo kapitalo (pinigų arba galbūt žemės pavidalu) paskirstymu. Jam taip pat tektų spręsti, ar konkreti gamykla arba tam tikra įranga ir toliau turi būti palikta tam vadovui, kuris ją naudojo praeityje, ar ją vertėtų perleisti kitam, kuris žada ją naudoti efektyviau.

Mėginant įsivaizduoti tokią sistemą geriausia argumentuoti taip, kad pradinis išteklių paskirstymas tarp atskirų įmonių bus atliekamas remiantis istoriškai susiklosčiusia pramonės struktūra, o vadovų atranka atliekama pagal tam tikrus efektyvumo testus ir jų ankstesnę patirtį. Jeigu esama pramonės organizacija būtų nepriimtina, ji galėtų būti gerinama arba racionaliai keičiama tik labai plataus centrinio planavimo pagrindu, o tai mus grąžintų prie sistemų, kurias konkurencinė sistema mėgina keisti. Tačiau esamos organizacijos pripažinimas tik trumpam pašalintų sunkumus. Kiekvienas aplinkybių pasikeitimas reikalaus šią organizaciją keisti, ir per palyginti trumpą laiką centrinė valdžia turės atlikti visišką reorganizaciją.

Kokiais principais vadovaudamasi ji veiktų?

Aišku, kad tokioje visuomenėje pokyčiai būtų tokie pat dažni ir sunkiai numatomi, kaip ir kapitalizmo sąlygomis. Visa veikla turės būti grindžiama ateities įvykių lūkesčiais, bet skirtingų verslininkų lūkesčiai, žinoma, skirsis. Sprendimas, kam patikėti tam tikrus išteklius, priklausys nuo jų žadamų būsimų pajamų. Tiksliau, jis turės būti grindžiamas teiginiais, kad tikimasi tam tikrų pajamų su tam tikru tikimybės laipsniu. Be abejo, nebus jokio objektyvaus rizikos dydžio įvertinimo kriterijaus. Kas tada turės spręsti, ar verta rizikuoti? Centrinė valdžia, priimdama sprendimą, turės remtis tik ankstesniais verslininko rezultatais. Tačiau kaip ji gali nuspręsti, ar rizika, kurios jis ėmėsi praeityje, buvo pateisinama? Ir ar jo požiūris į rizikingą žingsnį būtų buvęs toks pat, jeigu jis būtų rizikavęs savo paties nuosavybe?

Pasvarstykime, kaip gali būti tikrinama jo veiklos sėkmė. Pirmasis klausimas būtų tai, ar jam pavyko išlaikyti jam patikėtų išteklių vertę. Tačiau net geriausias verslininkas kartais patiria nuostolių, kartais net labai didelių nuostolių. Ar kaltė turi būti suverčiama jam, jeigu jo kapitalas moraliai paseno dėl kitur padaryto atradimo arba dėl paklausos pakitimo? Kaip nuspręsti, ar jis pagrįstai prisiėmė tam tikrą riziką? Ar tas žmogus, kuris niekada nepadaro nuostolių dėl to, kad niekada nepriima rizikingų sprendimų, tikrai yra tas, kuris geriausiai pasitarnaus bendruomenės interesams? Neabejotinai vyraus tendencija pirmenybę teikti saugiam, o ne rizikingam verslui.

Tačiau rizikingi ir net tikrai spekuliatyvūs projektai čia bus ne mažiau svarbūs nei kapitalizmo sąlygomis. Specializuota rizikos prisiėmi-

mo funkcija, kurią atlieka profesionalūs biržos spekuliantai, bus ne mažiau reikalinga, kaip viena iš darbo pasidalijimo formų, kiek ji reikalinga šiandien. Tačiau kaip spekuliantui nustatyti patikėtino kapitalo dydį ir kaip nustatyti jam priklausantį atlygį? Kaip ilgai anksčiau sėkmingai veikusiam verslininkui galima leisti veikti nuostolingai? Jeigu kaip bausmė už nuostolį iš asmens bus atimamas „verslininko" statusas, ar nesusiklostys padėtis, kai galimų nuostolių baimė pastos kelią didesnio pelno siekiui? Kapitalizmo sąlygomis kapitalo praradimas, žinoma, taip pat gali reikšti „kapitalisto" statuso netektį. Tačiau šį trukdį visada atveria galimo pelno viltis. Socializmo sąlygomis tokia padėtis negalima. Galima įsivaizduoti net tokią padėtį, kai visuotinis nenoras imtis kokių nors rizikingų verslo sprendimų palūkanų normą numuštų beveik iki nulio. Bet ar tai būtų naudinga visuomenei? Jeigu būtų išnaudojami tik absoliučiai saugūs investavimo kanalai, tai tokia padėtis reikštų, jog išsižadama bet kokio eksperimentavimo su naujais ir neišmėgintais gamybos metodais. Net jeigu pažangą neišvengiamai lydi vadinamasis „švaistymas", ar verta jos išsižadėti, jeigu apskritai jos nauda viršija sąnaudas?

Grįžtant prie išteklių paskirstymo ir kontrolės problemos, lieka labai rimtas klausimas, kaip trumpalaikės perspektyvos požiūriu nustatyti, ar tam tikra įmonė savo išteklius naudoja geriausiu būdu? Net klausimas, ar ji dirba pelningai, ar nuostolingai, priklauso nuo to, kokių būsimų įplaukų tikimasi iš jos naudojamos įrangos. Jos rezultatai gali būti įvertinti tik tuo atveju, jeigu gali būti nustatyta apibrėžta šios įrangos vertė. Koks sprendimas turi būti priimamas, jeigu kitas verslininkas žada iš šios įrangos (ar net iš atskiros mašinos) gauti didesnes pajamas, nei tas, kurių pagrindu dabartinis naudotojas daro savo vertinimus? Ar įranga (mašina, gamykla ir t.t.) turi būti atimama iš vieno ir perduodama kitam vien dėl tokio pažado? Tai gali būti kraštutinis atvejis, bet jis tik iliustruoja tą nuolatinį išteklių judėjimą tarp įmonių, kuris vyksta kapitalizmo sąlygomis ir kuris būtų taip pat naudingas socialistinėje visuomenėje. Kapitalistinėje visuomenėje kapitalo perėjimą iš vieno verslininko rankų į kito rankas lemia tai, kad pirmasis patiria nuostolių, o antrasis gauna pelno. Klausimas, kam turi būti suteikta teisė rizikuoti ištekliais ir kiek juo gali būti pasitikima, čia yra sprendžiamas

to asmens, kuris sugebėjo tuos išteklius įsigyti ir išsaugoti. Ar socialistinėje valstybėje šis klausimas būtų sprendžiamas pagal tokius pat principus? Ar įmonės vadovas turės teisę pelną reinvestuoti ten, kur jam pačiam atrodys verta tai daryti? Dabartinėje visuomenėje jis palygina riziką dėl tolesnės esamos veiklos plėtros su pajamomis, kurias gautų, jeigu investuotų kitur, arba su nauda, kurią turėtų suvartodamas savo kapitalą. Ar kapitalo alternatyvių panaudojimų visuomeninės naudos sumetimai turės tokį pat svorį šiuose rizikos ir naudos svarstymuose, kaip asmeninės naudos išskaičiavimai?

Sprendimas apie tai, kokio dydžio kapitalas gali būti patikėtas atskiram verslininkui ir atitinkamai, koks turi būti jo valdomos įmonės dydis, iš esmės išreiškia sprendimą apie tai, kokia išteklių kombinacija yra tinkamiausia.[11] Centrinei valdžiai teks spręsti, ar tam tikrą gamyklą plėsti, ar veikiau statyti kitą gamyklą kitoje vietoje. Visa tai iš centrinės valdžios pareikalaus tokio smulkmeniško planavimo, tarsi ji faktiškai valdytų įmonę. Nors individualiam verslininkui veikiausiai būtų suteikiamos tam tikros galios tvarkyti jam patikėtą įmonę, visos naujos investicijos neišvengiamai būtų nurodytos iš viršaus. Šis teisės disponuoti ištekliais padalijimas pasireikštų paprasčiausiai tuo, kad nei verslininkas, nei centrinė valdžia neturėtų visos planavimo galios, tad būtų neįmanoma nustatyti atsakomybės už klaidas. Prielaida, kad galima sukurti konkurencijos sąlygas nepripažįstant principo, jog tie, kurie priima sprendimus, turi mokėti už savo klaidas, remiasi gryna iliuzija. Geriausiu atveju tai bus tariamos konkurencijos sistema, kur realiai atsakingas asmuo bus ne verslininkas, bet oficialus pareigūnas, patvirtinantis jo sprendimus, ir kur atitinkamai iškils visos tos atsakomybės priskyrimo problemos, kurios paprastai siejamos su biurokratija.[12]

[11] Klausimą, kaip konkurencijos sąlygomis nustatomas atskiros firmos dydis ir kaip tai atsiliepia skirtingų gamybos metodų tinkamumui bei produkto kaštams, nuodugniau aptaria E. A. G. Robinson, *The Structure of Competitive Industry* (Cambridge Economic Books, Vol. VII), London, 1931.

[12] Labai pamokomą šių problemų analizę pateikia R. G. Hawtrey, *The Economic Problem* (London, 1926) ir J. Gerhardt, *Unternehmertum und Wirtschafsführung* (Tübingen, 1930).

10

Nepretenduojant į tai, kad ši pseudokonkurencijos analizė teikia galutinius atsakymus, vis dėlto galima teigti, kad ji parodo, jog šios sistemos administravimo užduotis susiduria su rimtomis kliūtimis ir kelia daugybę klausimų, kurie turi būti išspręsti, kad patikėtume, jog jos rezultatai bent jau prilygtų tiems rezultatams, kuriuos teikia konkurencinė sistema, grindžiama privačios gamybos priemonių nuosavybės principu. Reikia pasakyti, jog net pripažinus paruošiamąjį ir bandomąjį šių siūlymų pobūdį, jie atrodo net labiau nepraktiški negu senesni centralizuotai planuojamos ekonomikos projektai. Čia net tvirčiau nei grynojo planavimo atveju galima teigti, kad visas kylančias problemas lemia „tik" žmogiškojo proto netobulumas. Nors dėl to neleistina sakyti, kad šie siūlymai yra „negalimi" kuria nors absoliučia prasme, vis dėlto akivaizdu, kad yra labai rimtų kliūčių mėginimams jas įgyvendinti ir, atrodo, nėra jokio būdo jas įveikti.

Užuot svarsčius tolesnes problemas, keliamas šių siūlymų, galbūt įdomiau bus aptarti tai, ką iš tikrųjų implikuoja faktas, jog tiek daug jaunesniųjų socialistų, rimtai studijavusių ekonomines socializmo problemas, prarado tikėjimą centralizuotai planuojama ekonomine sistema ir susiejo savo viltis su idėja, jog konkurencija gali būti išsaugota net panaikinus privačią nuosavybę. Argumento dėlei tarkime, kad žengiant šiuo keliu galima sukurti sistemą, bent iš dalies teikiančią tuos rezultatus, kuriuos pasiekia konkurencinė sistema, grindžiama privačios nuosavybės principu. Bet ar suvokiama, kiek daug vilčių, tradiciškai siejamų su socialistine sistema, žlunga, kai centralizuotai planuojamą sistemą, kuri buvo laikoma nepalyginamai pranašesne už bet kokią konkurencinę sistemą, siūloma keisti vienokia ar kitokia konkurencijos imitacija? Kas yra tie išliekantys pranašumai, kompensuojantys prarastą efektyvumą? Tai, kaip rodo kritinė analizė, bus neišvengiama, nes be privačios nuosavybės konkurencija visada bus labai ribota, todėl kai kurie sprendimai turės būti paliekami savavališkai centrinės valdžios nuožiūrai.

Atsisakant centralizuoto planavimo sistemos tenka atsisakyti ir išties labai didelių iliuzijų. Tikėjimas, kad planinės sistemos produkty-

vumas nepalyginamai didesnis už „chaotišką" konkurenciją, turi užleisti vietą vien vilčiai, kad socialistinė sistema savo produktyvumu bent iš dalies prilygtų kapitalistinei sistemai. Tikėjimas, kad pajamų paskirstymas gali būti visiškai atskirtas nuo teikiamų paslaugų kainos ir grindžiamas vien teisingumo principais, teisingumą suvokiant daugiausia egalitarizmo terminais, turi užleisti vietą tikėjimui, kad dalį pajamų, gaunamų iš materialinių gamybos faktorių, bus galima skirti darbo pajamoms papildyti. Taip pat įsitikinimas, kad „samdomojo darbo sistema" bus panaikinta ir socializuotos pramonės ar įmonės valdytojai vadovausis visiškai kitais principais, nei tie, kuriais vadovaujasi pelno besivaikantis kapitalistas, pasirodė visiškai klaidingas. Tas pat pasakytina (neturėjome progos to detaliau aptarti) apie tikėjimą, kad tokia socialistinė sistema išvengtų krizių ir nedarbo. Nors centralizuotai planuojama sistema negalėtų išvengti net didesnių klaidų nei tos, dėl kurių kyla krizės kapitalizmo sąlygomis, ji turėtų bent jau tą pranašumą, kad nuostolį būtų galima po lygiai padalyti visiems jos nariams. Taigi ji būtų pranašesnė ta prasme, kad atlyginimus būtų galima sumažinti valdžios įsaku atradus, jog tai padaryti yra būtina, kad ištaisytume padarytas klaidas. Tačiau nėra jokio pagrindo tarti, kad konkurencinė socialistinė sistema lengviau leistų išvengti krizių ir nedarbo nei konkurencinio kapitalizmo sistema. Galbūt protinga monetarinė politika sumažintų jų daromą žalą abiejose sistemose, tačiau šiuo požiūriu konkurencinis socializmas nedisponuoja jokiomis kitomis galimybėmis nei tos, kuriomis disponuoja kapitalizmas.

Žinoma, išlieka tas pranašumas, kad būtų galima pagerinti santykinę darbininkų klasės padėtį – jai skirti dalį pajamų iš žemės ir kapitalo. Iš esmės būtent tai ir yra pagrindinis socializmo tikslas. Tačiau faktas, jog bus galima pagerinti jų padėtį palyginti su kapitalistų padėmi, dar nereiškia, kad padidės jų absoliučios pajamos ar kad jie bent išlaikys savo ankstesnę materialinę padėtį. Tai, kas čia įvyks, visiškai priklausys nuo to, kiek sumažės bendrasis produktas. Dar kartą reikia pabrėžti, jog bendrojo pobūdžio samprotavimai, kuriais tenka apsiriboti trumpame straipsnyje, negali teikti galutinių išvadų. Tik nuodugniai analizuojant realaus pasaulio reiškinius galima gauti kiekybinį čia svarstomų reiškinių įvertinimą. Be abejo, ir šiuo klausimu nuomonės skir-

sis. Tačiau net jeigu būtų sutariama dėl to, kokių padarinių kiekviena iš siūlomų sistemų sukels nacionalinėms pajamoms, dar liktų neatsakytas klausimas, ar jų sumažėjimas (absoliutaus dabartinio dydžio ar būsimos plėtros tempų požiūriu) nėra per didelė kaina realizuojant etinį didesnės pajamų lygybės idealą. Sprendžiant šį klausimą mokslinė argumentacija, žinoma, turi užleisti vietą individų įsitikinimams.

Tačiau sprendžiant šį klausimą turi būti žinomos alternatyvos ir bent apytiksliai įsivaizduojama, kokia bus pasirinkimo kaina. Tai, kad šioje srityje vis dar lieka labai daug painiavos ir kad žmonės vis dar atsisako pripažinti, jog neįmanoma pasiimti to, kas geriausia, iš šių dviejų pasaulių, paaiškinama pirmiausia tuo, kad dauguma socialistų neturi aiškaus supratimo, kaip realiai veiktų jų propaguojama sistema – nepriklausomai nuo to, ar ji suvokiama kaip planinė, ar kaip konkurencinė sistema. Daugumos šiuolaikinių socialistų taktika, kai jų prašoma paaiškinti, kaip jie spręstų vienokią ar kitokią konkrečią problemą, – palikti šį klausimą skendėti migloje ir, žarstant visus tuos pažadus, kurie buvo siejami su centriniu planavimu, apeliuoti į konkurenciją. Tačiau dar niekas neparodė, kaip planavimas ir konkurencija derėtų tarpusavyje; ir kol to niekas nepadarė, galima pagrįstai tvirtinti, kad šios dvi alternatyvos turi būti laikomos visiškai skirtingomis, ir kad kiekvienas socializmo propaguotojas turi pasirinkti vieną arba kitą iš šių alternatyvų ir mums paaiškinti, kaip jis siūlo spręsti tas problemas, kurias neišvengiamai kelia jo pasirinktoji sistema.

11

Neteigiu, kad čia pateiktos alternatyvių socialistinių konstrukcijų analizės išvados yra galutinės. Tačiau pastarųjų metų diskusijos, atrodo, visiškai nepaneigiamai atskleidžia vieną dalyką: kad šiandieną dar nesame intelektualiai pajėgūs esamos ekonominės sistemos funkcionavimo pagerinti „planavimo" priemonėmis arba išspręsti socialistinės gamybos problemą taip, kad išvengtume labai žymaus produktyvumo sumažėjimo. Mums trūksta ne „patyrimo", bet intelektinės galios susidoroti su problema, kurią kol kas išmokome tik formuluoti, bet ne spręs-

ti. Negalime be išlygų neigti, kad kada nors jos sprendimą vis dėlto rasime. Tačiau turimų žinių ribose išlieka rimta abejonė, ar toks sprendimas apskritai gali būti rastas. Turime bent jau pripažinti, kad per pastarąjį penkiasdešimties metų laikotarpį mūsų mąstymas galbūt buvo klaidingai orientuotas, nes susiviliojome idėja, kuri, ją nuodugniai analizuojant, pasirodo principiniai neįgyvendinama. Jeigu išties taip, tai šis faktas vis dėlto nėra tapatus įrodymui, jog turėjome likti toje padėtyje, kurioje buvome prieš iškylant šiai tendencijai; jis tik reiškia, jog raida kita kryptimi mums būtų buvusi naudingesnė. Galima pagrįstai teigti, kad būtų buvę protingiau siekti sklandesnio konkurencinės sistemos funkcionavimo, užuot taip ilgai ją slopinus įvairiausiomis planavimo priemonėmis, kad beveik kiekvienai alternatyvai pradėjome teikti pirmenybę prieš esamą tvarką.

Tačiau mūsų išvada, kad tie įsitikinimai, kurie yra viena svarbiausių varomųjų mūsų laikotarpio jėgų, iš esmės yra nepagrįsti, negali būti pagrindas pasitenkinimui. Pasaulyje, susiviliojusiame planavimo idėja, negali būti nieko tragiškesnio už įrodomą išvadą, kad judėjimas šia kryptimi veda į ekonominį žlugimą. Net jeigu jau kyla šiokia tokia intelektinė reakcija, beveik neabejotina, kad dar daugelį metų judėsime planavimo kryptimi. Todėl niekas negalėtų labiau praskaidrinti to gilaus pesimizmo, su kuriuo ekonomistas šiandieną žvelgia į pasaulio ateitį nei atradimas, jog egzistuoja galimas ir praktiškai realizuojamas planavimo problemų sprendimas. Net tie, kurie nerodo simpatijų visiems galutiniams socializmo tikslams, turi rimto pagrindo norėti, kad dabar, kai pasaulis juda jo kryptimi, jis pasirodytų esąs praktiškai įgyvendinamas ir nenuvestų mūsų prie katastrofos. Tačiau reikia pripažinti, jog šiandien atrodo mažų mažiausiai neįtikėtina, kad toks sprendimas galimas. Gana svarbu tai, kad prie pastangų rasti sprendimą kol kas mažiausiai prisideda tie, kurie propaguoja planavimą. Jeigu sprendimas bus kada nors rastas, tai nuopelnas dėl to priklausys pirmiausia kritikams, kurie bent jau išaiškino problemos prigimtį – net jeigu prarado viltį rasti jos sprendimą.

IX

SOCIALISTINĖ APSKAITA III: *KONKURENCINIS „SPRENDIMAS"**

1

Galima sakyti, jog baigėme du socializmo ekonomikos aptarimo skyrius. Pirmame nagrinėjamas įsitikinimas, jog socializmas visiškai atsikratys vertinės apskaitos – pakeis ją vienokia ar kitokia natūrine apskaita, kur skaičiavimai bus grindžiami energijos arba kokio nors kito fizinio dydžio vienetais. Nors šis požiūris nėra išnykęs ir juo dar vadovaujasi kai kurie gamtamokslininkai bei inžinieriai, dabar jį visiškai atmeta ekonomistai. Antrame baigtame skyriuje nagrinėjamas siūlymas vertes nustatyti ne konkurencijos procese, bet jas turi atrasti planuojanti valdžia, naudodama skaičiavimus, paremtus matematinės ekonomikos modeliais. Kalbant apie šį siūlymą reikia pabrėžti, jog Pareto galutinis žodis jau turbūt pasakytas (keista, kad kartais jis nurodomas kaip šio požiūrio šalininkas). Parodęs, kaip simultaninių lygčių sistemą galima panaudoti aiškinant tai, kas determinuoja kainas rinkoje, jis priduria:

„Čia galima pabrėžti, jog ši determinacija jokiu būdu nereiškia skaitmeninio kainų apskaičiavimo. Priimkime palankiausias tokio apskaičiavimo prielaidas tardami, kad įveikėme visus sunkumus rinkdami reikiamus problemos duomenis ir kad žinome visų skirtingų prekių *ophélimités* kiekvienam individui, visų prekių visas gamybos sąlygas ir t.t. Jau vien tai yra absurdiška prielaida. Tačiau ir jos nepakanka šiai proble-

* Perspausdinta iš *Economica*, Vol. VII, No. 26 (new ser.; May, 1940). Dvi knygos, kurios šiame skyriuje mus daugiausia domins – Oscar Lange and Fred M. Taylor, *On the Economic Theory of Socialism*, ed. B. E. Lippincott (Minneapolis, 1939) ir H. D. Dickinson, *Economics of Socialism* (Oxford, 1939) – toliau bus nurodomos atitinkamai kaip „LT" (Langer-Taylor) ir „D" (Dickinson).

mai išspręsti. Matėme, kad pavyzdyje, kur turime 100 žmonių ir 700 prekių, bus 70 699 tokios sąlygos (faktiškai daugybė kitų aplinkybių, į kurias iki šiol neatsižvelgėme, dar labiau padidintų šį skaičių); tad turėtume išspręsti 70 699 lygčių sistemą. Praktiškai tai pranoksta algebrinės analizės galias, nes keturiasdešimties milijonų gyventojų ir keliolikos tūkstančių prekių atveju tai būtų fantastinis lygčių skaičius. Šiuo atveju vaidmenys pasikeistų: ne matematika talkintų politinei ekonomijai, bet politinė ekonomija talkintų matematikai. Kitaip sakant, jeigu išties galima būtų pažinti visas šias lygtis, tai vienintelis galimas jų sprendimo būdas esant ribotoms žmogiškosioms galioms – tai pripažinti rinkos teikiamą jų praktinį sprendimą."[1]

Šiame straipsnyje pirmiausia mus domins trečiasis šio aptarimo etapas, kurio temą dabar aiškiai apibrėžė profesorius Lange ir dr. Dickinsonas, išdėstydami konkurencinio socializmo idėją. Kadangi ankstesnės diskusijos rezultatai dažnai interpretuojami visiškai iškreiptai, o bent jau viena iš aptariamųjų knygų šiuo požiūriu nėra visiškai nekalta, apie tikrąją ankstesnės diskusijos svarbą turbūt verta pateikti keletą papildomų pastabų.

Pirmoji pastaba liečia tą pirminę kritiką, kuri buvo nukreipta prieš primityvesnes socialistinės ekonomikos funkcionavimo koncepcijas, vyravusias maždaug iki trečiojo dešimtmečio. Tuomet vyravusį įsitikinimą (kurį vis dar gina, pavyzdžiui, Otto Neurathas) puikiai išreiškė Engelsas knygoje *Anti-Düring*, kai sakė, jog socialinis gamybos planas „bus sudaromas labai paprastai, nesiremiant išgarsintąja „verte"". Kritikuodami šią idėją N. G. Piersonas, Ludwigas von Misesas ir kiti pabrėžė, kad socialistinė visuomenė, norėdama veikti racionaliai, ekonominiuose skaičiavimuose turi remtis tais pačiais *formaliais* dėsniais, kurie galioja kapitalistinėje visuomenėje. Ypač svarbu pabrėžti faktą, jog šią idėją kėlė socialistinio planavimo schemų kritikai, kadangi prof. Lange ir ypač jo redaktorius[2] dabar, kaip atrodo, nori mums įteigti, jog įrodymas, kad tie patys formalūs ekonominės teorijos principai galioja ir socialistinei ekonomikai, atsako šiems kritikams. Tačiau niekas, išskyrus socialistus,

[1] V. Pareto, *Manuel d'économie politique* (2d ed., 1927), p. 233-234.

[2] Žr. B. E. Lippincott kn. LT, p. 7.

neneigė, kad šie formalūs principai turi būti taikomi socialistinei visuomenei, o klausimas, kurį kėlė Misesas ir kiti, buvo ne tai, ar jie taikytini ir socializmui, bet tai, ar jie gali būti praktiškai pritaikyti nesant rinkos. Tad Lange ir kiti visiškai bergždžiai cituoja Pareto ir Barone, esą jie parodę, jog socialistinėje visuomenėje vertės priklausytų nuo tų pačių veiksnių kaip ir konkurencinėje visuomenėje. Tai, žinoma, buvo įrodyta kur kas anksčiau, ypač von Wieserio darbuose. Tačiau nė vienas iš šių autorių nė kiek nesistengė parodyti, kaip šios vertės, į kurias socialistinė visuomenė turi atsižvelgti norėdama veikti racionaliai, gali būti atrastos; kaip matėme, Pareto eksplicitiškai neigia, kad jas galima atrasti skaičiavimo būdu.

Tad atrodo, jog ankstesnių socialistinių schemų kritika buvo tokia veiksminga, kad jų šalininkai, išskyrus keletą,[3] buvo priversti kurti visiškai kitas, niekada anksčiau nesvarstytas schemas. Oponuojant senesnei idėjai, kad racionalus planavimas galimas nenaudojant vertės terminų, grindžiamų skaičiavimais, pagrįstai galima argumentuoti, jog toks planavimas logiškai yra negalimas; tačiau naujesni teoriniai siūlymai, kur kalbama apie procesus, tariamai leidžiančius vertes nustatyti kitaip nei privačios nuosavybės principu grindžiamu konkurencijos būdu, kelia kitokio pobūdžio problemų. Išties nesąžininga būtų teigti, kaip tai daro Lange, jog kritikai vien dėl to, kad naujai dorojasi su naujomis schemomis, kurios buvo iškeltos ieškant atsakymo į ankstesnę kritiką, „išsižadėjo pagrindinės idėjos" ir „pasitraukė į antrąjį gynybos ešeloną".[4] Ar tai nėra veikiau mėginimas savo pralaimėjimą dangstyti sukeliant painiavą dėl klausimo esmės?

Lange's teikiamas dabartinės diskusijos vaizdas rimtai klaidina dar ir kitu požiūriu. Jo rašinio skaitytojui beveik neišvengiamai susidaro įspūdis, kad idėja, jog vertės turi ir gali būti nustatomos matematinės ekonomikos metodais, t.y. išsprendžiant milijonus lygčių, yra piktavališkas kritikų išsigalvojimas, kad taip diskredituotų dabartinių socialistinių autorių pastangas. Tačiau tikroji padėtis, kurią Lange tikrai žino-

[3] Labiausiai išimtinis atvejis yra dr. Dobbas. Žr. jo *Political Economy and Capitalism* (1937), ch. VIII ir jo recenziją apie prof. Lange's knygą žurnale *Modern Quarterly*, 1939.

[4] LT, p. 63.

jo, yra tai, kad šią procedūrą kaip problemos sprendimą ne kartą rimtai siūlė būtent socialistiniai autoriai, tarp jų ir dr. Dickinsonas, nors dabar jis eksplicitiškai išsižada savo ankstesnio siūlymo.[5]

2

Dabar yra pasiektas trečiasis diskusijos etapas, nes pasiūlyta verčių determinacijos klausimus spręsti susigrąžinant konkurenciją. Kai prieš penkerius metus šių eilučių autorius mėgino įvertinti tokių siūlymų prasmę,[6] teko remtis žodinėmis socialistinių ekonomistų diskusijomis, nes teoriniai konkurencinio socializmo pagrindai dar nebuvo susisteminti. Šią spragą dabar užpildo dvi knygos, kurias ir aptarsime. Pirmoje pateikiamas Lange's rašinys, pirmąkart paskelbtas 1936 ir 1937 m., kartu su senesniu velionio profesoriaus Tayloro straipsniu (datuojamu 1928 m.); taip pat pridedamas redaktoriaus B. E. Lippincotto įvadas, kuris ne tik visai be reikalo ir gana primityviai perpasakoja Lange's argumentą, bet ir be saiko jį girdamas bei pervertindamas jo galimybes skaitytoją gali nuteikti prieš tai, kas iš esmės yra grynai mokslinė studija.[7] Nors Lange's darbas parašytas laisvu stiliumi ir apsiriboja bendriausiais klausimo aspektais, jame rimtai mėginama dorotis su pagrindinėmis šios srities problemomis.

Naujesnė H. D. Dickinsono knyga teikia daug platesnę problematikos apžvalgą, nors iš esmės siūlo tą patį sprendimą.[8] Tai yra neabejotinai išskirtinė knyga, gerai organizuota, aiški, glausta, ir greitai turėtų

[5] D, p. 104; taip pat K. Tisch, *Wirtschaftsrechnung und Verteilung im zentralistisch organisierten sozialistischen Gemeinwesen* (1932).

[6] Knygos *Collectivist Economic Planning* (London, 1935) straipsnyje „The Present State of the Debate" (čia perspausdintas kaip IX skyrius).

[7] Dr. Lange's rašinys apibūdinamas kaip „pirmasis paskelbtas darbas, žengiantis toliau Barone įžvalgų" ir „nepaneigiamai" įrodantis socialistinės sistemos „akivaizdų praktiškumą bei pranašumą" (LT, p. 13, 24, 37).

[8] Keista, kad dr. Dickinsono knygoje niekur (išskyrus Bibliografiją) neminimi profesoriaus Lange's darbai.

tapti standartiniu darbu šia tema. Ekonomistui šios knygos skaitymas išties suteikia retą malonumą jausti, kad naujausi ekonominės teorijos laimėjimai neliko nepastebėti ir kad jie padėjo sumažinti politinius nesutarimus tais klausimais, kuriais galima racionaliai diskutuoti. Pats dr. Dickinsonas veikiausiai sutiktų, kad savo ekonominėmis pažiūromis jis nesiskiria nuo nesocialistinių ekonomistų (ir kad būtent iš jų pats daugiausia išmoko) ir kad savo esminėmis išvadomis apie socialistinės bendruomenės ekonominę politiką kur kas labiau skiriasi nuo daugumos savo socialistinių kolegų negu nuo „ortodoksinių" ekonomistų. Dėl šių darbo bruožų ir dėl autoriaus mąstymo atvirumo svarstant savo oponentų argumentus, jo pažiūras aptarti išties malonu. Jeigu socialistai, kaip ir ekonomistai, pripažintų jo knygą kaip labiausiai šiuolaikišką bendrąją socializmo ekonomikos traktuotę, pateikiamą iš socialistinės pozicijos, ji galėtų tapti pagrindu vaisingai tolesnei diskusijai.

Kaip jau buvo sakyta, abu autoriai iš esmės siūlo tą patį sprendimą. Abu jie iš dalies remiasi konkurencija kaip santykinių kainų nustatymo mechanizmu. Tačiau abu nenori, kad kainos būtų nustatomos tiesiogiai rinkos ir vietoje to siūlo centrinės valdžios reguliuojamų kainų sistemą, kur tam tikrõs prekės rinkos būklė, t.y. paklausos ir pasiūlos santykis funkcionuoja tik kaip tam tikras indikatorius valdžiai sprendžiant klausimą, didinti ar mažinti jos kainą. Nė vienas iš jų nepaaiškina, kodėl jie atsisako eiti iki galo ir atkurti visą kainų mechanizmą. Tačiau kadangi, jo manymu, praktiškai tai būtų neįmanoma socialistinėje bendruomenėje (su tuo sutinku, nors turbūt ne tuo pačiu pagrindu), galime šį klausimą atidėti į šalį ir tarti, jog tokioje visuomenėje konkurencija atlieka nevisiškai tą patį vaidmenį, kokį ji atlieka privačios nuosavybės principais grindžiamoje visuomenėje ir konkrečiai – kad tas proporcijas, kuriomis keičiamasi prekėmis rinkoje, turės nustatyti valdžia.

Prieš pradėdami detalesnę siūlomos organizacijos analizę pirmiausia bendrąją šio siūlymo prasmę aptarsime trimis aspektais. Pirma, kokiu mastu šio pobūdžio socialistinė sistema vis dar tenkina viltis, susijusias su konkurencijos chaoso pakeitimu planine socialistine sistema; antra, kokiu mastu siūlomoji procedūra teikia atsakymą į pagrindinę problemą; trečia, kokiu mastu ji gali būti praktiškai realizuota?

Su pirmuoju, bendriausiu, klausimu galime susidoroti ganėtinai glaustai, nors jis nėra nesvarbus, jeigu siekiama išsiaiškinti tikrąjį šių naujų siūlymų kontekstą. Pakanka priminti vien tai, kokiu mastu išsižadama pirmykštės planavimo sistemos pranašumo prieš konkurenciją idėjos, jeigu pripažįstama, kad planinė visuomenė, reguliuodama savo pramonę, turi remtis konkurencijos mechanizmu. Dar visai neseniai planavimas ir konkurencija buvo laikomi priešybėmis, ir šiuo įsitikinimu vis dar vadovaujasi, išskyrus keletą ekonomistų, beveik visi planuotojai. Bijau, kad Lange's ir Dickinsono schemos smarkiai nuvils visus tuos planuotojus, kurie, pasak B. M. S. Blancketto, mano, kad „svarbiausias planavimo tikslas – pakeisti konkurencijos rezultatus."[9] Tai būtų juo labiau tiesa, jeigu išties savivalės elementus konkurencinio socializmo sistemoje būtų galima sumažinti taip, kaip mano Dickinsonas, tikėdamasis, kad jo „libertarinis socializmas" „gali įtvirtinti, pirmą kartą žmonijos istorijoje, realiai veikiantį individualizmą".[10] Deja, kaip matysime, nepanašu, kad tai gali tapti realybe.

3

Antras bendrojo pobūdžio klausimas, kurį turime aptarti, yra tai, ar siūlomas kainų centralizuoto reguliavimo metodas, kad ir palikdamas atskiroms įmonėms ir vartotojams laisvę savo pasiūlą ir paklausą derinti prie duotų kainų, gali išspręsti tą problemą, kuri, kaip pripažįstama, negali būti išspręsta matematiniais apskaičiavimais. Turiu pripažinti, jog man nepaprastai sunku suvokti, kokiu pagrindu keliama ši tezė. Ir Lange, ir Dickinsonas teigia, kad net pradinę kainų sistemą pasirinkus visiškai atsitiktinai, mėginimų ir klaidų keliu pamažu būtų galima pasiekti reikiamą sistemą.[11] Tai atrodo beveik taip, tarsi būtų sakoma, jog lygčių sistema, kuri yra per daug sudėtinga, kad ją galima

[9] Žr. Sir Daniel Hall and others, *The Frustration of Science* (London, 1935), p. 142.

[10] D, p. 26.

[11] LT, p. 70, 86; D, p. 103, 113.

būtų apskaičiuoti per ribotą laiko tarpą ir kurios vertės nuolat kinta, gali būti išspręsta suteikus jai atsitiktinai pasirenkamas vertes ir toliau judant mėginimų keliu tol, kol bus rastas reikiamas sprendimas. Arba, pakeitus metaforą, tokios reguliuojamų kainų sistemos skirtumas nuo rinkos determinuojamų kainų sistemos būtų maždaug toks pat, kaip skirtumas tarp atakuojančios kariuomenės, kur kiekvienas dalinys ir kiekvienas žmogus gali judėti tik gavęs specialią vadų komandą ir tik nurodytą atstumą, ir tokios kariuomenės, kur kiekvienas dalinys ir kiekvienas žmogus gali judėti savarankiškai ir išnaudoti kiekvieną atsiveriančią puolimo galimybę. Žinoma, *logiškai* galima įsivaizduoti valdantį kolektyvinės ekonomikos organą, kuris yra ne tik „visur esantis ir visažinis", kaip jį apibūdina Dickinsonas,[12] bet ir visagalis ir kuris todėl būtų pajėgus nedelsiant ir reikiamu dydžiu pakeisti bet kurią kainą. Tačiau kai imamės svarstyti realų aparatą, kurį naudojant būtų pasiekiama šio pobūdžio adaptacija, pradedame stebėtis, ar apskritai kas nors gali ryžtis teigti, jog, praktinės galimybės požiūriu, tokia sistema savo efektyvumu gali kada nors bent iš tolo prilygti sistemai, kur reikiamus pokyčius sukelia spontaninė tiesiogiai paliestų individų veikla.

Vėliau, svarstydami siūlomą institucinę sandarą, dar grįšime prie klausimo, kaip šios rūšies mechanizmas galėtų funkcionuoti praktiškai. Tačiau kiek tai liečia bendrąjį klausimą, išties sunku neįtarti, kad šis specifinis siūlymas kilo dėl perdėto dėmesio grynai teorinėms statinės pusiausvyros problemoms. Jeigu realiame pasaulyje turėtume reikalų su daugmaž pastoviais duomenimis, t.y. jeigu norėtume atrasti tam tikrą kainų sistemą, kuri galėtų būti nekeičiama ilgą laiką, tada svarstomas siūlymas neatrodytų toks visiškai nerealus. Turint pastovius duomenis prie tokios pusiausvyros padėties išties galima artėti einant mėginimų ir klaidų keliu. Tačiau tai nėra realaus pasaulio su jo nuolatine kaita situacija. Atsakymas į klausimą, ar (ir kiek) kada nors gali būti pasiekta geidžiamos pusiausvyros padėtis, visiškai priklauso nuo to, kaip greitai vyks adaptacijos procesas. Praktinė problema yra ne tai, ar tam tikras metodas galiausiai atvestų prie hipotetinės pusiausvyros, o tai, koks metodas garantuos greitesnį ir visapusiškesnį prisitaikymą prie kasdien

[12] D, p. 191.

kintančių sąlygų skirtingose vietose ir skirtingose pramonėse. Klausimas, ar smarkiai šiuo požiūriu skirtųsi metodas, pagal kurį kainos nustatomos pusių susitarimu rinkoje, nuo metodo, pagal kurį kainos nuleidžiamos iš viršaus, yra, žinoma, praktinio vertinimo dalykas. Tačiau man sunku patikėti, kad kam nors kiltų abejonė, jog šiuo požiūriu pirmojo metodo pranašumas būtų išties didžiulis.

Trečia bendrojo pobūdžio pastaba taip pat susijusi su klausimu, kur, mano įsitikinimu, pernelyg didelis dėmesys grynai teorinėms statinės pusiausvyros problemoms rimtai klaidina mūsų autorius. Šiuo atveju tobulosios konkurencijos sąvoka nuo jų nuslepia labai svarbią sritį, kurioje jų metodas atrodo paprasčiausiai nepritaikomas. Kur turime reikalų su palyginti standartizuotos prekės rinka, ten iš principo įsivaizduojama, kad visos kainos tam tikram periodui yra nustatomos iš viršaus. Tačiau situacija yra kitokia ten, kur turime reikalų su prekėmis, kurios negali būti standartizuotos ir ypač su tomis, kurios šiandien gaminamos pagal individualius užsakymus, galbūt po paskelbto konkurso. Didžioji dalis „sunkiosios pramonės", kuri, žinoma, būtų socializuojama pirmiausia, priklauso šiai kategorijai. Daug mechanizmų, daugumą pastatų ir laivų ir daugelis kitų produktų beveik niekada negaminami tiesiog rinkai, bet tik pagal specialų kontraktą. Tai nereiškia, kad šių pramoninių produktų rinkoje nėra konkurencijos, nors tai nebūtinai bus „tobuloji konkurencija" grynosios teorijos prasme; paprasčiausiai turime reikalų su faktu, jog tose pramonėse retai gaminami du identiški produktai trumpais intervalais; o gamintojų, konkuruojančių kaip alternatyvūs tiekėjai, ratas bus kitoks beveik kiekvienu konkrečiu atveju, ir lygiai taip pat nuolat keisis ratas klientų, konkuruojančių dėl tam tikros gamyklos paslaugų. Kuo remiantis visais šiais atvejais galima nustatinėti produkto kainas, kad „susilygintų paklausa ir pasiūla"? Jeigu kainas nustatinėtų centrinė valdžia, ji kiekvienu individualiu atveju turėtų išanalizuoti visų potencialių tiekėjų ir visų potencialių klientų skaičiavimus. Kažin ar būtina nurodyti įvairias komplikacijas, kilsiančias priklausomai nuo to, ar kainos bus nustatomos iki, ar po to, kai potencialus pirkėjas apsisprendžia, kokios įrangos ar kokio statinio jam reikia. Veikiausiai gamintojų kainas, prieš jas siūlant potencialiam pirkėjui, turės tvirtinti valdžia. Argi neaišku, kad visais šiais atvejais, nebent valdžia faktiškai perimtų visas verslininko funkcijas (t.y. nebent

siūloma sistema būtų atmesta ir būtų sugrįžta prie visiškai centralizuoto planavimo), kainų reguliavimo procesas taptų arba nepaprastai sudėtingas ir visiškai neoperatyvus, arba jis virstų grynu formalumu?

4

Atrodo, kad visi šie klausimai kyla nepriklausomai nuo to, kokia konkreti pramonės organizavimo forma pasirenkama. Tačiau prieš žengiant toliau būtina kiek smulkiau aptarti tą konkretų pramonės valdymo aparatą, kurį siūlo du mūsų autoriai. Jų siūlomos organizacijos schemos yra gana panašios, nors šiuo požiūriu Lange mums suteikia šiek tiek daugiau informacijos nei Dickinsonas, kuris ekonominės organizacijos klausimais dažniausiai tenkinasi nuorodomis į Webbų ir G. D. H. Cole'o darbus.[13]

Abu autoriai įsivaizduoja tokią socialistinę sistemą, kurioje užsiėmimo pasirinkimas būtų laisvas ir reguliuojamas pirmiausia kainų mechanizmo (pavyzdžiui, darbo užmokesčio sistemos) ir kurioje vartotojai savo pajamas galėtų išleisti savo nuožiūra. Be to, abu autoriai nori, kad vartojimo prekių kainas nustatytų įprasti rinkos mechanizmai (nors Dickinsonas šiuo klausimu, atrodo, nėra galutinai apsisprendęs)[14] ir kad darbo užmokestis būtų nustatomas pusių derybomis.[15] Abu taip pat sutinka, kad dėl tam tikrų priežasčių ne visa pramonė turi būti socializuojama, tad turi likti ir privatus sektorius, kurį sudarytų smulkios verslovės, iš esmės tvarkomos kapitalistiniu būdu. Man sunku pritarti jų įsitikinimui, kad tokio privataus sektoriaus egzistavimas šalia socializuoto nesukeltų jokių ypatingų problemų. Tačiau šio straipsnio rėmuose sunku būtų deramai išanalizuoti šį klausimą, todėl svarstymo paprastumo dėlei tarsime, kad jokio privataus sektoriaus nėra ir visa pramonė yra socializuota.

---

[13] D, p. 30.

[14] LT, p. 78; D, p. 60.

[15] LT, p. 78; D, p. 126.

Visų kainų (išskyrus vartojimo prekių kainas ir darbo užmokestį) nustatymas ir reguliavimas bus pagrindinis centrinės ekonominės valdžios – Lange's Centrinės planavimo tarybos arba Dickinsono Aukščiausiosios ekonominės tarybos – uždavinys. (Toliau, įkandin Dickinsono, ją žymėsime santrumpa „AET".) Kalbant apie tai, kaip konkrečios kainos bus skelbiamos ir keičiamos, daugiau informacijos, bet vis vien nepakankamos, gauname iš Lange's, o Dickinsonas detaliau gilinasi į klausimą, kokiais sumetimais AET turėtų vadovautis nustatinėdama kainas. Abu klausimai yra itin svarbūs, todėl turime juos aptarti atskirai.

Pasak Lange's, AET periodiškai turėtų skelbti tai, ką profesorius Tayloras vadina „faktorių įvertinimo lentelėmis", t.y. suvestinius visų gamybos priemonių (išskyrus darbą) kainų sąrašus.[16] Šios kainos turėtų būti visų įmonių sandorių, visų įmonių ir visų pramonės šakų apskaitos vienintelis pagrindas visą jų galiojimo laiką, ir visų verslininkų (gamybos vadovų) jos turi būti pripažįstamos kaip pastovios.[17] Tačiau nei Lange, nei Dickinsonas mums nepasako vieno dalyko – kokiam laikui turi būti nustatomos šios kainos. Tai yra vienas rimčiausių neaiškumų abiejų autorių koncepcijose; tai mus verčia abejoti, ar jie apskritai mėgino įsivaizduoti, kaip jų sistema realiai veiktų. Ar kainos turi būti nustatomos apibrėžtiems periodams iš anksto, ar jos gali būti keičiamos bet kuriuo momentu, kai tai atrodo pageidautina? F. M. Tayloras, matyt, turi omenyje pirmąją alternatyvą teigdamas, kad konkrečių kainų nustatymo pagrįstumas arba nepagrįstumas atsiskleistų „gamybinio periodo" pabaigoje,[18] o ir Lange bent jau vienoje savo teksto vietoje gali būti panašiai interpretuojamas, kur sako, jog „bet kuri kaina, kuri skiriasi nuo pusiausvyros kainos, apskaitos periodo pabaigoje pasireikštų kaip tam tikros prekės perteklius arba stygius".[19] Tačiau kitoje vietoje jis sako, jog „nuolat vyks prisitaikymas prie šių kainų"[20]; tuo tarpu Dickinsonas apsiriboja teiginiu, jog po to, kai „vykstant nuolatiniam prisi-

[16] LT, p. 46 ir 52.

[17] LT, p. 81.

[18] LT, p. 53.

[19] LT, p. 82.

[20] LT, p. 86.

taikymo procesui" „galiausiai nusistovės tam tikra kainų aibė, atspindinti išteklių trūkstamumo ir pakeičiamumo principus", „pakaks tik nežymių adaptacinių pokyčių tam, kad sistema išliktų pusiausvyroje, išskyrus atvejus, kai atsiras esminių techninių novacijų arba radikalių vartotojų skonių pokyčių."[21] Ar tai nėra puikiausia iliustracija to, kaip šiuolaikinis susižavėjimas statinės pusiausvyros idėja kliudo suvokti tikrąją kainų mechanizmo funkciją?

Nors Dickinsonas labai mažai pasako apie kainų nustatymo mechanizmą, jis daug plačiau nei Lange aptaria kriterijus, kuriais vadovaudamasi AET turi priimti savo sprendimus. Dickinsono netenkina padėtis (nors ja tenkinasi Lange), kai AET paprasčiausiai stebi rinką ir keičia kainas tik tada, kai atsiranda paklausos arba pasiūlos perteklius, ir vėliau eksperimentuodama mėgina atrasti naują pusiausvyros lygį. Jis veikiau nori, kad AET naudotųsi statistiškai pagrįstais paklausos ir pasiūlos grafikais kaip pusiausvyros kainų nustatymo pagrindu. Tai yra akivaizdus reliktas jo ankstesniojo įsitikinimo, kad visa problema gali būti išspręsta turint simultaninių lygčių sprendimo metodą. Tačiau nors dabar jis yra išsižadėjęs šios idėjos (ne todėl, kad problemą laiko neišsprendžiama, nes jis vis dar mano, kad ji gali būti pašalinta išsprendus vos „dviejų ar trijų tūkstančių simultaninių lygčių sistemą",[22] bet todėl, kad suvokia, jog „patys duomenys, kurie turėtų būti įvesti į lygčių sprendimo mašiną, nuolat kinta"), jis vis dėlto mano, kad statistiniai paklausos grafikai būtų naudinga pagalbinė priemonė arba net pakaitalas mėginimų ir klaidų metodui, ir kad verta mėginti nustatyti skaitmenines Walraso pusiausvyros sistemos konstantų [*sic*] reikšmes.

5

Kad ir kokiais metodais AET nustatinėtų kainas ir kad ir kokie būtų periodai, kuriems tos kainos galiotų, du dalykai išlieka neginčijami: pokyčiai vyks lėčiau nei jie vyktų tuo atveju, jei kainos būtų nustato-

[21] D, p. 100, 102, 103.

[22] D, p. 104.

mos rinkoje, o prekių kainų diferenciacija, priklausanti nuo prekių kokybės ir laiko bei vietos aplinkybių, būtų daug mažesnė. Realios konkurencijos atveju kainų kaita įvyksta iškart, kai tiesiogiai suinteresuotos sandorių pusės ką nors sužino apie aplinkybių pasikeitimą; tuo tarpu AET galėtų imtis veiksmų tik po to, kai suinteresuotos pusės pateikia savo siūlymus, kai jie patikrinami, kai išsprendžiami jų tarpusavio prieštaravimai ir t.t.; o naujos kainos įsigalioja tik tada, kai visos suinteresuotos pusės apie jas yra informuotos, t.y. po to, kai iš anksto paskelbiama naujų kainų įsigaliojimo data arba po to, kai atliekama sudėtinga procedūra, kuriai esant kiekvienas gamybos vadovas informuojamas apie tai, kokiomis kainomis jis turi vadovautis savo skaičiavimuose. Kadangi kiekvienas vadovas turėtų būti nuolat informuojamas ne vien apie kainas tų prekių, kurias jis faktiškai naudoja, bet ir apie daugybę kainų (bent jau apie visų jo naudojamų prekių pakaitalų kainas), periodiškai turėtų būti skelbiami išsamūs visų prekių sąrašai. Akivaizdu, jog nors ekonominis efektyvumas reikalauja, kad kainos būtų keičiamos kuo operatyviau, dėl įvairių praktinių sunkumų šioje sistemoje jos bus keičiamos gana ilgais intervalais.

Turbūt akivaizdu, kad kainų reguliavimo procesas turės apsiriboti vieningų kainų prekių klasėms nustatymu, tad visi skirtumai, priklausantys nuo specifinių laiko, vietos ir kokybės aplinkybių, kainose neatsispindės. Juk neatlikus tokio supaprastinimo įvairių prekių, kurioms reikėtų nustatyti atskiras kainas, skaičius praktiškai būtų begalinis. Tačiau tai reiškia, kad gamybos vadovai neturės nei paskatų, nei realių galimybių pasinaudoti specifinėmis pelno gavimo galimybėmis, specifiniais sandoriais ir visais tais nedideliais pranašumais, kuriuos teikia specifinės vietos sąlygos, nes savo skaičiavimuose jie negalėtų į jas atsižvelgti. Be to, tai reiškia – pateikiant tik dar vieną padarinių iliustraciją – kad niekada neapsimokėtų užsikrauti papildomų kaštų mėginant greit susidoroti su netikėtai atsiradusiu kokios nors prekės stygiumi, nes vietinis arba laikinas stygius negalėtų paveikti kainų, kol neįsikištų oficialusis aparatas.

Dėl šių dviejų priežasčių – dėl to, kad kainos turės būti nustatomos apibrėžtiems periodams ir dėl to, kad jos turės būti nustatomos prekėms, apibrėžiamoms rūšiniais terminais – daugybė kainų tokioje sistemoje bet kuriuo momentu iš esmės skirsis nuo tų kainų, kurios būtų

laisvosios rinkos sistemoje. Tai turi labai svarbių padarinių sistemos funkcionavimui. Lange daro toli siekiančias išvadas iš fakto, kad kainos tik „nurodo sąlygas, kuriomis siūlomos įvairios alternatyvos"[23] ir kad ši „parametrinė kainų funkcija"[24], kurios dėka kainos orientuoja atskirus veiksmus, nors pačios nėra nuo jų tiesiogiai priklausomos, išliktų tokioje kainų reguliavimo sistemoje. Tačiau kaip jis pats pabrėžia, „apskaitos kainų apibrėžtumas galioja tik tuo atveju, kai bet koks prekės paklausos ir pasiūlos neatitikimas sukelia atitinkamą kainos pasikeitimą" ir todėl „normavimas nėra priimtinas", o „reikalavimas gaminti minimaliais vidutiniais kaštais yra beprasmiškas, jeigu kainos neatspindi santykinio gamybos faktorių stygiaus".[25] Kitaip sakant, kainos teikia racionalų apskaitos pagrindą tik tuo atveju, kai jos yra tokios, kad vyraujančiomis kainomis kiekvienas visada gali nusipirkti arba parduoti tiek, kiek nori, arba kad kiekvienas yra laisvas pirkti taip pigiai arba parduoti taip brangiai, kaip sutinka partneris. Jeigu negaliu nusipirkti papildomo gamybos veiksnio tada, kai jį vertinu labiau už mokamą kainą arba jeigu negaliu parduoti daikto, kai jį vertinu mažiau už kainą, kurią kas nors kitas sutinka mokėti, tai kainos jau nenurodo sąlygų, kuriomis siūlomos alternatyvos.

Pamatysime aiškiau, ką visa tai reiškia, svarstydami socialistinės pramonės vadovų veiklą. Tačiau prieš tai turime išsiaiškinti, kas yra šie žmonės ir kokios funkcijos jiems suteikiamos.

6

Atskirai valdomo pramoninio vieneto prigimtis ir veiksniai, lemiantys jo dydį ir vadovybės atranką, yra dar vienas klausimas, kur mūsų autoriai tenkinasi miglotais atsakymais. Lange, kaip atrodo, įsivaizduoja, jog skirtingos pramonės bus organizuojamos valstybinių trestų pavidalu, nors apie šį svarbų dalyką jis užsimena tik vieną kartą, pateik-

[23] LT, p. 78.

[24] LT, p. 70, 86.

[25] LT, p. 93–94.

damas valstybinio anglies tresto pavyzdį.[26] Svarbus klausimas, kas yra *viena* pramonė, niekur nesvarstomas, tačiau jis, matyt, taria, kad įvairūs „gamybos vadovai" turės monopolistinę jų gaminamo produkto kontrolę. Apskritai Lange labai neapibrėžtai vartoja terminą „gamybos vadovai",[27] tad lieka neaišku, ar kalbama apie visos „pramonės", ar apie atskiro gamybinio vieneto vadovus; tačiau kritiniuose argumento taškuose[28] gamyklų vadovai skiriami nuo visos pramonės vadovų nepateikiant aiškaus jų funkcijų apibrėžimo. Dickinsonas dar migločiau kalba apie ekonominę veiklą, kuri bus „decentralizuota ir vykdoma daugybės atskirų kolektyvinės ekonomikos organų", kurie turės „savo nominalų kapitalą, savo pelno ir nuostolių sąskaitybą ir bus tvarkomi daugmaž taip, kaip tvarkomos atskiros įmonės kapitalizmo sąlygomis."[29]

Kad ir kas būtų tie gamybos vadovai, jų pagrindinė funkcija veikiausiai būtų priimti sprendimus – ką ir kiek gaminti atsižvelgiant į tas kainas, kurias nustato AET (ir į tas vartojimo prekių kainas bei darbo atlyginimus, kuriuos nustato rinka). Pagal AET reikalavimus jie turėtų gaminti mažiausiais galimais vidutiniais kaštais[30] ir didinti atskirų gamyklų produkciją tol, kol ribiniai kaštai susilygins su kaina.[31] Pasak Lange's, pramonių vadovai (kitaip nei atskirų įmonių vadovai) atliktų papildomą funkciją – kontroliuotų, ar kapitaliniai įdėjimai visoje pramonėje yra tokie, kad „ribiniai pramonės kaštai", gaminant produktą, kuris „gali būti parduotas arba už kurį gali būti 'atsiskaitoma' už kainą, prilygstančią kaštams", yra įmanomai mažesni.[32]

Šiame kontekste iškyla specifinė problema, kurios, deja, čia negalime aptarti, nes ji kelia tokius sunkius ir sudėtingus klausimus, jog jiems išsiaiškinti reikėtų atskiro straipsnio. Turiu omenyje tokį mažėjančių ri-

[26] LT, p. 78.

[27] LT, p. 75, 79, 86.

[28] LT, p. 76, 82 išnaša.

[29] D, p. 213.

[30] LT, p. 75.

[31] LT, p. 76; D, p. 107.

[32] LT, p. 77.

binių kaštų atvejį, kur, pasak abiejų mūsų autorių, socialistinė pramonė veiktų kitaip nei kapitalistinė – plėstų gamybą tol, kol kainos prilygtų ne vidutiniams, bet ribiniams kaštams. Nors jų argumentacija turi tam tikro įtaigumo, negalima pasakyti, kad net pati problemos formuluotė abiejose knygose, o juo labiau išvada, yra išties įtikinama. Šio straipsnio ribose nesiimdami platesnės analizės galime tik iškelti rimtą abejonę dėl Dickinsono tezės, kad „šiuolaikinės technologijos sąlygomis vyrauja kaštų mažėjimo, o ne didėjimo tendencija" – tezės, kuri jos pateikimo kontekste aiškiai rodo, jog kalbama apie ribinius kaštus.[33]

Čia apsiribosime vienu iš klausimų, kylančių šios siūlomo projekto dalies atžvilgiu: kaip AET garantuos tai, kad būtų realiai įgyvendinamas principas, pagal kurį kainos turi susilyginti su mažiausiais ribiniais tam tikro produkcijos kiekio pagaminimo kaštais. Čia kyla ne „vien" socialistinės gamybos vadovų sąžiningumo ar jų sugebėjimų klausimas. Šio argumento dėlei galima tarti, kad jie bus ne mažiau gabūs ir ne mažiau suinteresuoti gamybos piginimu nei vidutinis kapitalistinis verslininkas. Problema iškyla todėl, kad vienas svarbiausių veiksnių, tikrai konkurencinėje ekonomikoje stumiančių kaštus prie minimumo, šioje sistemoje neveiktų, būtent – kainų konkurencijos veiksnys. Ginčuose dėl šio tipo problemų, kaip ir daugelyje kitų šiuolaikinės ekonominės teorijos diskusijų, šis klausimas dažnai traktuojamas taip, tarsi kaštų kreivės būtų objektyviai duoti faktai. Užmirštama, kad metodas, kuris konkrečiomis sąlygomis leidžia pigiausiai gaminti tam tikrą produktą, yra atradimo rezultatas, tokio atradimo, kuris verslininko turi būti nuolat, kartais net kasdien, daromas iš naujo; ir kad nepaisant stiprių paskatų, toli gražu ne visada radęs geriausią metodą yra įsitvirtinęs verslininkas arba tas, kuris vadovauja veikiančiai įmonei. Toji jėga, kuri konkurencinėje visuomenėje kainas stumia prie mažiausių kaštų, kuriais gali būti pagamintas tam tikras produkto kiekis, yra ta atvira galimybė, kai kiekvienas, kuris žino pigesnį metodą, gali ateiti į rinką rizikuodamas savo paties turtu, ir pritraukti pirkėjus žemesnėmis nei kitų gamintojų kainomis. Tačiau ten, kur kainas nustato valdžia, šis metodas neveikia. Bet koks gamybos technikos patobulinimas, bet koks prisitaikymas prie

[33] D, p. 108.

kintančių sąlygų priklausys nuo sugebėjimo įtikinti AET, kad tam tikras produktas gali būti gaminamas pigiau ir kad todėl jo kaina turi būti mažinama. Kadangi žmogus su naujomis idėjomis neturės galimybės įsitvirtinti įveikdamas konkurentus mažesnėmis kainomis, jokia nauja idėja negalės būti eksperimentiškai įrodoma, kol jam nepavyks įtikinti AET, kad jo siūlomas produkto gamybos būdas yra pigesnis. Kitaip sakant, kiekvienas pelno išskaičiavimas, atliktas pašalinio asmens, įsitikinusio, kad tokį pat darbą jis gali atlikti geriau, turės būti tikrinamas ir tvirtinamas oficialiosios valdžios, kuri, šiuo požiūriu, turės perimti visas verslininko funkcijas.

7

Trumpai pasvarstykime keletą problemų, kurios kyla kalbant apie „socialistinių gamybos vadovų" (įmonės ar pramonės vadovų) santykius su AET. Kaip matėme, vadovo užduotis yra tvarkyti gamybą taip, kad ribiniai kaštai būtų kuo mažesni ir lygūs kainai. Kaip jis gali atlikti šią užduotį, ir kokiais kriterijais remiantis galima nustatyti, kad jis ją atlieka sėkmingai? Kainas jis turi traktuoti kaip duotybę. Tai jį paverčia grynu „kiekybės tvarkytoju", nes jo sprendimai apsiriboja naudojamų gamybos faktorių kiekio ir jų kombinacijų pasirinkimo klausimais. Tačiau kadangi jis neturi priemonių, kuriomis naudodamasis galėtų paskatinti savo tiekėjus tiekti daugiau (arba paskatinti savo pirkėjus pirkti daugiau), nei jie sutiktų esant nustatytai kainai, dažnai jis bus paprasčiausiai nepajėgus įvykdyti savo užduotį; jeigu jis negalės gauti reikiamų medžiagų pagal nustatytą kainą, vienintelis jam prieinamas gamybos apimčių didinimo būdas siekiant kaštus sulyginti su kaina – tai prastesnių pakaitalų arba kitokių neekonominių metodų naudojimas; ir jeigu jis negali parduoti savo produkcijos pagal nustatytą kainą, kol toji kaina nėra sumažinama oficialiu įsaku, jis turi nutraukti gamybą; tuo tarpu tikros konkurencijos sąlygomis jis paprasčiausiai sumažintų savo kainas.

Kita rimta problema, kylanti dėl periodinio kainų keitimo oficialiais įsakais, yra būsimos kainų kaitos numatymo problema. Lange šiek tiek

bravūriškai perkerta šį Gordijaus mazgą teigdamas, kad „sąskaitybos tikslais kainos turi būti traktuojamos kaip pastovios, kaip tai daro verslininkai konkurencinėje rinkoje"(!). Ar tai reiškia, kad gamybos vadovai, net jeigu ir žino, kad tam tikra kaina turės būti mažinama arba didinama, privalo veikti taip, tarsi jie to nežinotų? Akivaizdu, kad tai nėra atsakymas. Tačiau jeigu jiems būtų leista numatant kainų kaitą imtis parengiamųjų veiksmų, tai ar jiems būtų leista ir pasipelnyti iš administracinio kainų pakeitimo vėlavimo? Ir kas būtų atsakingas už nuostolius, patirtus dėl ne laiku arba ne ta linkme įvykdytus kainų pakeitimus?

Su šia problema glaudžiai siejasi kitas klausimas, į kurį taip pat negauname atsakymo. Abu mūsų autoriai kalba apie „ribinius kaštus" taip, tarsi jie nepriklausytų nuo laiko tarpo, kuriam vadovas gali planuoti. Neabejotina, jog daugeliu atvejų kaštai priklauso, be kita ko, nuo to, ar perkama tinkamu laiku. Jokiu būdu negalima tarti, kad bet kuriuo laikotarpiu kaštai priklauso tik nuo kainų, egzistuojančių tuo metu. Jie priklauso ir nuo to, ar šios kainos buvo teisingai numatytos ir nuo to, kokios numatomos ateityje. Net labai trumpalaikiu požiūriu kaštai priklausys nuo tų padarinių ateities produktyvumui, kuriuos lems dabartyje priimami sprendimai. Ar ekonomiška intensyviai naudoti tam tikrą įrenginį nesirūpinant jo remontu, ar verta iš esmės pertvarkyti veiklą atsižvelgiant į tam tikrą paklausos pokytį – faktiškai bet koks sprendimas apie tai, kaip organizuoti gamybą dabar, bent iš dalies priklauso nuo to, kaip įsivaizduojama ateities raida. Nors vadovas, žinoma, turės savo nuomonę šiais klausimais, tačiau jis negalės būti atsakingas už teisingą ar klaidingą ateities pokyčių numatymą, jeigu šie pokyčiai priklausys tik nuo valdžios sprendimų.

Tačiau atskiro vadovo veiklos sėkmė ne tik gerokai priklausys nuo planuojančios valdžios veiksmų; jis turės tai pačiai valdžiai įrodyti, jog padarė geriausia, ką tik buvo galima padaryti. Visi jo paskaičiavimai turės būti arba iš anksto, arba dažniausiai retrospektyviai valdžios tikrinami ir tvirtinami. Tai nebus paviršutiniškas auditas siekiant nustatyti, ar jo kaštai išties buvo tokie, kokius jis deklaruoja. Bus aiškinamasi, ar tie kaštai buvo mažiausi galimi. Tai reiškia, kad kontrolė turės įvertinti ne tik tai, ką jis faktiškai darė, bet ir tai, ką galėjo arba privalėjo daryti. Vadovui pirmiausia rūpės tai, kad jis visada galėtų įrodyti, jog turimų žinių šviesoje jo priimtas sprendimas buvo pagrįstas, o ne

tai, kad galiausiai paaiškėtų, jog jis buvo teisingas. O tai neišvengiamai vestų prie blogiausių biurokratijos formų.

Čia iškyla bendrasis vadovų atsakomybės klausimas. Dickinsonas aiškiai suvokia, kad „atsakomybė praktiškai reiškia finansinę atsakomybę" ir kad jeigu vadovas „neatsakys už nuostolius ir už pelną, jis bus gundomas imtis įvairių rizikingų eksperimentų vien tik tikėdamasis, kad kuris nors iš jų bus sėkmingas".[34] Tai bus sudėtinga problema turint reikalų su vadovais, neturinčiais savo nuosavybės. Dickinsonas tikisi, kad ją išspręstų premijavimo sistema. Galbūt jos pakaktų, kad vadovai susilaikytų nuo pernelyg rizikingų sprendimų. Bet ar tikroji problema nėra kaip tik priešinga – kad vadovai bijos imtis rizikos, jeigu sumanymui nepavykus kažkas kitas spręs, ar jie pagrįstai ėmėsi jį realizuoti. Kaip pabrėžia pats Dickinsonas, principas būtų tai, kad „nors gautas pelnas nebūtinai yra sėkmės ženklas, patirtas nuostolis yra nesėkmės ženklas".[35] Ar dar reikia aiškinti, kokie bus tokios sistemos padariniai bet kokiai su rizika susijusiai veiklai? Sunku įsivaizduoti, kaip tokiomis sąlygomis vadovų iniciatyvai gali būti patikėta kokia nors neišvengiamai spekuliatyvi, rizikinga veikla. Alternatyva būtų grįžimas prie griežtai centralizuoto planavimo, tačiau juk būtent tam, kad jo išvengtume, buvo konstruojama visa ši sistema.

8

Visa tai juo labiau pasakytina kalbant apie naujų investicijų problemas – visus tuos klausimus, kurie susiję su gamybinių vienetų dydžio (t.y. kapitalo) kaita, nepriklausomai nuo to, ar toji kaita apima grynus viso kapitalo pasiūlos pokyčius. Sąlygiškai šią problemą galima išskirti į dvi dalis – į sprendimus apie esamos kapitalo pasiūlos paskirstymą ir sprendimus apie kapitalo kaupimo normą – nors šią perskyrą pavojinga brėžti per daug toli, kadangi sprendimas dėl to, kiek turi būti kaupiama, implikuoja sprendimą dėl to, kurie kapitalo pareikalavimai bus tenkina-

[34] D, p. 214.

[35] D, p. 219.

mi ir kurie – netenkinami. Abu mūsų autoriai sutaria, kad, sprendžiant kapitalo paskirstymo pramonėms bei įmonėms klausimą, turi būti išsaugotas, kiek tai įmanoma, palūkanų mechanizmas, nors sprendimas, kiek taupyti ir investuoti, galiausiai bus laisvo pasirinkimo aktas.[36]

Kad ir koks stiprus būtų noras remtis palūkanų mechanizmu sprendžiant kapitalo paskirstymo klausimą, gana akivaizdu, kad kapitalo rinka jokia prasme negalės būti laisvoji rinka. Jeigu Lange tenkinasi pastaba, kad palūkanų normą „paprasčiausiai apibrėžia toji sąlyga, kai kapitalo paklausa susilygina su turimo kapitalo dydžiu",[37] tai dr. Dickinsonas padeda daug pastangų, kad parodytų, kaip AET konstruos (alternatyvių veiklos planų, sudarytų įvairių verslo sumanymų pagrindu) agregatinį kapitalo paklausos grafiką, kuris jai leistų nustatyti tokią palūkanų normą, kuriai esant kapitalo paklausa susilygintų su pasiūla. Dickinsono išradingumą ir jo stebėtiną tikėjimą įmantriausių konstrukcijų įgyvendinamumu iliustruoja jo tezė, kad tam tikrais atvejais „teks nustatyti parengiamąją palūkanų normą, ir paskui skirtingiems kolektyvinės ekonomikos organams leisti peržiūrėti savo tarpusavio kontraktus atsižvelgiant į šią parengiamąją normą ir taip nusistatyti savo galutinį kapitalo paklausos grafiką".[38]

Tačiau visa tai nepadeda įveikti pagrindinės kliūties. Jeigu išties būtų galima kliautis atskirų vadovų ir pretendentų į vadovus pareiškimais apie tai, kokius kapitalo kiekius jie gebėtų pelningai panaudoti esant vienokioms ar kitokioms palūkanų normoms, tai kuri nors iš tokių schemų galėtų atrodyti praktiškai įgyvendinama. Tačiau reikia pakartotinai pabrėžti, jog planuojančios valdžios negalime suvokti „paprasčiausiai kaip savotiško banko, skolinančio turimus fondus tiems, kurie siūlo geriausią kainą. Jis skolintų žmonėms, kurie neturi jokios nuosavybės. Tad jam pačiam tektų pakelti visą riziką. Be to, jis disponuotų ne tik apibrėžta pinigų suma, kuria disponuoja įprastas bankas, jis disponuotų nuosavybės teise visiems realiems ištekliams. Ir jo sprendimai negalėtų apsiriboti laisvo kapitalo (pinigų arba galbūt žemės pavida-

[36] LT, p. 85; D, p. 80, 205.

[37] LT, p. 84.

[38] D, p. 83 išnaša.

lu) paskirstymu. Jam taip pat reikėtų spręsti, ar konkreti gamykla ar tam tikra įranga turi būti ir toliau palikta tam vadovui, kuris ją naudojo praeityje, ar ją vertėtų perleisti kitam, kuris ją naudotų efektyviau."

Čia cituoju iš savo straipsnio, kuriame prieš penkerius metus svarsčiau „realios konkurencijos galimybę socializmo sąlygomis".[39] Tuo metu tokios schemos buvo teikiamos tik labai fragmentiškai, ir galima buvo tikėtis, kad atsakymą bus galima gauti tik tada, kai bus prieinamas sisteminis naujųjų idėjų išdėstymas. Apmaudu, bet tokio atsakymo neteikia nė viena iš mūsų aptariamų knygų. Nors abiejose knygose keliamos tezės apie tai, kokia naudinga daugeliu aspektų būtų investicinės veiklos kontrolė, jose nėra jokių paaiškinimų, kaip tokia kontrolė turėtų būti vykdoma ir kaip turėtų būti dalijama atsakomybė tarp planuojančios valdžios organų ir „konkuruojančių" gamybos vienetų vadovų. Antai tokios tezės, kad „nors priimdami savo sprendimus socialistinės pramonės vadovai turės vadovautis planuojančios valdžios direktyvomis, tai nereiškia, kad jie neturės jokios pasirinkimo laisvės",[40] yra stebėtinai silpnos. Aišku yra nebent tai, kad planuojančioji valdžia bus pajėgi vykdyti investicijų kontrolės ir valdymo funkciją tik tuo atveju, jeigu ji įstengs patikrinti ir pakartoti visus verslininko išskaičiavimus.

Atrodo, kad šioje vietoje abu autoriai nesąmoningai grįžta prie ankstesnio tikėjimo centralizuotai valdomos sistemos pranašumu prieš konkurencinę sistemą, todėl save ramina viltimi, jog „visur esantis ir visažinis kolektyvinės ekonomikos organas"[41] disponuos bent tomis žiniomis, kuriomis disponuoja atskiras verslininkas, tad bus pajėgus priimti ne blogesnius, o gal net geresnius sprendimus, nei priima dabartiniai verslininkai. Kaip jau mėginau parodyti kitoje vietoje, pagrindinis realios konkurencijos privalumas yra tai, kad jos dėka panaudojamos visos tos žinios, kurios egzistuoja išsklaidytu atskirų individų turimų žinių pavidalu ir kurios visos turėtų atsispindėti bendrame plane, kad galėtų būti panaudotos centralizuotai valdomoje ekonomikoje.[42] Mano

[39] *Collectivist Economic Planning* (1935), p. 232–237; žr. aukščiau, p. ???

[40] D, p. 217.

[41] D, p. 191.

[42] Žr. aukščiau, II skyrių.

manymu, daryti prielaidą, kad visos šios žinios automatiškai atsidurs planuojančios valdžios dispozicijoje, galima tik visiškai nesuvokiant reikalo esmės. Neaišku, ar Lange nori pasakyti, kad planuojančioji valdžia turės visą šią informaciją, kai teigia, jog „socialistinės ekonomikos administratoriai turės visas tas žinias, kurias turi kapitalistiniai verslininkai."[43] Jeigu frazė „socialistinės ekonomikos administratoriai" čia tik nurodo visus gamybos vienetų vadovus ir centrinę vadovybę imtinai, tai toks teiginys, žinoma, yra priimtinas, tačiau jis jokiu būdu neišsprendžia problemos. O jeigu norima pasakyti, kad visomis šiomis žiniomis planuojančioji valdžia gali efektyviai pasinaudoti sudarinėdama vieningą planą, tai klausimo sprendimas paprasčiausiai postuluojamas ir, kaip atrodo, daroma „neteisėto sudėjimo klaida" (*fallacy of composition*).[44]

Visu šiuo itin svarbiu naujų investicijų krypties klausimu ir su tuo susijusiais kitais klausimais nagrinėjami darbai iš tikrųjų neteikia jokios naujos informacijos. Problema išlieka ten, kur ji buvo prieš penkerius metus, ir čia galiu apsiriboti pakartojimu to, ką sakiau tada: „Sprendimas dėl to, kokio dydžio kapitalas gali būti patikėtas atskiram verslininkui ir atitinkamas sprendimas apie jo valdomos įmonės dydį, iš esmės išreiškia sprendimą dėl to, kokia išteklių kombinacija yra tinkamiausia. Centrinei valdžiai teks spręsti, ar tam tikra gamykla turi būti plečiama, ar geriau statoma kita gamykla kitoje vietoje. Visa tai pareikalaus iš centrinės valdžios tokio smulkmeniško planavimo, tarsi ji faktiškai valdytų įmonę. Nors individualiam verslininkui veikiausiai būtų suteikiamos tam tikros galios tvarkyti jam patikėtą įmonę, visos naujos investicijos neišvengiamai būtų diktuojamos iš viršaus. Šis teisės disponuoti ištekliais padalijimas pasireikštų paprasčiausiai tuo, kad nei verslininkas, nei centrinė valdžia neturėtų visos planavimo galios, tad būtų neįmanoma nustatyti atsakomybės už klaidas. Prielaida, kad galima sukurti konkurencijos sąlygas nepriimant principo, kad tie, kurie

[43] LT, p. 61.

[44] Kitas ir dar ryškesnis šios klaidos pavyzdys pasirodo prof. Lippincotto įvade Lange's ir Tayloro straipsnių rinkiniui, kur jis aiškina: „Be abejo, Centrinė planavimo taryba turės didžiulę galią, bet ar toji galia būtų didesnė už tą, kurią kolektyviai turi privačios direktorių tarybos? Nors privačių tarybų sprendimai priimami tai ten, tai šen, tai dar nereiškia, kad vartotojas nejaučia jų kolektyvinio poveikio, net jeigu kartais tam prireikia depresijos."

priima sprendimus, turi mokėti už savo klaidas, remiasi gryna iliuzija. Geriausiu atveju tai bus tariamos konkurencijos sistema, kur realiai atsakingas asmuo bus ne verslininkas, bet oficialus pareigūnas, pritariantis jo sprendimams, ir kur atitinkamai iškils visos tos atsakomybės priskyrimo problemos, kurios paprastai siejamos su biurokratija."[45]

9

Klausimas, ar socialistinė sistema gali išvengti plataus centralizuoto ekonominės veiklos valdymo, turi didžiulės reikšmės net atsietai nuo jo ryšio su ekonominiu efektyvumu – jis yra esminis sprendžiant klausimą, ar tokioje sistemoje gali išlikti asmeninės ir politinės laisvės. Abu autoriai gerai suvokia tą grėsmę asmeninei laisvei, kurią kelia centralizuotai planuojama sistema; ir, atrodo, savo konkurencinio socializmo idėją bent iš dalies rutulioja tam, kad užkirstų kelią šiai grėsmei. Dr. Dickinsonas žengia dar toliau teigdamas, kad „kapitalistinis planavimas gali egzistuoti tik fašizmo pagrindu" ir kad neatsakingo kontrolieriaus rankose net socialistinis planavimas *„gali būti* paverstas didžiausia tironija, kurią kada nors regėjo pasaulis."[46] Tačiau jis, kaip ir Lange, mano, jog konkurencinis socializmas išvengtų šios grėsmės.

Išties, jeigu konkurencinio socializmo sąlygomis gamybos kryptys daugiausia priklausytų nuo vartotojų pasirinkimų padarinių, atsispindinčių kainų sistemoje, ir jeigu atvejai, kur valdžia sprendžia, kas ir kaip turi būti gaminama, būtų veikiau išimtis, o ne taisyklė, tada šis įsitikinimas galėtų būti laikomas daugmaž pagrįstu. Tačiau kokiu mastu tenkinamos šios sąlygos? Jau matėme, kad centrinė valdžia savo rankose išlaikydama investicijų kontrolę, disponuoja plačiausiomis visos gamybos valdymo galiomis – tiesą sakant, kur kas platesnėmis negu galima parodyti trumpame rašinyje. Prie to reikia pridurti daugybę savivalės elementų, kurių ilgą, nors toli gražu neišsamų sąrašą pateikia pats Dic-

[45] *Collectivist Economic Planning*, p. 237; žr. aukščiau, p. ??

[46] D, p. 22, 227.

kinsonas.[47] Visų pirma turime „išteklių paskirstymą tarp dabartinio ir būsimojo vartojimo", kuris, kaip matėme, visada implikuoja sprendimą apie tai, kurie konkretūs poreikiai bus tenkinami ir kurie – netenkinami. Antra, turime savavališko sprendimo elementą, kur jis kalba apie „išteklių paskirstymą tarp bendruomeninio ir individualaus vartojimo", nes jo numatomoji didžiulė „bendruomeninio sektoriaus plėtra" reiškia, kad dar viena didžiulė visuomenės išteklių dalis bus nukelta už kainų mechanizmo kontrolės ribų ir padaryta priklausoma nuo grynai autoritarinio sprendimo. Dickinsonas prie to sąrašo eksplicitiškai priduria tik „pasirinkimą tarp darbo ir laisvalaikio" ir „geografinį planavimą bei žemės įkainojimą", nors kitose jo knygos vietose iškyla dar įvairių klausimų, kurių sprendimą jis sieja su rinkos rezultatus koreguojančiu planavimu. Tačiau nors jis (ir dar daugiau Lange) dažnai kalba apie kainų mechanizmo rezultatų „koregavimą" protingu valdžios įsikišimu, ši jo programos dalis niekur nėra aiškiai išdėstoma.

Tai, ką mūsų autoriai čia turi omenyje, bene aiškiausiai atskleidžia Dickinsono požiūris į darbo atlyginimų kaitą: „Jeigu kurioje nors pramonės šakoje atlyginimai pernelyg maži, tai planuojantis organas privalo taip pertvarkyti kainas ir gamybos apimtis, kad bet kuris vienodos kvalifikacijos, atsakingumo ar sunkumo darbas būtų vienodai atlyginamas bet kurioje pramonės šakoje."[48] Taigi čia nesikliaujama kainų mechanizmu ir užsiėmimo pasirinkimo laisvės principu. Toliau sužinome, jog nors „nedarbas tam tikroje užimtumo srityje *prima facie* teikia pagrindo mažinti atlyginimus",[49] tačiau atlyginimų mažinimas nepriimtinas „dėl socialinių priežasčių, nes atlyginimų mažinimas ... kelia nepasitenkinimą, ir dėl ekonominių priežasčių, nes jis tęsia ir įtvirtina neekonomišką darbo paskirstymą tarp skirtingų užsiėmimo sričių." (Kokiu būdu?) Todėl „išradimų ir tobulėjančios organizacijos dėka mažėja darbo poreikis tenkinant žmonių norus ir visuomenė turi ieškoti naujų tenkintinų norų."[50] „Galinga propagandos ir reklamos mašina,

[47] D, p. 205.

[48] D, p. 21.

[49] D, p. 127.

[50] D, p. 131.

jeigu būtų naudojama viešųjų mokymo ir švietimo institucijų, o ne vertelgų, siekiančių tik privataus pelno, tikslams, paklausą galėtų pakreipti socialiai pageidautina linkme ir išsaugoti subjektyviai laisvo pasirinkimo regimybę [*sic*]."[51]

Jeigu prie šių ir kitų panašių Dickinsono tezių, liudijančių jo norą, kad AET vykdytų paternalistinę kontrolę,[52] priduriame faktą, jog reikės koordinuoti nacionalinę gamybą su „bendruoju eksporto ir importo planu",[53] ir kadangi prekybos laisvė „yra nesuderinama su kolektyvizmo principais",[54] tampa ganėtinai akivaizdu, jog liks tik labai nedaug ekonominės veiklos sričių, kurios bent iš dalies nebus tiesiogiai tvarkomos savavališkais valdžios sprendimais. Tiesą sakant, Dickinsonas svarsto galimą situaciją, kai „valstybė, veikdama per planavimo organą, prisiima atsakomybę už visą ekonominę veiklą" ir priduria, kad tai išsklaido „iliuziją", vyraujančią kapitalistinėje visuomenėje, jog „visuomeninio produkto paskirstymą lemia tokios pat beasmenės ir neįveikiamos jėgos kaip ir tos, kurios lemia orus."[55] Tai reiškia tik tai, jog jis pats, kaip ir dauguma kitų planuotojų, įsivaizduoja, jog jo sistemoje beveik visa gamyba bus valdoma sąmoningais ir savavališkais sprendimais. Vis dėlto, nepaisant to didžiulio vaidmens, kurį jo sistemoje atlieka savavališki sprendimai, jis yra įsitikinęs (tas pat pasakytina apie Lange), kad jo sistema nepavirs autoritariniu despotizmu.

Dickinsonas pamini argumentą, kad „net jeigu socialistinis planuotojas norėtų realizuoti laisvę, jis to negalėtų padaryti išlikdamas planuotoju", tačiau jo teikiamas atsakymas verčia abejoti, ar jis tikrai suvokia, kuo tas argumentas grindžiamas. Jo atsakymas tėra tai, kad „planas visada gali būti pakeistas".[56] Tačiau ne tai yra problemos esmė. Pro-

[51] D, p. 176.

[52] Žr., pavyzdžiui, pastraipą (D, p. 52), kur Dickinsonas kalba apie „žmones, kurie nesutinka savo noru iš anksto mokėti už dalykus, kuriais būtų patenkinti juos gavę".

[53] D, p. 169.

[54] D, p. 176.

[55] D, p. 21.

[56] D, p. 227–228.

blema yra tai, kad norint planuoti dideliais mastais dėl santykinės įvairių poreikių svarbos reikės kur kas platesnio visuomenės narių sutarimo nei tas, kuris paprastai egzistuoja, ir todėl šis sutarimas turės būti konstruojamas prievartos ir propagandos būdu visiems primetant bendrą vertybių skalę. Šį argumentą esu išsamiau išdėstęs kitur, ir dėl vietos stokos čia negaliu jo pateikti.[57] Tezė, kurią ten kėliau – kad socializmas neišvengiamai virsta totalitarizmu – dabar sulaukia netikėto pritarimo net ten, kur jo mažiausiai galima būtų tikėtis. Būtent tai liudija faktas, jog Maxas Eastmanas savo neseniai paskelbtoje knygoje apie Rusiją teigia, kad „stalinizmas *yra* socializmas ta prasme, kad jis yra neišvengiamas, nors ir nenumatytas, politinis ir kultūrinis socializmo padarinys."[58]

Faktiškai, nors veikiausiai pats to nesuvokdamas, baigiamosiose savo knygos pastraipose Dickinsonas kelia tezę, kuri iš esmės išreiškia tą pačią mintį: „Socialistinėje visuomenėje bus panaikinta dirbtinė riba tarp ekonomikos ir politikos; ekonominis ir politinis visuomenės mechanizmas bus sulydytas į vieną visumą."[59] O tai yra būtent toji autoritarizmo doktrina, kurią propaguoja nacistai ir fašistai. Toji riba išnyksta todėl, kad planinėje sistemoje visi ekonominiai klausimai padaromi politiniais, nes jos tikslas nėra mėginimas suderinti tarpusavyje, kiek tai įmanoma, atskirų individų požiūrius ir norus; veikiau siekiama primesti vienokią ar kitokią vieningą vertybių skalę, vadinamąjį „socialinį tikslą", apie kurį socialistai svajoja nuo Saint-Simono laikų. Atrodo, jog šiuo požiūriu autoritarinių socialistų schemos, pradedant prof. Hogbeno ir Lewiso Mumfordo projektais, kuriuos Dickinsonas teikia kaip pavyzdį,[60] ir baigiant Stalino bei Hitlerio projektais, yra kur kas realistiškesnės ir nuoseklesnės nei tas išdailintas ir idiliškas „libertarinio socializmo" vaizdinys, kuriuo tiki Dickinsonas.

---

[57] Žr. *Freedom and the Economic System* („Public Policy Pamphlet", No. 29 [Chicago: University of Chicago Press, 1939]) ir *The Road to Serfdom* (Chicago, 1944).

[58] *Stalin's Russia and the Crisis in Socialism* (New York, 1940).

[59] D, p. p. 235.

[60] D, p. p. 25.

10

Aptariamų dviejų darbų intelektinę kokybę geriausiai liudija tai, kad taip ilgai juos komentavęs jaučiu, jog paliečiau tik paviršių tų problemų, kurias jie kelia. Išsamesnė analizė peržengtų straipsnio ribas; daugelis abejonių, liekančių skaitytojui, yra susijusios su klausimais, kurie šiose dviejose knygose nėra nagrinėjami, todėl norint deramai aptarti visą šią temą prireiktų dar vienos knygos, didesnės už tas, kurias čia aptarėme. Tačiau liko dar tokių svarbių problemų, kurias gana nuodugniai svarsto Dickinsonas, apie kurias tik užsiminėme. Tai pasakytina ne tik apie painią privataus ir socializuoto sektoriaus derinimo, kurį siūlo abu autoriai, problemą, bet ir apie tokias problemas, kaip tarptautiniai socialistinių bendruomenių santykiai, arba monetarinė politika, kuriai Dickinsonas skiria labai trumpą ir apskritai imant mažiausiai pavykusį skirsnį.

Išsamesnėje analizėje reikėtų nurodyti kai kurias vietas abiejų autorių argumentacijoje, kur, kaip atrodo, keistai išlenda jų ankstesnių, politiškai motyvuotų įsitikinimų liekanos, nederančios prie mokslinio diskusijos stiliaus. Tai pasakytina, pavyzdžiui, apie Dickinsono kartojamas nuorodas į klasių konfliktą ir išnaudojimą arba jo niekinančias pastabas apie destruktyvius konkurencijos padarinius,[61] taip pat apie tą įdomų Lange's darbo skirsnį, kur pateikiamas „ekonominis socializmo pagrindimas", nes ten jis naudojasi gana abejotinos vertės argumentais.

Tačiau tai yra veikiau antraeiliai dalykai. Apskritai imant abi knygos yra tokios neortodoksinės socialistinės minties kontekste, jog kyla abejonių, ar jų autoriai pakankamai remiasi tradicine socialistų argumentacija, kad jų siūlymai būtų priimtini tiems socialistams, kurie nėra ekonomistai. Kaip autoriai, drąsiai mėginantys dorotis su kai kuriomis realiomis socializmo problemomis radikaliai pertvarkant socialistinę doktriną, jie pelno mūsų dėkingumą ir pagarbą. Vis dėlto turbūt abejotina, ar net socialistams jų siūlomas sprendimas pasirodys praktiškai įgyvendinamas. Tiems, kurie kartu su Dickinsonu nori „pirmąkart žmonijos istorijoje sukurti veiksmingą individualizmą,"[62] veikiausiai atrodys patrauklesnis kitas kelias.

[61] D, p. 22 ir 94.

[62] D., p. 26.

X

PREKINIO REZERVO VALIUTA*

1

Mūsų žinomas aukso standartas neabejotinai turi rimtų ydų. Tačiau kyla pavojus, kad mada tapęs jo niekinimas gali užgožti faktą, jog ir jis turi rimtų dorybių, kurių stokoja dauguma alternatyvų. Galbūt visais požiūriais už jį būtų pranašesnė pasaulinė išmintingai ir nešališkai tvarkoma valiutos sistema. Deja, toks siūlymas dar ilgą laiką praktiškai bus neįgyvendinamas. Palyginti su įvairiomis nacionalinio masto monetarinio valdymo schemomis aukso standartas turėjo tris labai svarbius privalumus: jis faktiškai sukūrė pasaulinę valiutą nepajungdamas nacionalinės monetarinės politikos kokios nors tarptautinės valdžios sprendimams; monetarinę politiką jis padarė ganėtinai automatišką ir todėl numatomą; bazinės valiutos pasiūlos kaita, kurią garantavo jo mechanizmas, apskritai imant vyko teisinga linkme.

2

Šių privalumų nedera menkinti. Sunkumai, iškylantys mėginant sąmoningai koordinuoti šalių politiką, yra didžiuliai, nes mūsų turimos žinios mums padeda aiškiai orientuotis tik nedaugelyje situacijų, o sprendimai, kuriuos priimant beveik visada aukojami kai kurie interesai, neišvengiamai remiasi subjektyviais vertinimais. Tačiau nekoordinuojama šalių politika, kai vadovaujamasi vien tiesioginiais savo šalies

* Perspausdinta iš *Economic Journal*, LIII, No. 210 (June–September, 1943), 176–184.

interesais, savo visuminiu poveikiu kiekvienai šaliai gali būti blogesnė už patį netobuliausią tarptautinį standartą. Panašiai, nors automatinis aukso standarto funkcionavimas toli gražu nėra tobulas, vien tas faktas, kad aukso standarto sąlygomis politika vadovaujasi žinomomis taisyklėmis ir todėl valdžios veiksmai yra numatomi, gali net netobulą aukso standartą padaryti labiau priimtiną už racionalesnę, bet mažiau suprantamą monetarinę politiką. Bendrasis principas, kad aukso gavyba skatinama jo vertei ėmus kilti, ir nustoja paskatų jo vertei kritus, yra teisingas bent jau savo kryptingumu, net jeigu ir nepaaiškina, kaip tai atrodo praktikoje.

Pastebėkime, kad nė viena iš šių tezių, ginančių aukso standarto privalumus, nieko tiesiogiai nesako apie kokias nors vidines aukso savybes. Bet koks tarptautiniu lygiu pripažįstamas piniginis standartas, dengiamas arba grindžiamas gėrybe, kurios vertę apibrėžia jos gamybos kaštai, turėtų tuos pačius privalumus. Tai, kas praeityje auksą padarė ta vienintele substancija, kuria praktiškai galėjo būti grindžiamas tarptautinis piniginis standartas, buvo ganėtinai iracionalus, bet vis dėlto realus aukso prestižo faktas arba, jeigu norite, vyraujantis prietaras teikti pirmenybę auksui, kuris jį padarė visuotinai labiau priimtiną už bet kurią kitą atsiskaitymo priemonę. Kol vyravo šis įsitikinimas, tol auksu grindžiamos tarptautinės valiutos buvo galima laikytis be kokios nors ypatingos ją palaikančios konstrukcijos ar organizacijos. Ir jeigu tarptautinis aukso standartas rėmėsi tik prietaru, tai tokio prietaro egzistavimas bent jau padarė galimą tarptautinę valiutą tais laikais, kai negalėjo būti net kalbos apie kokią nors tarptautinę sistemą, grindžiamą susitarimais ir sisteminiu bendradarbiavimu.

3

Lemiamas pasikeitimas, kuris įvyko pastaraisiais laikais ir kuris esmingai pakeitė mūsų perspektyvas bei galimybes šioje srityje, buvo psichologinis: prietarui, kuris auksui teikė ypatingą privilegiją, buvo suduotas rimtas smūgis, nors galbūt ne toks triuškinantis, kaip daugelis žmonių įsivaizduoja; kai kuriuose sluoksniuose jį pakeitė toks pat stip-

rus ir iracionalus nusistatymas prieš auksą; tad žmonės dabar labiau yra pasiruošę svarstyti racionalias alternatyvas. Taigi turime rimtai svarstyti alternatyvias sistemas, kurios leistų išsaugoti automatinio tarptautinio standarto privalumus, bet neturėtų specifinių aukso standarto trūkumų. Viena iš tokių alternatyvų, kurią pastaruoju metu detaliai išrutuliojo kompetentingi monetarinių problemų tyrinėtojai, pasižymi tuo, kad ji yra patraukli daugeliui tų, kurie praeityje gynė aukso standartą; tai jie darė ne todėl, kad jį laikė idealu, o todėl, kad, praktinės politikos požiūriu, jis jiems atrodė pranašesnis už visas alternatyvas.

Prieš aptariant šį naują pasiūlymą verta glaustai nurodyti tuos realius aukso standarto trūkumus, kurių siekiame išvengti. Tai nėra tie trūkumai, kurie plačiausiai pripažįstami. Aukso gavybos „netolygumų" problema, kuriai skiriama tiek daug dėmesio, gali būti gerokai perdėta. Praeityje didieji aukso pasiūlos prieaugiai faktiškai įvykdavo tada, kai ilgalaikis jo stygius sukurdavo realų jo poreikį. Išties rimtas priekaištas auksui yra tai, kad jo pasiūla pernelyg lėtai prisitaiko prie paklausos pokyčių. Trumpalaikis bendras labai likvidžių aktyvų paklausos didėjimas arba naujos šalies perėjimas prie aukso standarto sukeldavo labai didelių aukso vertės pokyčių, tačiau aukso pasiūla prie jos prisitaikydavo gana lėtai. Dėl tokios uždelstos reakcijos didesnė aukso pasiūla dažnai atsirasdavo tik tada, kai jos jau nebereikėdavo. Todėl naujoji pasiūla veikiau tik apsunkindavo, o ne palengvindavo padėtį; be to, padidėjusios aukso atsargos, kaip atsako į laikiną jo paklausos padidėjimą rezultatas, išlikdavo pastovios ir teikė pagrindo perdėtai kredito ekspansijai net tais atvejais, kai paklausa sumažėdavo.

Pastaroji aplinkybė glaudžiai siejasi su vienu išties paradoksaliu aukso standarto bruožu: būtent su faktu, kad visiems individams siekiant didesnio savo likvidumo visuomenė dėl to nebūtinai taps likvidesnė. Tačiau kartais individų noras pasiekti didesnį savo išteklių likvidumą išreiškia realų socialinį poreikį. Būna periodų, kai padidėjęs netikrumas dėl ateities reikalauja, kad didesnioji mūsų išteklių dalis būtų tokių formų, kuriomis jie galėtų lengviau tenkinti poreikius nenumatytomis aplinkybėmis. Racionalus mūsų veiklos tvarkymas reikalautų, kad tokiais periodais gamyba bent iš dalies nuo riboto naudingumo daiktų būtų perorientuojama prie tos rūšies gėrybių, kurių reikia visomis aplinky-

bėmis; jų pavyzdys gali būti plačiausio panaudojimo žaliavos. Tikroji aukso standarto ironija yra tai, kad padidėjęs bendras likvidumo poreikis skatina didinti gamybą tokio daikto, kuris praktiškai negali būti naudojamas tenkinant jokius kitus tikslus, išskyrus individų didesnio likvidumo siekį; dar daugiau – daiktą, kuris ne tik turi mažai kitų panaudojimo galimybių, bet kurio pasiūla gali augti tik taip lėtai, kad didėjanti jo paklausa daugiau veiks jo vertę, o ne kiekį, kitaip sakant, lems bendrą kainų smukimą; tačiau pasiūlai padidėjus, o paklausai vėl sumažėjus perteklinė pasiūla gali būti absorbuota tik krintant jo vertei arba kylant visoms kainoms.

4

Dažnai buvo siūlomos racionalesnės schemos, grindžiamos kitokių nei auksas prekių naudojimu, tačiau kol visuotinis prietaras buvo palankus auksui, jos beveik nekėlė praktinio susidomėjimo. Tačiau dabartinėje situacijoje bent vienas iš šių siūlymų, neseniai detaliai išrutuliotas dviejų Amerikos autorių, nusipelno rimto dėmesio dėl to, kad jis gilias teorines įžvalgas sėkmingai derina su praktinėmis idėjomis. Benjaminas Grahamas ir Frankas D. Grahamas, nepažindami vienas kito, priėjo prie labai panašių idėjų ir per keletą pastarųjų metų išsamiai išdėstė savo siūlymą daugelyje svarbių publikacijų.[1] Nors iš pirmo žvilgsnio jų planas gali pasirodyti keistas ir painus, iš tikrųjų jis yra labai paprastas ir praktiškas.

Pagrindinė idėja yra tai, kad pinigai turi būti išleidžiami tik mainais į fiksuotą rinkinį sandėlio kvitų (*warehouse warrants*) tam tikroms žaliavinėms prekėms ir dengiami tuo pačiu „prekiniu vienetu". Pavyzdžiui,

[1] Žr. ypač Benjamin Graham, *Storage and Stability* (New York: McGraw-Hill Book Co., 1937) ir Frank D. Graham, *Social Goals and Economic Institutions* (Princeton: Princeton University Press, 1942). Beveik tokį pat siūlymą anksčiau iškėlė olandų ekonomistas prof. J. Goudrianas brošiūroje *How to Stop Deflation* (London, 1932), kurios dar nebuvau skaitęs, kai rašiau šį straipsnį. Benjaminas Grahamas vėliau išplėtojo savo siūlymą knygoje *World Commodities and World Currency* (New York: McGraw Hill Book Co., 1945).

100 svarų sterlingų būtų apibrėžiamas ne kaip tam tikras aukso uncijų kiekis, bet kaip tam tikras kviečių kiekis, *plius* tam tikras vario kiekis, *plius* tam tikras gumos kiekis ir t. t. Kadangi pinigai būtų išleidžiami tik mainais į pilną tam tikrą žaliavinių prekių rinkinį (dvidešimt keturios skirtingos prekių rūšys Benjamino Graham plane), apibrėžtą jų fiziniais kiekiais, ir kadangi pinigai taip būtų dengiami tokiu pat būdu, agregatinė šio prekių rinkinio kaina būtų fiksuota, tačiau tik paties rinkinio kaina, o ne kurios nors vienos iš šių prekių kaina. Šiuo požiūriu, skirtingos prekės būtų susietos su pinigais ne tuo būdu, kuriuo auksas ir sidabras buvo su jais siejami bimetalizmo režimo sąlygomis, kai pinigų vienetas galėjo būti įsigytas *arba* už tam tikrą aukso kiekį, *arba* už tam tikrą sidabro kiekį; bet veikiau taip, tarsi (pagal Alfredo Marshallo siūlytą „simetalizmo" planą) tik tam tikro aukso kiekio, kartu su tam tikru sidabro kiekiu, kaina būtų fiksuota, nors kiekvieno metalo kainai būtų leidžiama laisvai svyruoti.

Veikiant šiai sistemai didėjanti likvidžių išteklių paklausa skatintų kaupti plačiausio panaudojimo žaliavinių prekių atsargas. Pinigų kaupimas, užuot veikęs kaip išteklių švaistymas, veiktų taip, tarsi tai būtų įsakas tam tikrą žaliavinių prekių kiekį palikti juos kaupiančio individo sąskaitoje. Sukauptiems pinigams grįžus į apyvartą ir žaliavinių prekių paklausai padidėjus šios atsargos būtų išlaisvinamos tenkinant naują paklausą. Kadangi toks prekių rinkinys visada gali būti iškeistas į fiksuotą pinigų sumą, agregatinė jo kaina niekada negalėtų smukti žemiau šio skaičiaus; kadangi pinigai būtų dengiami tuo pačiu (ar tik šiek tiek kitokiu) kursu, jų agregatinė kaina niekada negalėtų pakilti aukščiau šio skaičiaus. Šio siūlymo idėja yra gana artima „tabuliarinio standarto" arba „indeksinių valiutų" idėjoms, kurios vienu metu buvo plačiai aptarinėjamos. Tačiau jis skiriasi nuo jų tuo, kad siūlomoji sistema veikia tiesiogiai ir automatiškai. Mažiausiai abejotina, ar kurio nors prekių rinkinio kaina galėtų būti išlaikoma pastovi sąmoningai manipuliuojant pinigų kiekiu. Tačiau neabejotina, kad agregatinė žaliavinių prekių rinkinio kaina negalėtų keistis, jeigu monetarinė valdžia tvirtai laikytųsi nuostatos pirkti ir parduoti prekinį vienetą už fiksuotą kainą.

Šią schemą jos autoriai siūlo Jungtinėms Valstijoms priimti federaliniu lygiu. Tačiau argumentai, kuriais ji grindžiama, galioja ir kitoms

šalims. Tiesa, atrodo, jog jeigu šį siūlymą priimtų keletas šalių, bet naudotųsi skirtingais prekinių vienetų rinkiniais, atsirastų naujas nestabilumo šaltinis; tad toks planas, kad galėtų būti įgyvendintas, turėtų būti pripažintas tarptautiniu lygiu arba, kas praktiškai yra tas pat, jį pagal tuos pačius principus turėtų įgyvendinti visos pagrindinės šalys. Tas specifinis žaliavinių prekių rinkinys, kuriuo grindžiama Benjamino Grahamo schema (penkios javų rūšys; keturios gyvulinių ir augalinių aliejų rūšys; trys kitos maistinės žaliavos; keturios metalų rūšys; trys tekstilės fabrikatai; tabakas; kailiai; guma; nafta), gali būti įvairiai modifikuojamas, tačiau pats principas nekelia jokių rimtų abejonių dėl galimybės jį taikyti tarptautiniu lygiu. Toliau pateikiamas galimo šios schemos funkcionavimo eskizas grindžiamas prielaida, kad tokie pat žaliavinių prekių rinkiniai bus pasirinkti kaip valiutos pagrindas bent jau Britų Imperijoje ir Jungtinėse Valstijose.

5

Dėl tam tikrų priežasčių, kurios netrukus paaiškės, tokia schema gali būti lengviausiai įgyvendinta tada, kai iškyla grėsmė paklausai. Tada šis planas gali būti automatiškai realizuotas iš anksto užfiksuojant žaliavinės prekės vieneto pirkimo kainą šiek tiek žemiau vyraujančios jo rinkos vertės. Kai tik žaliavinių prekių paklausa pradės mažėti ir jų kainos smukti, plane dalyvaujančių šalių monetarinės valdžios organams bus siūloma pirkti visus tuos prekinius vienetus, kurie negali būti parduoti fiksuota kaina rinkoje. Jų pirkimai atsvers gamybinės paklausos nuosmukį, o bet kuriai pinigų sumai, sukauptai privačiose rankose, saugyklose bus sukauptas atitinkamas žaliavinių prekių kiekis. Taip būtų išlaikoma bendra žaliavinių prekių paklausa, bet tik kaip paklausa grupei kaip visumai, o ne kaip kurios nors atskiros prekės paklausa, kurios pasiūla gali būti perteklinė ir todėl mažintina.

Nesunku suprasti, kaip šios schemos funkcionavimas stabilizuotų žaliavinių prekių paklausą. Kaip ir praeityje, kai aukso kasyba būdavo vienintelė pramonė, klestinti depresijos periodais, taip pagal šią schemą ir žaliavinių prekių tiekėjai panašiomis aplinkybėmis galėtų santy-

kinai padidinti savo gerovę sau palankesnėmis sąlygomis savo produkciją keisdami į apdirbamosios pramonės produkciją. Tačiau jeigu aukso kasyba buvo pernelyg maža pramonė, kad jos klestėjimas bent kiek ryškiau atsilieptų kitoms pramonėms, tai garantuotos žaliavinių prekių tiekėjų pajamos rimtai prisidėtų stabilizuojant apdirbamosios pramonės produktų paklausą ir užkertant kelią depresijos gilėjimui. Naudos turėtų ne tik tie tiekėjai, kurių prekės įtraukiamos į pagrindinių žaliavinių prekių rinkinį. Net tos šalys, kurios neturi šio pobūdžio išteklių, laimėtų ne mažiau už kitas. Jeigu jos laikytųsi taisyklės pirkti prekinius vienetus fiksuota kaina savo nacionaline valiuta, tai bet koks pinigų kiekis, išleistas žaliavinių prekių tiekėjams, pastarųjų būtų naudojamas ne kitaip, kaip tik pirkti tos šalies, kuriai pardavė savo žaliavas, produktus.

6

Gali pasirodyti, jog šio plano realizavimas sukeltų rimtą infliacinės ekspansijos pavojų. Tačiau atidžiai jį nagrinėjant paaiškėja, jog jo poveikis negali būti infliacinis kuria nors prasminga šio žodžio prasme: jo toleruojama monetarinė ekspansija nevestų nei prie bendro kainų didėjimo, nei prie to bendro vartojimo prekių stygiaus, kuriuo pasireiškia žalingiausi infliacijos padariniai. Faktiškai vienas didžiausių šios schemos privalumų yra tai, kad ji automatiškai pradeda stabdyti pinigų ekspansiją jai dar nepasiekus pavojingos ribos. Pirmiausia atkreipėme dėmesį į jos veikimą depresijos metu, nes jos efektyvumas ekonomikos kilimo metu priklauso nuo žaliavinių prekių atsargų, kurios būtų sukauptos per ekonominės veiklos nuosmukio periodą. Ne mažiau svarbu, kaip ši schema veiktų tada, kai įsivyraujant optimistinėms nuostatoms mobilizuojami laisvi pinigų ištekliai.

Žaliavinių prekių, sudarančių prekinį vienetą, agregatinė kaina negalėtų pakilti, kol monetarinė valdžia būtų pajėgi pardavinėti savo atsargas fiksuotu kursu. Vietoje kainų kilimo ir atitinkamo gamybos didėjimo didėjant paklausai ir *pari passu* sukauptų pinigų grįžimo į apyvartą, iš atsargų grįžtų žaliavinės prekės, o už jas gauti pinigai būtų

susemti. Individų santaupos grynųjų pinigų pavidalu per nuosmukio periodą negulėtų veltui, bet sukauptų žaliavinių prekių pavidalu lauktų savo panaudojimo. Todėl ekonominės veiklos pagyvėjimas nesuteiktų papildomos paskatos žaliavinių prekių gamybai, kuri vyktų stabiliai. Yra pagrindo manyti, kad laikina paskata perteklinei žaliavinių prekių gamybos ekspansijai, kuri atsirasdavo dėl staigaus kainų šuolio pagyvėjimo periodais, yra viena svarbiausių bendrojo nestabilumo priežasčių. Jo būtų visiškai išvengta įgyvendinus siūlomą schemą, bent jau kol monetarinė valdžia turi atsargų pardavimui. Kadangi ji turi pakankamai rezervų padengti visiems papildomiems gryniesiems pinigams, sukauptiems per nuosmukio periodą (netgi daugiau nei pakankamai, jeigu pritraukiami tie prekių rezervai, kuriais valdžia disponuoja schemos realizavimo pradžioje), šią ekspansiją beveik neišvengiamai nuslopins sumažėjusi pinigų apyvarta dar prieš išsenkant rezervui.

7

Kaip jau buvo pabrėžta, ši schema *atrodo* sudėtinga, tačiau faktiškai ją labai lengva taikyti. Pavyzdžiui, monetarinei valdžiai nereikėtų pačiai tiesiogiai tvarkyti visų tų prekių, kurios sudaro prekinį vienetą. Tiek reikiamo asortimento kvitų (*warrants*) surinkimo, tiek prekių atsargų sandėliavimo uždaviniai galėtų būti saugiai patikėti privačiai iniciatyvai. Specializuoti tarpininkai operatyviai pasirūpintų surinkti kvitus, kai tik agregatinė jų rinkos kaina bent kiek smuktų žemiau fiksuoto lygmens, ir juos išimtų bei perskirstytų į įvairias rinkas, kai tik jų agregatinė kaina bent kiek pakiltų virš to lygio. Šiuo požiūriu, monetarinės valdžios uždavinys būtų toks pat mechaninis, kaip aukso pirkimas ir pardavimas aukso standarto režimo sąlygomis.

Tai nereiškia, kad pasiūlymas nekelia įvairių problemų, kurių negalime išsamiai aptarti šioje trumpoje apybraižoje. Svarbiausios iš šių problemų jau yra išnagrinėtos ir nurodytose publikacijose pasiūlyti praktiniai sprendimai. Paminėsiu tik keletą: prekių fizinio sandėliavimo kaštai galėtų būti dengiami iš skirtumo tarp kainų, kuriomis monetarinė valdžia perka ir parduoda prekinius vienetus. (Reikia pabrėž-

ti, kad sandėliavimo kaštams nepriklausytų palūkanos, nes palūkanų netektį savo noru prisiimtų prekiniu rezervu dengiamų pinigų savininkai.) Problemos, kurias kelia prekinio vieneto sandara ir jos periodinio keitimo būtinybė, taip pat gali būti išspręstos priėmus kokį nors objektyvų principą, kuris jas iškeltų virš politinių vaidų arenos. Taip pat nekelia neįveikiamų kliūčių kokybės skirtumų, sandėliavimo vietų ypatumų ir panašios problemos. Čia reikia prisiminti, jog šioje schemoje į prekinį vienetą įtraukimas tam tikros prekės beveik tokį pat poveikį darytų jos artimiausių pakaitalų kainoms, tarsi jie patys būtų į jį įtraukti.

Net ir šioje trumpoje apybraižoje turiu atkreipti dėmesį į du dalykus. Pirma, svarbus šio plano bruožas yra tai, kad monetarinė valdžia griežtai apibrėžtomis aplinkybėmis bus įgaliota sandėliuotų prekių pakvitavimus keisti į kontraktus dėl būsimojo bet kurios iš tų prekių tiekimo. Tai išsprendžia problemas, kurias šiaip jau keltų laikinas kurios nors prekinio vieneto prekės stygius, ir suteikia galimybę panaudoti rezervus taip iš dalies stabilizuojant net atskirų prekių kainas. Tai gali būti pasiekiama, pavyzdžiui, esamas prekes keičiant į „fiučerius" tais atvejais, kai jų dabartinė kaina pakyla daugiau nei nustatytą procentą virš jos „fiučerinės" kainos.

Antra, jeigu būtų siekiama išlaikyti aukso vertę arba užkirsti kelią pernelyg sparčiam jo nuvertėjimui, tai aukso vertę būtų nesunku susieti su prekinio rezervo schema taip, kad nors auksas neturėtų jokios didesnės įtakos pinigų vertei, paties aukso vertė būtų stabilizuota kartu su pinigų verte. Klausimas, ar tai yra pageidautina atsižvelgiant į atskirų šalių suinteresuotumą išlaikyti aukso vertę ir ar šis metodas turi būti naudojamas nuolat palaikant aukso gavybą jos dabartiniame lygmenyje, ar veikiau naudojamas pamažu mažinant jo gavybai skiriamų išteklių kiekį – visa tai yra politinės problemos, kurių čia mums nebūtina svarstyti. Svarbiausia suprasti, kad yra daugybė būdų, kuriais auksas gali būti susietas su siūloma nauja schema nepanaikinant pačios schemos privalumų.

Turbūt visi racionalūs argumentai, kuriuos galime pasitelkti gindami aukso standartą, dar geriau gali būti panaudoti ginant šį siūlymą, kuris, beje, neturi daugumos aukso standarto trūkumų. Šį planą reikia suvokti ne vien kaip monetarinės reformos schemą. Būtina atsižvelgti į

tai, kad prekinių rezervų sudarymas veikiausiai išliks nacionalinės politikos dalimi ir kad atsižvelgiant į politinę situaciją mažai tikėtina, jog žaliavinių prekių rinkos artimiausioje ateityje bus paliktos visiškai laisvos. Tačiau visi planai, kuriais tiesiogiai siekiama kontroliuoti konkrečių prekių kainas, gali būti rimtai kritikuojami, ir jie sukelia rimtų ekonominių bei politinių problemų. Net nekalbant apie monetarines problemas, labiausiai mums reikia sistemos, kuriai esant šios kontrolės galimybė būtų atimta iš atskirų valdžios organų, kurie veikia iš esmės savavališkai ir nenumatomu būdu perleisdami kontrolę mechaninei ir numatomai taisyklei. Jeigu tai galėtų būti suderinta su tarptautinės monetarinės sistemos pertvarka, kuri dar kartą leistų visam pasauliui garantuoti stabilius tarptautinius valiutų santykius ir didesnę žaliavinių prekių judėjimo laisvę, tai būtų žengtas didžiulis žingsnis turtingesnio ir stabilesnio pasaulio link.

XI

RICARDO EFEKTAS*

> Darbas ir mašinos visada konkuruoja, tad jos dažnai gali būti nepanaudojamos, kol nepakyla darbo vertė.
>
> *Davidas Ricardo*

1

Kai neseniai pasirodžiusiame darbe apie ekonominius ciklus apeliavau į „žinomą Ricardo tezę, kad darbo užmokesčio didėjimas kapitalistus skatina darbą keisti mašinomis,"[1] rėmiausi iliuzija, kad šis mano seniai naudojamas argumentas gali būti suformuluotas šiuolaikiškiau ir suprantamiau. Šią iliuziją išsklaidė kritiniai šio darbo komentarai,[2] o peržiūrint ankstesnę literatūrą šiuo klausimu atsiskleidžia gana keista situacija: nors ši tezė buvo pripažinta ir naudojama daugybės autorių nuo tada, kai ją pirmąkart suformulavo Ricardo,[3] atrodo, ji nie-

---

* Perspausdinta iš *Economica*, IX, No. 34 (new ser.; May, 1942), 127–152.

[1] *Profits, Interest, and Investment* (1939); žr. taip pat *The Pure Theory of Capital* (1941), ch. xxvii.

[2] Žr. knygos *Profits, Interest, and Investment* recenzijas, kurias H. Townsendas paskelbė leidinyje *Economic Journal*, March, 1940; taip pat T. Wilsono recenziją „Capital Theory and the Trade Cycle", *Review of Economic Studies*, June, 1940. Neturėjau progos susipažinti su straipsniu: C. Welinder, „Hayek och Rickardoeffekten" žurnale *Ekonomisk Tidskript*, March, 1940.

[3] Ricardo formuluotes galima rasti kn. *Works*, ed. McCulloch, p. 26 ir 241.

kada nebuvo deramai išdėstyta. Antai, nors ji turi esminės reikšmės svarstant palūkanų reiškinį, fundamentalūs Böhm-Bawerko, Wickselo ir Miseso darbai neskiria jai bent kiek rimtesnio dėmesio. Dažnos nuorodos į ją kituose naujesniuose teorinio pobūdžio darbuose,[4] kurios tarsi patvirtina jo plataus pripažinimo įspūdį, atidžiau jas nagrinėjant pasirodo ne tik nepakankamos, bet ir paremtos klaidingais samprotavimais. Nors ši tezė buvo traktuojama kaip akivaizdi tiesa realistinėse studijose apie darbo užmokesčio dydžio poveikį mašinų naudojimui, joje veltui ieškotume pagrindimo.[5] Bene išsamiausiai ji aptarta kai kuriose pastarojo laiko vokiečių publikacijose.[6] Tačiau kai prieš keletą metų Anglijoje prof. Hicksas šia teze pasirėmė viename savo knygos *Theory of Wages* skyriuje, knygos recenzentas G. F. Shove'as pateikė tai, kas tapo standartiniu atsakymu, t.y. kad kol palūkanų norma nesikeičia, bendras darbo užmokesčio dydžio pasikeitimas vienoda proporcija atsilieps skirtingų gamybos metodų kaštams (tai yra neginčijama) ir kad todėl jis negali pakeisti jų santykinių pranašumų (tai neišplaukia iš prielaidos);[7] o tai, kad prof. Hicksas vėliau atsisakė viso skyriaus, kuriame pasirodo kritikuojama pastraipa, atrodo, reiškia, jog jis išsiža-

[4] Žr. N. G. Pierson, *Principles of Economics*, I (1902), 219, 308; G. Cassel, *The Nature and Necessity of Interest* (1903), p. 116; F. A. Fetter, Economic Principles (1915), p. 340; H. R. Seager, *Principles of Economics* (2nd ed., 1917), p. 278, 289; R. G. Hawtrey, *The Economic Problem* (1926), p. 324 ir toliau; žr. taip pat H. G. Hayes, „The Rate of Wages and the Use of Machinery" ir C. O. Fisher, „An Issue in Economic Theory: The Rate Wagesand the Use of Machinery", *American Economic Review*, 1923, kur netikusią pirmojo autoriaus argumentaciją nesunkiai sutriuškina pastarasis.

[5] Pavyzdžiui, G. Von Schulze-Gaevernitz, *Der Grossbetrieb* (1892); J. Schoenhof, *The Economy of High Wages* (1893), p. 33, 279; L. Brentano, *Hours and Wages in Their Relation to Production* (1894); J. A. Hobson, *The Evolution of Modern Capitalism* (1894), p. 81.

[6] Žr. pirmiausia H. Neisser, „Lohnhöhe und Beschäftigungsgrad im Marktgleichgewicht", *Weltwirtschaftliches Archiv*, vol. XXXVI (October, 1932); A. Kähler, *Die Theorie der Arbeiterfreisetzung durch die Maschine* (Leipzig, 1933), p. 75 ir toliau. Turiu pridurti, jog būtent prof. Neisseris patvirtino mano įsitikinimą, kad ši tezė yra visuotinai pripažįstama; maždaug tuo pačiu laiku, kai pasirodė šis jo straipsnis, šiuo klausimu buvau gerokai susipainiojęs (straipsnyje tame pačiame žurnale), būtent jis mane demaskavo pokalbyje atkreipdamas mano dėmesį į šią painiavą.

[7] J. R. Hicks, *The Theory of Wages* (1932), ch. IX; taip pat žr. G. F. Shove recenziją *Economic Journal*, XLIII (September, 1933), 471.

dėjo tos tezės.[8] Dar vėliau N. Kaldoras straipsnyje, apie kurį dar kalbėsime, pripažindamas patį principą, atrodo, apriboja jo galiojimą gana specialiomis sąlygomis.[9]

Minimosios tezės svarba toli peržengia to specifinio konteksto ribas, kuriame ji naudojama pastarojo laiko diskusijose. Nekeista, kad tie, kurie ją visiškai atmeta, atrodo, tuo pačiu metu negali suteikti jokios prasmės duotos ir ribotos realaus kapitalo pasiūlos sąvokai,[10] nes būtent šio efekto būdu galiausiai pasireikštų realaus kapitalo stygius, kad ir kiek palūkanų normą veiktų grynai monetariniai veiksniai, ir kad investavimo apimtys galiausiai turi prisitaikyti prie to lygmens, kuris yra suderinamas su vartojimo prekių paklausa. Tad ši tezė yra esminė sudedamoji gamybos teorijos dalis. Jeigu taip, tai sutarimo dėl jos stoka gali paaiškinti, kodėl ekonomistai taip akivaizdžiai ir, atrodo, nesutaiko-

[8] J. R. Hicks, „Wages and Interest: The Dynamic Problem", *Economic Journal*, vol. XLV (September, 1935).

[9] N. Kaldor, „Capital Intensity and the Trade Cycle, *Economica*, vol. VI, No. 21 (new ser.: February, 1939); žr. taip pat jo „Annual Survey of Economic Theory: The Recent Controversy on the Theory of Capital", *Econometrica*, vol. V, No. 3 (July, 1937).

[10] Kaip mėginau parodyti kitur (*Pure Theory of Capital*, p. 147), vienintelis adekvatus šios „kapitalo pasiūlos" apibūdinimas būtų išsamus išvardijimas galimų produkcijos srautų su skirtingomis laiko kreivėmis, kurie gali būti realizuoti esamais ištekliais. Kuris iš šių skirtingų produkcijos srautų bus realizuotas, pirmiausia priklauso nuo užimtumo lygio ir užimtumo formų, t.y. nuo veiksnių, kurie savo ruožtu priklauso nuo galutinės paklausos, piniginių atlyginimų dydžio ir nuo jų rezultato – piniginių atlyginimų santykio su produktų kainomis. Paprastai bus tik vienas produkcijos srautas, kuris generuos tokio dydžio ir tokios laiko kreivės pajamas, kad dalis pajamų, kuri bet kuriuo laiko momentu išleidžiama vartojimo gėrybėms, bus lygi einamosios vartojimo gėrybių produkcijos kaštams, į juos įtraukiant tą kapitalo grąžos normą, kurios tikintis buvo nuspręsta imtis būtent tokio gamybos metodo.

Lemtingoji Böhm-Bawerko (ir mažesniu mastu – Wicksello) klaida buvo tai, kad nors jis aiškiai suvokė, jog esamų kapitalinių gėrybių atsargų pagrindu gali būti realizuotas daugiau nei vienas produkcijos srautas, jis mėgino savo analizę supaprastinti kapitalinių gėrybių atsargas tapatindamas su tam tikru vartojimo gėrybių kiekiu ir savo pavyzdžiuose tai vaizduodamas kaip fiksuotą turimo piniginio kapitalo sumą. Garsaus paskutiniojo *Pozityviosios teorijos* skyriaus („Išplėstinė kapitalo rinka") analizė yra visiškai suprantama, jeigu atsižvelgiame į šį supaprastinimą, tačiau kiekvienam, kuris be išlygų priima kapitalo pasiūlos tapatinimą su tam tikra pinigų suma, ji atrodo visiškai nepritaikoma realiam pasauliui.

mai nesutaria tarpusavyje aiškindami sudėtingesnes ekonominių svyravimų problemas. Todėl bet koks mėginimas plačiau išdėstyti argumentaciją, kurios pagrindu keliama ši tezė, būtų itin laiku.

Mėginsime čia ją išdėstyti naudodamiesi sąvokomis, kurios ją padarytų kuo mažiau priklausomą nuo ginčijamų kapitalo teorijos teiginių ir tiesiogiai neliestų ekonominių svyravimų problemų, nors (1) bus pabrėžiami veikiau trumpalaikiai, o nei ilgalaikiai padariniai ir (2) dėmesys pirmiausia bus koncentruojamas į darbo užmokesčio smukimo, o ne kilimo (produktų kainos atžvilgiu) padarinius, nes būtent šia forma tas principas atrodo ypač svarbus analizuojant ekonominių svyravimų problemą. Kad atskirtume skirtingas argumento dalis, mėginsime problemą analizuoti tam tikrais etapais. Kitame skirsnyje, remdamiesi prielaidomis, kurios mums leidžia neatsižvelgti į piniginę palūkanų normą, paaiškinsime vartojamas sąvokas ir išdėstysime bendrąjį principą. Jį išdėstę aptarsime (skirsnyje 3), kaip konkrečiai jis gali veikti investicijų paklausą. Ricardo efekto ir piniginių paskolų palūkanų normos sąveikos tema bus nagrinėjama 4 skirsnyje, apie kredito pasiūlą priimant tas prielaidas, kurios daugmaž galioja realiame pasaulyje. Ta pati problema 5 ir 6 skirsnyje bus nagrinėjama priimant „tobulai elastingos kredito pasiūlos" prielaidą, kuri kad ir nerealistinė, kelia labai įdomių teorinių problemų. Paskutiniame skirsnyje atkreipsime dėmesį į keletą aplinkybių, į kurias būtina atsižvelgti mėginant statistiškai verifikuoti šią teoremą.

2

Tezė, kuri čia vadinama Ricardo efektu, sako, jog bendrojo darbo užmokesčio lygio pasikeitimas produktų kainų atžvilgiu skirtingomis proporcijomis pakeis įvairių pramonių arba gamybos metodų, naudojančių darbą ir kapitalą („netiesioginį darbą"), santykinį pelningumą. Savo pirminėje formuluotėje ji sako, kad bendras darbo užmokesčio padidėjimas produktų kainų atžvilgiu nevienodu mastu sumažins pelningumą tų pramonių ar gamybos metodų, kur naudojama atitinkamai santykinai daugiau ir santykinai mažiau kapitalo. Mus čia ypač domins

atvirkščias teiginys, būtent, kad bendras darbo užmokesčio smukimas produktų kainų atžvilgiu turėtų priešingą efektą.[11]

Bendrą darbo užmokesčio ir produkcijos kainų santykio pasikeitimą gali nulemti bendras produkcijos kainų ir bendras užmokesčio dydžio pasikeitimas, technologinių žinių pasikeitimas arba kitų gamybos faktorių, veikiančių darbo produktyvumą, fizinio kiekio pasikeitimas. Nors bet kuris iš šių pasikeitimų, mūsų tikslų požiūriu, gali būti laikomas nepriklausomu kintamuoju, mes, žinoma, neturime taip pat traktuoti darbo produktyvumo pokyčių, kurie yra kapitalo ir užimto darbo proporcijos pokyčių padarinys, nes tai yra priklausomas mūsų problemos kintamasis.

Specifinis pokytis, kurio pavyzdžiu čia iliustruosime minėtąją tezę, yra bendras galutinių produktų (arba vartojimo prekių, o glaustai – „prekių") kainų padidėjimas, kai piniginiai darbo užmokesčiai išlieka nepakitę (ir todėl *santykinai* smunka prekių kainų atžvilgiu). Tarsime, kad šį prekių kainų padidėjimą lemia išaugusi paklausa, sukelta padidėjusių pajamų iš investicinių gėrybių gamybos ir viršijanti tas prekių gamybos galimybes, kurioms esant jos apimtys gali būti lengvai padidintos. Be to, tarsime, kad verslininkai tikisi, jog prekių kainos išliks naujame aukštesniame lygmenyje ganėtinai ilgą laiką. Nedarysime jokių prielaidų apie kapitalinių gėrybių kainų kaitą, nes tai yra mūsų problemos dalis.

Prielaida, kad bendros prekių kainos padidėja darbo užmokesčiams nepakitus, žinoma, reiškia, kad *visi* užmokesčiai smunka prekių kainų atžvilgiu. Tai reikia pabrėžti, nes teorema dažnai klaidingai interpretuojama, tarsi būtų kalbama apie situaciją, kur kinta tik darbo, naudojančio mašinas, užmokesčiai kainų atžvilgiu, o užmokesčiai, mokami mašinų gamyboje, lieka nepaveikti.[12] Būtina iškart pripažinti, kad taip

[11] Sulaukęs šio straipsnio parengiamųjų variantų kritikos iš G. P. Shove'o, dabar jau nesu toks tikras dėl to, kad tezės įrodymas jos atvirkštiniu pavidalu įrodo pradinės tezės teisingumą.

[12] Nors daugelis vėlesnių autorių šiuo klausimu buvo gerokai susipainioję, Ricardo aiškiai postulavo bendrą darbo užmokesčio dydžio pasikeitimą; jo glaustas problemos aptarimas pradedamas klausimu, ar užmokesčiams pakilus 10 proc. tiek pat „pakils mašinų kainos". Žr. *Works*, ed. McCulloch, p. 26.

pasikeitus bendram užmokesčių lygiui galutinių produktų kainų atžvilgiu, galutinių gėrybių gaminimo skirtingais metodais kaštai turi pasikeisti tokia pat proporcija (jeigu postuluojame pastovią palūkanų normą). Mūsų tezė yra tai, kad investavimo į skirtingas pramones arba skirtingus gamybos metodus patrauklumas vis dėlto bus paveiktas skirtingai.

Kad šiame skirsnyje atsiribotume nuo piniginės palūkanų normos įtakos, laikinai tarsime, kad per mus dominantį periodą pinigų apskritai nesiskolinama: verslininkai yra arba viso savo naudojamo kapitalo savininkai, negalintys jo skolinti, arba yra ribojami griežto kredito normavimo. Tačiau tarsime, kad prieš prekių kainų pakilimą kapitalo grąžos norma visose įmonėse buvo vienoda. Abstrahuodamiesi nuo palūkanų normos poveikio prekių kainų pokyčiams sąmoningai vengiame to, kas vėliau taps mūsų pagrindine problema. Šis laikinas pagrindinio klausimo atidėjimas mums padės izoliuoti paprastesnes argumento dalis, nes jį dar turime eksplicitiškai suformuluoti.

Tad mūsų dabartinė problema bus parodyti, kaip, esant nekintantiems užmokesčiams, prekių kainų padidėjimas atsilieps verslininkų lėšų paskirstymui tarp išlaidų darbo užmokesčiui (arba investavimo į „apyvartinį kapitalą") ir išlaidų mašinoms (arba investavimo į „pagrindinį kapitalą"). Siekdami išvengti komplikacijų, kurias kelia žaliavų kainų pokyčiai ir t. t., ir kurias aptariau kitoje vietoje,[13] galime tarti, kad mus dominančios įmonės visos yra to tipo, kurį iliustruoja plytų fabrikas nederlingoje žemėje, kur darbas parūpina ne tik visas žaliavas, bet ir kurą.

Lieka įvesti nedviprasmišką ir kuo mažiau ginčytiną matą tų proporcijų, kuriomis darbas ir kapitalas kombinuojami įvairiose įmonėse ir galimuose gamybos metoduose. Mūsų tikslams parankiausias matas, gerai žinomas verslininkams, yra „apyvartos greitis". Tai sąvoka, taikoma visam įmonės kapitalui arba jo daliai. Kad kai kurios įmonės gali tikėtis savo kapitalą „apversti" (t.y. iš gaunamų įplaukų reinvestuoti kiekį, prilygstantį jų kapitalui) kartą per du mėnesius, o kitos tik kartą per penkis ar net dešimtį metų ir kad šis apyvartos greitis priklauso, bent iš

[13] *Profits, Interest, and Investment*, p. 29 ir toliau.

dalies,[14] nuo verslo pobūdžio ir naudojamų metodų ypatybių, yra žinomas faktas. Panašiai, kiekvienoje atskiroje įmonėje kai kurios jos aktyvų dalys „apsisuks", t.y. virs grynaisiais pinigais ir bus reinvestuotos dvylika kartų per metus, o kitos bus visiškai amortizuotos ir pakeistos tik kartą per dvidešimtį metų. „Apyvartos greitis" išreiškia (sveikuoju skaičiumi arba trupmena) tai, kiek kartų kapitalas apsisuka per vienerius metus. Kadangi patogu bus turėti būdvardį, apibūdinantį įmones arba metodus su santykinai aukštu arba su santykinai žemu apyvartos greičiu, kartais (dėl priežasčių, kurios netrukus paaiškės) vartosime techninį terminą „labiau kapitalistinės" – įmonėms arba metodams su santykinai lėtesne apyvarta apibūdinti ir „mažiau kapitalistinės" – įmonėms arba metodams su santykinai greitesne apyvarta apibūdinti.

Kapitalo apyvartos greičio sąvoka mums teikia ypač patogų atramos tašką, nes darbo užmokesčių ir kainų santykio pokyčiai pirmiausia, žinoma, paveiks pelną, gaunamą kiekvienąkart parduodant tam tikrų kaštų pareikalavusį produktą. Kol prekių kainos išlieka santykinai aukštos kaštų atžvilgiu, tol šis skirtumas bus iš kapitalo gaunamo tam tikro proporcinio pelno šaltinis po kiekvieno jo apsisukimo ciklo, ir kiekvienas produkto kainų padidėjimas kaštų atžvilgiu leis verslininkams gauti didesnius pelnus *per laiko vienetą* iš turimo kapitalo pagal tai, kaip dažnai jie geba „apversti" savo kapitalą.

Ilgalaikės pusiausvyros situacijoje, kurią tarėme egzistuojant iki kainų pakilimo, t.y. situacijoje, kur kapitalo grąžos norma bus vienoda visoms įmonėms, santykis tarp apyvartos greičio ir proporcinio pelno iš kiekvieno apyvartos ciklo yra labai paprastas. Vengdami termino „pelnas" nevienareikšmiškumo, toliau naudosimės tokiais terminais: (1)

[14] Apyvartos greitis, žinoma, priklauso ne tik nuo verslo pobūdžio ir naudojamų techninių metodų, bet ir (nekalbant apie „konjunktūrą") nuo verslininko sugebėjimų bei sėkmės. Verslininkas, kuris, veikdamas tame pačiame versle ir naudodamas tuos pačius techninius metodus, geba gauti daugiau iš tam tikro kapitalo kiekio nei jo ribinis kolega, dėl šio savo sugebėjimo, žinoma, gauna diferencinį pelną; tačiau tai nekeičia fakto, kurį netrukus aptarsime, jog tų pačių sugebėjimų verslininkai, veikdami skirtinguose versluose ir naudojantys skirtingus techninius metodus, turės gauti skirtingas pelno maržas iš kiekvieno apyvartos ciklo, kad gautų tą pačią kapitalo grąžos normą. Pavyzdžiui, naudotų knygų pardavėjas, kadangi jo apyvartos greitis daug mažesnis už naujų knygų pardavėjo, turės gauti daug didesnį procentą nuo kiekvienos parduotos knygos nei pastarasis.

Grynąją *per annum* procentinę įmonės (ar kurio nors jos padalinio) viso kapitalo grąžą, atėmę „vadybos atlyginimą" ir rizikos atlyginimą, vadinsime „vidine grąžos norma".[15] Ilgalaikės pusiausvyros sąlygomis, kurias ką tik minėjome, šios vidinės grąžos normos bus vienodos visoms įmonėms ir bet kuriai atskiros įmonės kapitalo daliai. (2) Proporcinę grąžą iš kiekvieno pardavimo, tad ir iš kapitalo po kiekvieno apyvartos ciklo, išreikštą procentais, vadinsime „pelno marža". Prisimenant, kad apyvartos greitis išreiškia tai, kiek kartų parduotos produkcijos vertė (arba veikiau per metus parduotų produktų kaštai) viršija įmonės kapitalo vertę, tampa aišku, kad vienoda vidinė grąžos norma visoms įmonėms galima tik tuo atveju, jei pelno marža yra atvirkščiai priklausoma nuo apyvartos greičio. Tad jeigu vidinę grąžos normą pažymėsime raide V, apyvartos greitį raide A, o pelno maržą – M, šį santykį išreikš formulė:

$$V = AM, \text{ arba } M = V/A.$$

Jeigu, pavyzdžiui, vidinė grąža yra 6 proc., tai įmonės, kurios kapitalas apsisuka šešis kartus per vienerius metus, pelno marža turės būti 1 proc., įmonės, kurios kapitalas apsisuka tik kartą per dvejus metus, pelno marža turės būti 12 proc., o įmonės, kurios kapitalas apsisuka tik kartą per dešimtmetį, turi gauti 60 proc. pelno maržą.[16]

Kaip šias vidines įvairių įmonių grąžos normas paveiks bendras kainų pakilimas, tarkime, 5 procentais? Kadangi toks pakilimas reiškia proporcinį įplaukų iš bet kokio prekių kiekio pardavimo padidėjimą, o jų gamybos kaštai lieka nepakitę, jis duos kiekvieno apyvartos ciklo pelno maržos prieaugį, atitinkantį kainų pakilimo lygį. Naudojant trijų įmonių pavyzdį, pirmoji (kurios metinė apyvarta A = 6) atras, kad jos pelno marža padidėjo nuo 1 iki 6 proc.; antroji (A = 1) atras, kad ji padidėjo nuo 6 iki 11 proc.; trečioji (A = 1/10) ją padidins nuo 60 iki 65 proc. Daugindami šias pelno maržas iš atitinkamų apyvartos greičio ko-

[15] Terminas „vidinė grąžos norma" pasiskolintas iš K. E. Boulding, „The Theory of a Single Investment", *Quarterly Journal of Economics*, XLIX (May, 1935), p. 478 ir toliau. Vokiškas atitikmuo (terminas „innerer Zinsatz") buvo naudojamas anksčiau, atrodo, diskusijose dėl kredito normavimo padarinių, tačiau dabar neprisimenu, kas ir kada jį taip naudojo.

[16] Skaičiavimo paprastumo sumetimais nekreipiame dėmesio į sudėtinius palūkanų procentus.

eficientų gauname naujus vidinės grąžos skaičius: 6 × 6 = 36 proc. pirmai; 1 × 11 = 11 proc. antrai ir 1/10 × 65 = 6,5 proc. trečiai įmonei.[17]

Postuluojamomis sąlygomis šie skirtingų įmonių vidinės grąžos normų skirtumai negali per trumpą laiką nulemti kokių nors jų turimo kapitalo pokyčių (išskyrus pelno reinvestavimą), nors realiame pasaulyje šių skirtumų poveikis kapitalo pasiskirstymui tarp įmonių bus lengvai pastebimas. Tad pereikime nuo įvairių įmonių grąžos skirtumų prie atskiros įmonės kapitalo dalių grąžos skirtumų. Idėja, kad įmonės kapitalo dalys gali turėti skirtingas apyvartos greičio normos ir grąžos normas (idėja, kuri yra puikiai suvokiama, nors beveik niekada nėra tiksliai formuluojama), remiasi tuo, kad gali būti nustatytas ribinis skirtingų kapitalo dalių indėlis į gautą produktą; o tai savo ruožtu priklauso nuo galimybės keisti proporcijas, kuriomis kombinuojamos skirtingos kapitalo formos. Kitame skirsnyje paaiškinsime, kodėl, mūsų supratimu, tokių variacijų galimybės yra gana plačios net trumpalaikėje perspektyvoje. Dabar paprasčiausiai remiamės prielaida, kad taip yra, todėl esame pajėgūs nustatyti bet kurios įmonių kapitalo dalies apyvartos greitį, ribinį produktą, tad ir pelno maržą.[18]

Čia galime pasinaudoti ta pačia skaitmenine iliustracija, kuria ką tik pasinaudojome kalbėdami apie skirtingas įmones, t.y. galime tarti, kad pagrindiniams tam tikros įmonės kapitalo komponentams apyvartos greičiai bus tokie: 6 sumoms, investuojamoms einamiesiems darbo už-

[17] Šie skaičiai, žinoma, išreiškia kainų padidėjimo poveikį įvairių įmonių pelnui, ir jie keisis priklausomai nuo to, kaip jos pertvarkys savo kapitalo sandarą; apie tai kalbėsime vėliau.

[18] Recenzuodamas mano knygą *Pure Theory of Capital* (*Economic Journal*, June-September, 1941, p. 286) dr. Hawtrey mėgina nubrėžti skirtumą tarp investavimo grąžos mato, apibrėžiamo „grynojo kaštų taupymo pajėgumo" terminais, ir mato, apibrėžiamo ribinio galutinio produkto priaugio terminais, ir teigia, kad jeigu pirmasis bus paprastai galimas, tai pastarasis bus galimas tik išimtiniais atvejais. Tačiau šie du apibūdinimai tėra skirtingi to paties dalyko aspektai, ir nė vienas neatrodo parankesnis už kitą: jų skirtumas tėra tai, kad pirmuoju atveju tariame, jog skirtingų faktorių proporcijos derinamos taip, kad produktas liktų nepakitęs, o antruoju tariame, jog visų išteklių, išskyrus vieną, kiekiai yra pastovūs ir po to tikriname, kaip to vieno pokyčiai atsiliepia produkto kiekiui. Kitaip sakant, pirmasis apibūdinimas formuluojamas judėjimo ekviprodukto kreive ir faktorių ribinės pakeičiamumo normos kaitos terminais, o antrasis formuluojamas paralelinių judėjimų tos pačios diagramos ašių atžvilgiu ir atitinkamų ribinio produkto pokyčių terminais.

mokesčiams; 1 darbinėms mechaninių įrenginių dalims ir pan., ir 1/10 stambesniems įrenginiams, pastatams ir pan. Vėl tariame, kad nusistovėjus vienodai vidinei 6 proc. grąžos normai produkto kainos išaugs 5 proc. ir todėl vidinės grąžos normos skirtingoms kapitalo dalims, kaip ir anksčiau, atitinkamai pasieks 36, 11 ir 6,5 proc. Žinoma, tokia padėtis gali būti tik laikina, jeigu kapitalo formų su nevienodais apyvartos greičiais proporcijos gali būti keičiamos. Dabar bus verta perskirstyti einamąsias išlaidas taip, kad didėtų investavimas į kapitalą su aukšta apyvartos norma ir mažėtų į kapitalą su žema apyvartos norma. Ši kaita vyks tol, kol laukiama grąžos norma vėl susilygins visose investavimo formose, o einamasis investavimas toliau vyks šiuo nauju pavidalu, kol galiausiai visas įmonės kapitalas prisitaikys prie naujų sąlygų. Taip susiklostys nauja vienoda vidinė įmonės grąžos norma kažkur viduryje tarp kraštutinių 6,5 ir 36 proc.; esant šiai naujai grąžos normai bendras produktas, kuris gali būti gautas iš ribotų įmonės išteklių, bus pasiekęs maksimumą.

Nors kiekvienai atskirai įmonei vidinės grąžos normos vėl suvienodėja, jos lieka skirtingos skirtingoms pramonės šakoms ir (mažesniu mastu) skirtingoms tos pačios šakos įmonėms. Kuriame taške nusistovės atskiros įmonės vidinė norma, priklausys nuo jos kapitalo pirminės sudėties ir nuo laipsnio, kuriuo padidės kaštai pereinant prie mažiau kapitalistinių metodų. Tačiau apskritai grąžos normos išliks didesnės tose pramonės šakose, kurios dėl savo produkcijos pobūdžio reikalauja santykinai mažiau kapitalo, ir mažesnės šakose, kurios reikalauja santykinai daugiau kapitalo, nors abiem atvejais bus stebima tendencija judėti kuo toliau prie mažiau kapitalistinių gamybos būdų.

3

Prieš einant toliau reikėtų glaustai aptarti tikėtinus trumpalaikius kiekybinius nagrinėjamo reiškinio padarinius. Dažnai reiškiama nuomonė, kad net jeigu šis argumentas teisingas, praktinis nagrinėjamojo efekto poveikis gali būti tik labai menkas. Nors šį konkretesnį klausimą geriau būtų atidėti, nes dar nėra išdėstytas visas teorinis argumen-

tas, vis dėlto reikia užbėgti už akių nusivylimo jausmui, kurį skaitytojas gali pajusti manydamas, kad visa ši ilga argumentacija skiriama dalykui, neturinčiam apčiuopiamos praktinės reikšmės.

Tačiau ši plačiai paplitusi nuomonė remiasi nesusipratimu. Žinoma, proporcija, kuria gamyboje naudojamas pagrindinis ir apyvartinis kapitalas (arba daugiau ir mažiau ilgalaikė, daugiau ir mažiau darbą taupanti mechaninė įranga), gali būti pakeista tik laipsniškai ir lėtai per ilgą laiko tarpą. Tačiau ne tai svarbiausia. Mus domina ne proporcijos tarp esamų pagrindinio ir apyvartinio kapitalo *atsargų*, bet tos santykinės proporcijos, kokiomis įmonės skirs einamąsias išlaidas šių dviejų kapitalo rūšių atnaujinimui (arba papildymui). Tiek patirtis, tiek bendrojo pobūdžio argumentai leidžia teigti, kad trumpalaikėje perspektyvoje ši proporcija labai įvairuoja.

Klaidingą priešingą įspūdį veikiausiai sukelia tai, kaip vadovėliuose paprastai vaizduojamas perėjimas nuo mažiau prie daugiau kapitalistinių metodų ir kaip aprašomos alternatyvios ilgalaikės pusiausvyros pozicijos. Įprastieji „gamybos metodų pokyčių" pavyzdžiai – kai visos tam tikros rūšies mašinos pakeičiamos kitos rūšies mašinomis arba mažiau ilgalaikės labiau ilgalaikėmis, arba daugiau darbo imlios mašinos mažiau darbo imliomis mašinomis, arba trumpesni gamybos procesai ilgesniais procesais – pabrėžia dalyko aspektą, kuris išties atrodo palyginti nesvarbus trumpalaikėje perspektyvoje. Kad suvoktume, jog ta pati tendencija taip pat smarkiai veikia trumpalaikėje perspektyvoje, turime įveikti savo susižavėjimą vadovėline „lyginamąja statika" ir mėginti realistiškiau mąstyti apie konkrečius sprendimus, kuriuos nuolat tenka priimti verslininkams.

Dėl vietos trūkumo tai galime pailiustruoti tik keliais pasirinktais pavyzdžiais. Tačiau tikiuosi, jog jie parodys galimų variacijų mastą net labai trumpalaikėje perspektyvoje.

Turime suvokti, jog bet kuriuo laiko momentu verslininkai disponuoja tam tikru ilgalaikių mechanizmų inventoriumi, kurio tik nedidelė dalis turi būti pakeičiama per bet kurį trumpą laiką. Jeigu sąlygos nesikeistų, jie periodiškai investuotų tam tikrus amortizacinius atskaitymus į tos pačios rūšies mechanizmus. Tačiau jie tai darytų tik todėl, kad tai būtų pelningiausias jų išteklių panaudojimo būdas, ir negalime

tarti, kad jie ir toliau tai darytų pasikeitus sąlygoms. Pavyzdžiui, padidėjus paklausai būtų daugybė galimų produkcijos apimčių didinimo būdų – ne vien tos rūšies mechanizmų, kurie buvo naudojami anksčiau, dauginimo būdas. Jeigu jie negali skolintis taip, kad vidinę grąžos normą grąžintų į ankstesnį lygį, tai kai kurie iš šių būdų pasirodys pelningesni nei anksčiau naudotieji.

Šiuo požiūriu perspektyvūs dabar atrodys dviejų rūšių pakeitimai: verslininkas turimas mašinas gali naudoti intensyviau (t.y. įdėdamas daugiau darbo) – tam panaudoti dalį lėšų, kurias šiaip jau būtų investavęs į mašinų pakeitimą naujomis tos pačios rūšies mašinomis – arba nusidėvėjusias mašinas jis gali keisti didesniu skaičiumi pigesnių mašinų. Veikiausiai bus naudojami abu šie metodai, nors turbūt svarbesnis yra pirmasis.

Akivaizdūs metodai, leidžiantys greit padidinti gamybos apimtis kylant prekių kainoms, yra viršvalandinis darbas, dviejų ar trijų darbo pamainų sukūrimas, padėjėjų pasitelkimas, kad mašinų operatoriai nebeatlikinėtų šalutinių operacijų ir t.t. Tai paprastai padidina darbo kaštus produkto vienetui, ir būtent šis faktas neleidžia imtis šių priemonių iki kainų pakilimo. Tačiau jeigu panaudojus kurį nors iš šių metodų ribiniai darbo kaštai produkto vienetui padidėja, tarkime, 4 proc.,[20] tai vis vien kainai padidėjus 5 proc. lieka 1 proc. pelno, kuris esant apyvartos normai 6 vidinę šios formos investicijos grąžą pakeltų 12 proc., palyginti su 6,5 proc., jeigu būtų naudojama mašina su 1/10 apyvartos greičiu. Todėl šis brangesnis gamybos metodas taps tuo metodu, kuris verslininkui, naudojančiam savo paties ribotus išteklius, galėtų duoti didžiausią pelną; o darbo, susijusio su mechanizmais, paslaugų apimtys bus didinamos tol, kol mažėjanti grąža iš papildomų įdėjimų į darbą ir didėjanti grąža iš įdėjimų į mašinas vėl susilygins.

Naudojamų mechanizmų keitimo būdai, į kuriuos turi būti atsižvelgiama net trumpalaikėje perspektyvoje, bus tokie pat gausūs ir visus

[20] Jeigu būtų paprieštarauta, kad kaštų padidėjimas, kurį, kaip tarėme, sukeltų darbo viršvalandžių ar panašių priemonių naudojimas, yra neįtikėtinai mažas, tai tik reikštų, jog nedidelis kainų pakilimas 5 proc., kurį postulavome, neturėtų šio konkretaus poveikio, ir kad jį galėtų sukelti tik kainų padidėjimas 20 ar 25 proc.

juos taip pat veiks didėjantys ribiniai kaštai. Pirmiausia yra galimybė mažinti mašinų priežiūros, remonto, periodinio tikrinimo kaštus; ir nors tai mažina jų efektyvumą bei funkcionavimo trukmės laiką, šį metodą vertėtų naudoti, jeigu taip galėtų padidėti produkcijos apimtys. Antra, yra neatnaujinimo galimybė, žinoma, išlaikant pagrindines mašinų operacijas, tačiau atsisakant pagalbinių darbą taupančių operacijų, tokių kaip automatinis pakrovimas ir pan., kurios gali būti atliekamos rankiniu būdu. Trečia, yra galimybė vietoje naujų mašinų naudotis pasenusiomis. Daugelis senesnių gamyklų turi tam tikrą tokių mašinų inventorių, kuris gali būti laikinai panaudotas paklausos piko arba nepaprastųjų situacijų metu, nes tam būtų neverta laikyti atsargoje naujų mašinų. Ketvirta, yra galimybė pakeisti nusidėvėjusias mašinas naujomis pigesnėmis ir mažiau efektyviomis. Kol vidinė įmonės grąžos norma išlieka aukštesnio lygio nei buvo, tol gali būti pelningai perkamos, pavyzdžiui, dvi mažiau efektyvios mašinos už efektyvesnės mašinos įsigijimo kainą, jeigu dvi mažiau efektyvios mašinos įmonei leidžia, įdėjus daugiau darbo, padidinti produkciją labiau nei naudojant efektyvesnes mašinas.

Jeigu šių galimų pakeitimų padarinius svarstome atsižvelgdami *ne* į tai, kokia proporcija pasiskirsto įmonės skirtingos kapitalo dalys, bet į tai, kokiu *greičiu* einamosios išlaidos paskirstomos tarp įdėjimų į pagrindinį ir apyvartinį kapitalą, tai aiškiai matome, jog dėl pasikeitusio bendro prekių kainų lygio dideli kiekybiniai pastarųjų rodiklių pokyčiai gali atsirasti per palyginti trumpą laiką. Kraštutiniais atvejais verslininkams net gali apsimokėti laikinai nutraukti visą mechanizmų paklausą ir nepaisant to gana ilgą laiką didinti produkcijos apimtis. Tačiau net jeigu šis kraštutinis atvejis mažai tikėtinas, gali būti, kad tam tikrų rūšių naujos įrangos paklausa sumažės absoliučiais skaičiais. Taip greičiausiai įvyktų tose srityse, pavyzdžiui, statybos ir sunkiojoje pramonėje, kur įranga turi būti tiekiama pagal užsakymą ir kur didelės sumos įšaldomos visą gamybos laiką ir neduoda jokių einamųjų pajamų; tas pat pasakytina apie tuos laikotarpius, kai vyksta laipsniškas perėjimo prie naujų (pvz., darbą taupančių) mašinų procesas, kuris dabar stabdomas; ir apskritai, kur įprastų gamybos metodų pasikeitimas reiškia tai, kad įranga, gaminama vienos gamintojų grupės, bus keičiama

įranga, gaminama kitos žmonių grupės.[21] Kiek tam tikras darbas specifiškai yra susijęs su tokios įrangos gamyba, jo paklausa dabar sumažės arba visiškai išnyks, tad dėl padidėjusios galutinio produkto paklausos atsiras nedarbas kapitalinių gėrybių pramonės šakose.

4

Dabar turime aptarti galimybę, kad bus skolinami pinigai rinkos palūkanų procentais, kuriuos nebūtinai veiks padidėjusi lėšų paklausa. Šiame skirsnyje aptarsime, kaip tai keičia ankstesnes išvadas, jeigu vadovaujamės prielaidomis, kurios daugmaž atitinka realaus pasaulio sąlygas ir todėl leidžia įvertinti praktinę mūsų išvadų reikšmę. Teoriškai labai įdomus, tačiau praktiškai nesvarbus „tobulai elastingos kredito pasiūlos" atvejis bus atidėtas kitam skirsniui.

Griežtą šių dviejų atvejų skyrimą ir jų nagrinėjimo tvarką lemia tai, kad šiai problemai dažnai, tačiau klaidinamai taikoma „tobulos konkurencijos" kategorija; ši sąvoka čia visiškai netinka paprasčiausiai todėl, kad pakartotinos (papildomos) paskolos tam pačiam skolininkui niekada nėra „ta pati prekė" ta prasme, kuria šis terminas vartojamas konkurencijos teorijoje. Prekių rinkoje „tobuloji konkurencija" reiškia tai, kad bet kuris atskiras pirkėjas už esamą rinkos kainą gali nusipirkti bet kokį geidžiamos prekės kiekį; tačiau, žinoma, būtų absurdiška tarti, kad net tobuliausioje konkurencinėje pinigų rinkoje kiekvienas (ar bet kuris) skolintojas gali už esamas palūkanas pasiskolinti bet kokį geidžiamą pinigų kiekį. Tam užkerta kelią faktas, jog šiomis aplinkybėmis atitinkamas užstatas, kurį skolintojas turi pateikti, nevienodai tin-

[21] Atrodo, kad terminas „gamybos struktūra", kurį ėmiau vartoti knygoje *Prices and Production* apibūdinti *dabartinio* darbo pasiskirstymui tarp skirtingų „gamybos etapų", kartais buvo interpretuojamas materialistine prasme, o tai vedė prie nesusipratimo – kad mano aptariami „gamybos metodo pokyčiai" implikuoja staigų faktiškai naudojamų mašinų pakeitimą. Tačiau „gamybos struktūra", kaip aš ten vartojau šį terminą, žinoma, gali fundamentaliai keistis nesikeičiant naudojamai įrangai; tiesą sakant, pats radikaliausias šio pobūdžio pokytis būtų apskritai nutraukti mašinų gamybą, nors žmonės galėtų dar ilgai naudotis tomis pačiomis mašinomis gamindami vartojimo gėrybes.

ka tiek mažai, tiek didelei sumai. Todėl kiekvienas potencialus skolininkas susidurs su statmenai kylančia kredito pasiūlos kreive arba, tiksliau, ne su tolygia pasiūlos kreive, bet su kylančia laiptuota „kreive", rodančia, jog palūkanų norma, kad ir pastovi tam tikrose ribose, kils nuo skirtingų laiptų, kai tik bus pasiekiama viena iš ribų, iki kurios jis gali skolintis esant duotai palūkanų normai.

Svarbiausias, nors ne vienintelis, veiksnys, ribojantis įmonės skolinimosi galimybes, yra jos turimo kapitalo dydis. Bankininkai paprastai vengia įmones kredituoti suma, viršijančia tam tikrą jos kapitalo dalį, ir labai atidžiai žiūri, kad jokia įmonė nesiskolintų vienu metu iš daugiau nei vieno banko; už šios ribos įmonė galės įsigyti lėšų tik kur kas didesnėmis palūkanomis arba, kas yra tas pat, tik kur kas sunkesnėmis kitomis sąlygomis. Sumos, kurią įmonė gali pasiskolinti gamybos apimčiai plėsti, apribojimas bus dar griežtesnis ten, kur bankai teikia paskolas tik investavimui į apyvartinį kapitalą ir atsisako jų teikti investavimui į pagrindinį kapitalą. Šiame kontekste turime prisiminti faktą, kad esamuose instituciniuose rėmuose kreditas (griežtąja šio žodžio prasme), ypač trumpalaikis, garantuoja kapitalo mobilumą tik ribotu mastu, ir kad pasaulyje, kur visada egzistuoja rizikos elementas, pats savaime jis nėra pakankamas, kad susilygintų į skirtingas įmones investuojamo kapitalo grąžos normos ar kad šios normos visiškai atitiktų esamą rinkos palūkanų normą. Tam, šalia kreditavimo, reikės tokių kapitalo perkėlimo būdų, kai dalyvaujama prisiimant verslo riziką, t.y. reikės įmonių akcinio kapitalo arba to, ką apibendrintai galima apibūdinti kaip įmonių „nuosavas kapitalas" (kitaip nei skolintą kapitalą), sandaros pokyčių. Tačiau pastarasis procesas yra neišvengiamai daug lėtesnis nei apsirūpinimas papildomomis banko paskolomis, ir todėl trumpalaikėje perspektyvoje dauguma įmonių nebus pajėgios pritraukti tiek kapitalo, kiek galėtų pelningai panaudoti, arba galės tik mokėdamos daug didesnę nei „rinkos kaina."

Tai nereiškia, kad maksimumas, kurį įmonė galės pasiskolinti mokėdama tam tikras palūkanas, bus griežtai fiksuotas proporcingai jos nuosavam kapitalui. Jeigu įmonės vadovas geba įtikinti bankininką, kad turi ypatingą galimybę iš papildomo kapitalo pasidaryti didžiulį pelną ir todėl gali garantuoti didelę saugumo atsargą net tuo atveju, jeigu jo optimizmas pasirodytų nevisiškai pagrįstas, tai jis galės pasiskolinti

daugiau nei kitas. Apskritai imant, esant geroms ekonomikos augimo perspektyvoms visos įmonės galės skolintis daugiau nei tada, kai jos yra niūrios.[22] Laiptuotos kredito pasiūlos „kreivės", su kuriomis susiduria visos įmonės, pasislinks į dešinę, kai augimo perspektyvos pagerės (ir į kairę, kai jos pablogės); ir tokie šoniniai pasiūlos kreivių poslinkiai dažnai veiks (ir dažnai bus sąmoningai naudojami) kaip palūkanų normos pokyčiai (t.y. kaip visos kreivės kilimas arba smukimas).

Nors laukiamas bendro pelningumo didėjimas paprastai didina sumas, kurias įmonės gali skolintis, daugeliu atvejų jis dar labiau padidins sumas, kurias jos norėtų pasiskolinti esamomis palūkanų normomis ir taip pastūmėja įmones prie ribos, už kurios jos gali pritraukti kapitalą tik didesniais kaštais. Nors esamos palūkanų normos sąlygomis dalis paklausos bus nepatenkinta, ši paklausa nebus „efektyvi", nes ji iškrinta iš kategorijų, kurioms galioja esamos palūkanų normos, tad šios normos liks nepakitusios. Situacija čia panaši į tą, kurią sukuria kredito normavimas, nors ji susiklosto ne dėl valdžios ar monopolisto įsikišimo, o vien dėl to, kad bankai laikosi tam tikrų įsitikinimų apie skolininkų „patikimumą".

Nebūtina ilgai aiškinti, kad visais tais atvejais, kai sumos, kurias žmonės norėtų pasiskolinti už esamas palūkanas, yra didesnės už tas, kurias jie gali gauti už tokias palūkanas, būtent šios *sumos*, o ne veikianti rinkos palūkanų norma lems skirtingų įmonių vidinės grąžos normas. Kaip ir situacijoje, aptartoje paskutiniame skirsnyje, šios vidinės normos bus skirtingos skirtingoms įmonėms, priklausomai nuo ten išvardytų aplinkybių (prie kurių dabar galime pridurti bet kurios atskiros įmonės skolinimosi galimybių ribotumą), ir kiekvienos įmonės investavimą lems jos pačios vidinė grąžos norma, kuri gali būti daug aukštesnė už rinkos normą. Vidinių grąžos normų didėjimas lemtų bendrą slinktį prie mažiau kapitalistinių gamybos metodų, ir jos mastas priklausytų nuo to, kaip pasikeičia skirtingų įmonių vidinė norma.

[22] Reikia pabrėžti, kad šios įmonių skolinimosi ribos bus paslankios arba stabilios tik trumpalaikėje perspektyvoje; jos laipsniškai plečiasi, kai su kiekvienu papildomai suteikiamu kreditu kyla pajamos ir galutinių produktų paklausa, tad atitinkamai gerėja pelno perspektyvos. Kitaip sakant, tos ribos riboja tik kredito ekspansijos greitį, bet jos gali neužkirsti kelio tolygiai, progresuojančiai ir (vertinant skolininko patikimumą jo aktyvų vertė didinama kartu su didėjančiomis kainomis) net beribei kredito ekspansijai.

Tačiau lieka klausimas, ar tuo mastu, kuriuo įmonės yra pajėgios apsirūpinti papildomais kreditais, sumažės laipsnis, kuriuo pakils jų vidinės grąžos norma, tad ir laipsnis, kuriuo jos pereis prie mažiau kapitalistinių gamybos metodų, palyginti su situacija, kur neprieinamas joks papildomas kreditas. Čia iškylanti problema yra tapati problemai, kurią dabar norime aptarti, nes jeigu mūsų tezė galioja net tada, kai kredito pasiūla yra visiškai elastinga, tai ji juo labiau turėtų galioti šiuo atveju. Tad galime tiesiai žengti prie šio „stipresnio" atvejo.

5

Prielaida, kad esant tam tikrai palūkanų normai kredito pasiūla yra visiškai elastinga, yra ne tik nerealistinė, bet ir, atsižvelgiant į jos implikacijas, visiškai fantastinė; dėl to jos analizė darosi gana komplikuota. Tačiau ji mus veda prie fundamentinės teorinės problemos, todėl tokios analizės verta imtis. Ji gryniausiu pavidalu iškelia klausimą, koks ryšys tarp monetarinių ir realių veiksnių, veikiančių skirtingų gamybos metodų santykinį pelningumą.

Tezė, kad kredito pasiūlai esant visiškai elastingai, būtent piniginė palūkanų norma lemia tai, kurios investavimo formos yra pelningiausios, gali būti grindžiama bet kuriuo iš dviejų aiškiai skiriamų teiginių. Gali būti teigiama, kad šiuo atveju kaštų-kainų santykiai (arba darbo užmokesčio ir prekių kainų santykis) turi būti derinami keičiant užmokesčių dydį arba prekių kainas taip, kad jų skirtumas atitiktų piniginę palūkanų normą; arba gali būti teigiama, kad net jeigu to neįvyksta ir, pavyzdžiui, darbo užmokesčio dydis išlieka per daug menkas prekių kainų atžvilgiu, tai vis vien būtent piniginė palūkanų norma, o ne kaštų-kainų santykis nulems investavimo formą.

Abiejų šių argumentų, ypač pirmojo, atžvilgiu svarbu prisiminti, kad mūsų svarstomoji situacija *nėra* pusiausvyros situacija, o veikiau padėtis, kur veikia nuolatinė ir kumuliatyvinė kaita. Tiesą sakant, čia turime reikalų su klasikiniu kumuliatyvinio proceso atveju; visiškai elastinga kredito pasiūla, teikiama žemesne palūkanų norma nei vidinė visų arba daugumos įmonių grąžos norma, lems nuolatinę kainų ir piniginių pajamų kaitą, kur kiekvienas pokytis lems tolesnius pokyčius.

Tokios situacijos atžvilgiu beprasmiška sakyti, kad „esant pusiausvyrai turėtų egzistuoti" tam tikras santykis, nes iš pačių prielaidų neišvengiamai išplaukia, kad bent jau kai kurių kainų santykiai nebus pusiausvyroje. Tai yra ypač svarbu šių dviejų teiginių atžvilgiu: pirma, kad kainos turi būti lygios ribiniams kaštams ir, antra, kad gamybos faktorių kainos turi būti lygios laukiamai jų ribinio produkto kainai, diskontuotai palūkanų normos, kuriai esant kreditas laisvai prieinamas, dydžiu. Apie pirmąjį teiginį pakanka pasakyti tai, kad, išskyrus labai specifinę ir mūsų tikslui bereikšmę jo prasmę, jis paprasčiausiai nėra teisingas labai trumpalaikėje perspektyvoje,[23] nors dogmatinis įsitikinimas, kad kainos visada turi prilygti ribiniams kaštams, lėmė daugybę paklydimų šioje srityje. Mums svarbesnis antrasis teiginys.

Įsitikinimas, kad jeigu pinigų pasiūla esant tam tikrai palūkanų normai yra visiškai elastinga, o investicijų paklausa nėra elastinga, tai pinigų pasiūla unikaliai determinuos tą grąžos normą, kuriai esant pasiūla ir paklausa susilygins, kyla analogiškai iš bendros taisyklės, kad jeigu daikto bendros paklausos arba pasiūlos kiekis yra visiškai elastingas esant tam tikrai kainai, tai iš čia būtinai išplaukia, jog tai ir yra jo kaina. Tačiau nors šis teiginys yra daugmaž teisingas, kai paklausą ir pasiūlą svarstome „realiais" terminais, jame neatsižvelgiama į esminį svarstomo atvejo ypatumą, nes minėtoji „kaina" yra santykis tarp dviejų gėrybių grupių (darbo ir prekių) kainų, o pasiūla, kuri yra neribotai elastinga, yra ne kurios nors iš tų dviejų gėrybių pasiūla, bet vien pasiūla pinigų, kurie išleidžiami vienai ar kitai iš šių dviejų gėrybių; neatsižvelgiama į faktą, jog bet koks piniginių išlaidų vienai iš šių gėrybių didėjimas neišvengiamai sukelia piniginių išlaidų kitai gėrybei didėjimą.

Anksčiau sakėme, jog čia turime reikalų su nepusiausvyrine padėtimi. Tai reiškia būtent tai, kad čia veikia dvi faktorių grupės, kurios

[23] Šis teiginys galėtų būti teisingas paties trumpiausio periodo atžvilgiu, jeigu į ribinius kaštus įtrauktume visus kaštus (tarp jų asmenines verslininko pastangas), atsirandančius didinant produkciją per trumpą periodą, t.y. jeigu į ribinius kaštus įtrauktume produkcijos didinimo tam tikru greičiu kaštus. Tačiau padarius tokią prielaidą ribiniai kaštai jau nebūtų unikaliai koreliuoti su produkcijos apimtimi, ir turėtume svarstyti atskiras ribinių kaštų kreives, priklausomai nuo produkto didinimo greičio; postuluojant vis didesnį greitį tos kreives darytųsi vis statesnės ir galiausiai vertikalios, jeigu tartume, kad apimtys didėja momentaliai.

tendencingai tą pačią kainą (tiksliau, tą patį santykį tarp dviejų kainų grupių) nustato skirtingų dydžių. Viena vertus, turime tam tikrą bendrą vartojimo gėrybių produktą (kurio dydis kinta labai lėtai) ir žmonių polinkį išleisti tam tikrą savo pajamų dalį vartojimo gėrybėms, o tai kiekvienam užimtumo (tad ir bendrųjų pajamų) lygiui apibrėžia tam tikrą santykį tarp prekių kainų ir visų gamybos faktorių kainų; kita vertus, turime neribotai elastingą pinigų pasiūlą, kuri turi tendenciją nustatyti faktorių kainas tam tikru fiksuotu santykiu su produktų kainomis, kuris skiriasi nuo santykio, nustatomo pirmosios grupės veiksnių.

Žinoma, negalima neigti, kad gėrybių kainų santykiai, kaip juos determinuoja realūs veiksniai, gali būti smarkiai iškreipti pinigų srauto pokyčių. Problema yra tik tai, ar nėra jokių ribų tam, kiek kainų struktūra, kaip ją determinuoja „realūs" veiksniai per tam tikrą laiką, gali būti taip iškreipta, ir ar tas faktas, jog papildomi pinigai, kurie iš pradžių pakelia pirmosios grupės kainas, labai greit pastūmėja kitos grupės kainas ta pačia kryptimi, nenubrėžia ribų šio iškreipimo mastams. Ši problema primena klausimą, ar pildami skystį į vieną iš susisiekiančių indų galime jame skysčio lygį pakelti aukščiau kitų indų bet kuriuo geidžiamu lygiu. Kiek aukštai galėsime skysčio lygį viename inde pakelti virš jo lygio kituose, priklausys nuo to, koks takus arba klampus yra mūsų naudojamas skystis; galėsime jį pakelti aukščiau, jeigu naudosime sirupą arba klijus, o ne vandenį. Tačiau niekada negalėsime skysčio lygio viename inde pakelti virš jo lygio kituose bet kuriuo mūsų geidžiamu dydžiu.

Panašiai kaip skysčio klampumas lemia, kiek kuri nors jo paviršiaus dalis gali iškilti virš kitų, taip ir greitis, kuriuo pajamų padidėjimas veda prie didesnės vartojimo gėrybių paklausos, riboja tai, kiek išleisdami daugiau pinigų gamybos faktoriams galime pakelti jų kainas produktų kainoms.[24] Ypač aštriai problema iškyla tada, kai įsivaizduojame, jog pinigų pasiūla dirbtinai labai sumažinama naujoje šalyje, turinčioje mažai

[24] Ekonominė pusiausvyra, žinoma, skiriasi nuo hidrostatinės analogijos tuo, kad kainų pusiausvyra nėra pastovi, o yra veikiama esamų realių gėrybių kiekio pokyčių. Tačiau šie realūs pokyčiai tik sustiprina bendrą tendenciją, nes jie neišvengiamai veikia priešinga kryptimi nei piniginiai veiksniai: mūsų atveju jų poveikis bus tai, kad didės proporcija žmonių, užsiimančių kitokių daiktų nei vartojimo gėrybės gamyba, todėl didės skirtumas tarp atlyginimų ir prekių kainų, kuris aiškiai atsiskleis, kai tik nutruks naujų pinigų srautas.

kapitalo ir pasižyminčioje labai aukštu „ribiniu kapitalo efektyvumu". Jeigu mūsų svarstomas teiginys būtų apskritai teisingas, jis turėtų galioti ir šiam atvejui, t.y. neriboto pinigų kiekio žemomis palūkanomis prieinamumas lemtų tai, kad atlyginimai būtų pakelti ne tik iki diskontuotos esamo ribinio darbo produkto vertės, bet ir iki vertės ribinio produkto, kurį darbas galėtų sukurti įrengus mašinas, kurias galima būtų pelningai įrengti esant žemai palūkanų normai. Agregatinė darbo paslaugų vertė esant šiam realių atlyginimų dydžiui gali būti kur kas didesnė už bendrą einamąjį vartojimo gėrybių produktą ir tikrai didesnė už visą einamąjį darbo produktą. Dėl to turėtų padidėti vartojimo prekių paklausa ir atitinkamai – jų kainos. Jeigu šis kainų pakilimas skatintų verslininkus skolintis ir investuoti dar daugiau, tai kainos dėl to tik dar labiau padidėtų, ir kuo spartesnio kainų kilimo jie lauktų, tuo tikriau šią kainą jie užkeltų aukščiau savo lūkesčių. Nors kartais jiems gali pavykti pastūmėti atlyginimus iki diskontuotos *laukiamos* ribinio darbo produkto kainos, jokiomis pastangomis jie negalėtų faktiškai pakelti realių atlyginimų iki dydžio, atitinkančio žemą palūkanų normą, nes šioms realioms pajamoms garantuoti paprasčiausiai nebūtų išteklių.

Situacija, kuriai turime taikyti šias išvadas, tokia, kokia egzistuoja šiuolaikinės visuomenės vėlesnėse ekonominio pakilimo stadijose, iš esmės bus tokia pat. Bus tiesa ir tai, kad mokėdami aukštesnius piniginius užmokesčius verslininkai negalėtų realių užmokesčių pakelti iki to lygmens, kuris atitiktų žemą piniginę palūkanų normą, nes kuo labiau jie kelia piniginius užmokesčius, tuo labiau auga prekių kainos.[25] Ir šiuo at-

[25] Žinoma, tai nereiškia, kad darbui tenkanti visų realių visuomenės pajamų dalis yra griežtai fiksuota. Bendras piniginių atlyginimų padidėjimas leistų darbui atsiriekti *rentier* klasės realių pajamų dalį. Tačiau piniginio užmokesčio padidinimas, kurį reikėtų suteikti didesniam žmonių skaičiui tas pačias realias pajamas *per capita* atriekiant jas iš žmonių su fiksuotomis piniginėmis pajamomis, turėtų būti išties labai didelis – toks didelis, kad mažai tikėtina, jog verslininkai jį siūlytų, nebent laukdami didžiulės infliacijos. Kitaip sakant, mes, žinoma, neneigiame, kad iš dalies bus vykdomas prievartinis taupymas daugiausia *rentier* klasės sąskaita; mes neigiame tik tai, kad prievartinio taupymo būdu bus galima vis didėjančiam skaičiui žmonių, dirbančių investavimo gėrybių gamyboje, mokėti pastovų užmokestį vartojimo gėrybių terminais. Galbūt taip pat reikia pridurti, jog mūsų argumentas *neimplikuoja*, kad visos papildomos piniginės pajamos, gaunamos užmokesčio pavidalu, iškart išleidžiamos vartojimo gėrybėms; tai pasakytina tik apie didelę jų dalį (apie tai žr. *Profits, Interest, and Investment*, p. 52 ir toliau).

veju ribojantis veiksnys paprasčiausiai yra tai, kad tų vartojimo gėrybių paprasčiausiai nėra, ir kol visas investavimas vyksta labai kapitalistinėmis formomis, tol bet koks užimtumo padidinimas perkelia tik dalį savo vertės į vartojimo gėrybių produktą. Čia susiduriame ir su kitu neišvengiamu faktu, apibūdinančiu mūsų svarstomą situaciją, kad šioje situacijoje nepakaks darbo išteklių siekiant padidinti einamąjį vartojimo gėrybių produktą ir kartu pakelti investavimą iki to lygmens, kurį nurodo palūkanų norma. Jeigu yra neužimto darbo rezervų, tai išties, kaip netrukus matysime, nėra jokio pagrindo tarti, kad verslininkai nesinaudos neribojamais piniginiais ištekliais siekdami dviejų tikslų: padidinti vartojimo gėrybių pasiūlą artimoje ateityje naudojant sparčius, bet brangius gamybos metodus ir kartu padėti pagrindus gamybos piginimui darant dideles investicijas. Tai paaiškina, kodėl ankstyvose ekonominio pakilimo stadijose situaciją valdo piniginė palūkanų norma. Nors tai reiškia, jog šiomis aplinkybėmis žemas palūkanų lygis būtų efektyvus investicijų apimčių didėjimo veiksnys, tačiau tas nereiškia, kad pradėjus kilti vartojimo gėrybių kainoms galėtų išsilaikyti realūs užmokesčiai proporcingai didinant piniginius užmokesčius.

6

Tai, kad svarstomomis aplinkybėmis realūs užmokesčiai anksčiau ar vėliau smuks, o investavimo išlaidos mažės, tampa akivaizdu apmąstant tuos paradoksalius rezultatus, kuriuos gautume, jeigu padėtis klostytųsi taip, kaip ji turėtų klostytis priešingos koncepcijos požiūriu. Prekių kainų didėjimas esant neribotai pinigų pasiūlai fiksuota palūkanų norma skatintų investavimo išlaidų ir realių investicijų didėjimą, o tai (neturint darbo rezervų) galėtų įvykti tik vartojimo gėrybių gamybos artimoje ateityje mažinimo sąskaita. Atitinkamai didėjantis piniginių pajamų ir galutinių produktų paklausos lygis, mažėjant vartojimo prekių gamybai, lemtų tolesnį jų kainų kilimą atlyginimų atžvilgiu. Šis tolesnis vartojimo prekių kainų didėjimas skatintų, tos koncepcijos požiūriu, toliau didinti investavimą vartojimo prekių gamybos sąskaita ir taip toliau, matyt, tol, kol neliktų žmonių, gaminančių vartoji-

mo gėrybes, nes kiekvienas gamintų mašinas, skirtas vartojimo gėrybių gamybai toje tolimoje ateityje, kai visi žmonės jau bus mirę iš bado. Nors tam tikra tendencija šia linkme veikiausiai egzistuoja ankstyvose ekonominio pakilimo stadijose, nebūtina prietaringai tikėti savireguliuojančia ekonominės sistemos galia, kad įtartume, jog gerokai anksčiau prieš šį kraštutinį rezultatą atsiras jėgų, stabdančių tokią raidą. O tai mus veda prie antrosios argumento versijos, pagal kurią lemiamas situacijos veiksnys yra piniginė palūkanų norma.

Šiai argumento versijai, pagal kurią pripažįstama, jog darbo užmokestis gali išlikti santykinai per žemas palūkanų normos atžvilgiu, tačiau teigiama, jog vis dėlto, jeigu pinigų pasiūla yra visiškai elastinga, tai būtent palūkanų norma, o ne užmokesčio dydis lems investavimo formą, atstovauja pirmiausia Kaldoras ir Wilsonas.[26] Tačiau šiedu autoriai, kaip mėginsime parodyti, taip supaprastina užduoties sąlygas, jog neįrodo to, ką buvo užsibrėžę įrodyti. Visa, ką jie įrodo, tėra tezė, kad jeigu esant tam tikrai palūkanų normai gali būti įgyjama bet kokia pinigų suma, tai tik nuo palūkanų normos priklausys tai, kuris metodas duos didžiausią *einamąjį* pelną virš *einamųjų* kaštų *po to*, kai bus įsigyta metodą atitinkanti įranga. O tai yra ne daugiau nei variantas tos trivialios tiesos, kurią pabrėžėme nuo pat pradžios – kad kol palūkanų norma išlieka pastovi, realaus darbo užmokesčio dydžio pokytis negali pakeisti skirtingų gamybos metodų santykinių kaštų. Kaldoras ir Wilsonas visiškai neatsižvelgia į tai, kad lygindami pelną, gaunamą taikant skirtingus gamybos metodus, jie lygina metodus, pritraukiančius skirtingus kapitalo kiekius, neskaičiuodami papildomo realaus kapitalo, kurio reikalauja vienas iš dviejų metodų, sukūrimo kaštų. Tai paaiškinama tuo, kad jie jokio dėmesio neskiria tam, kas vyks pereinamuoju periodu, prieš įsigyjant naują įrangą. Tačiau ar ši įranga apskritai bus prieinama, labai priklauso nuo to, kas vyks šį periodą. Problemos neišsprendžia tezė, kad pasirinkus tam tikrą kursą einamųjų įplaukų perviršis einamųjų išlaidų atžvilgiu bus didžiausias pradedant tam tikra data ateityje, jeigu nėra paaiškinama, kas įvyks per laikotarpį tarp dabartinio momento ir tos datos ateityje. Rinkdamiesi vieną iš dviejų al-

[26] N. Kaldor, „Capital Intensity and the Trade Cycle", *Economica*, February, 1939; T. Wilson, „Capital Theory and the Trade Cycle", *Review of Economic Studies*, June, 1940.

ternatyvių metodų negalime priimti sprendimo remdamiesi tik tuo, kokia bus padėtis vėliau, susiklosčius *vienokiai ar kitokiai* naujai ilgalaikei pusiausvyrai, o turime atsižvelgti į tai, kas įvyks per tą laiko tarpą, nes nuo šito priklausys, *kokia* ilgalaikė pusiausvyra susiklostys. Kaldoro ir Wilsono procedūroje už borto paliekami realūs veiksniai, determinuojantys kapitalo pasiūlą, ir tariama, kad ilgainiui būtinai bus sukurtas toks kapitalo kiekis, kad jo „ribinis efektyvumas" pasieks vien piniginių veiksnių determinuojamą palūkanų lygį.

Kalbant konkrečiau, Kaldoras ir Wilsonas taria, kad jeigu tik lėšos būtų prieinamos, tai jų postuluojamomis sąlygomis pelningiausias būdas patenkinti padidėjusią produkto paklausą būtų didinti įrangos kiekį proporcingai didesniam produkto kiekiui, kuris gali būti parduotas duotąja kaina, nors taip pasivyti didėjančią paklausą paprastai būtų įmanoma tik po gana ilgo intervalo. Tokio intervalo nebūtų tik tuo atveju, jeigu galėtume tarti, kad reikiamą papildomą įrangą nesunku nusipirkti ir momentaliai įrengti. Ši prielaida (prilygstanti prielaidai, jog visas gamybos plėtrai reikalingas realus kapitalas jau egzistuoja) galėtų būti teisinga bet kurios atskiros įmonės atveju, tačiau ne tada, kai visos įmonės vienu metu yra toje pačioje padėtyje. Mus dominančioje situacijoje papildoma įranga ir juo labiau jos pagaminta produkcija bus prieinama tik labai pavėluotai. Iki šios produkcijos pasirodymo tas pelnas, kurį būtų buvę galima gauti taikant spartesnius metodus, bus prarastas, ir todėl turi būti laikomas gamybos tolesnei ateičiai kaštų dalimi.

Į tai, žinoma, bus atsakyta, kad verslininkams niekas netrukdo judėti abiem keliais: artimos ateities produkciją teikti naudojant sparčius, bet brangius metodus *ir* tolesnei ateities perspektyvai užsakyti daugiau mašinų. Tačiau čia iškyla esminis klausimas, ar realių išteklių, ypač darbo, užteks, kad vienu metu būtų galima realizuoti abu tikslus. Arba, kitaip sakant, kyla klausimas, į kurį dabar madinga nekreipti dėmesio svarstant šias problemas – ar neribota piniginių lėšų pasiūla garantuoja tokią pat neribotą realių išteklių pasiūlą? Jau matėme, kad esant tos rūšies situacijai, kuri mus domina, atsakymas turi būti neigiamas.

Tačiau verta panagrinėti šiek tiek atidžiau tai, kaip kai kuriems ekonomistams pavyksta užglaistyti šią problemą ir todėl tariamai pavyksta kapitalo pasiūlos problemą atsieti nuo jos sprendimui svarbių duomenų. Labiausiai pamokomas pavyzdys yra tai, kaip šį klausimą trak-

tuoja Kaldoras aukščiau nurodytame straipsnyje. Jis aiškiai sako, jog svarstys visus tuos atvejus, kur atskirų įmonių produkciją riboja „smunkančios produktų paklausos kreivės *ir/arba kylančios jos faktorių pasiūlos kreivės*"[27] kaip vienintelę galimą alternatyvą neelastingai kredito pasiūlai. Tačiau pradėdamas šį klausimą svarstyti jis taria ir galiausiai išnašoje net eksplicitiškai įveda prielaidą, kad „faktorių pasiūlos elastingumas, imant atskirą įmonę, yra beribis".[28] Nors šitaip jis faktiškai apriboja savo įrodymą tik dalimi visų tų atvejų, kuriems iš pradžių buvo numatytas, toliau jis kalba taip, tarsi būtų pateikęs įrodymą visiems atvejams, o savo pradinę alternatyvą (neelastinga kredito pasiūla *arba* smunkančios produkcijos paklausos kreivės ir/arba kylančios faktorių pasiūlos kreivės) ir toliau teikia kaip atitinkančią skirtumą tarp situacijų, kur arba tik darbo užmokesčio lygis, arba tik palūkanų lygis lemia tai, kurie gamybos metodai bus pelningi.

Tai, kad Kaldoras nekreipia dėmesio į darbo pasiūlos ribotumo padarinius, yra itin svarbu dėl to, kad būtent per kylančią darbo pasiūlos kainą apčiuopiamai pasireiškia investavimui prieinamų realių išteklių stygius (sukeliamas konkuruojančios vartojimo gėrybių gamintojų paklausos). Jo išvada gali būti gauta tik tuo atveju, jeigu vadovaujamasi prielaida, kad darbo (ir kitų faktorių) pasiūlos elastingumas yra beribis. Kur tokia prielaida galioja, ten išties nėra pagrindo manyti, kad verslininkai negali pelnytis esant neribotiems piniginiams ištekliams, gamybos apimtis sparčiai didindami brangiais gamybos metodais, kartu rengdamiesi ekonomiškesnei didesnės produkcijos gamybai vėliau. Kol nenaudojami darbo ištekliai yra prieinami nepakitusia kaina, tol piniginių išteklių neribotumas reiškia neribotą išteklių prieinamumą. Tačiau tai nėra toji sąlyga, kuri galios visiško užimtumo situacijai ekonominio pakilimo viršūnėje.

Problema, kuri čia iškyla, taps aiškesnė, jeigu sąlygiškai tarsime, kad kiekviena įmonė atstovauja tam tikram visiškai integruotam gamybos

[27] *Op. cit.*, p. 46 (išskirta mano).

[28] *Ibid.*, p. 50, išn. 4. Šią prielaidą implikuoja visi svarstymai šiame ir ankstesniame puslapyje, nes tik tuo atveju, jeigu gali būti pritraukiamas bet koks darbo kiekis esant duotai jo kainai, „kapitalo pasiūlos kreivė bus horizontali" realiąja ten vartojamo termino „kapitalas" prasme.

procesui, t.y. kad ne tik galutinio produkto gamyba, ne tik visų žaliavų tiekimas, bet ir visos mechaninės įrangos, reikalingos tam produktui gaminti, gamyba vyksta įmonės viduje. Tokiomis sąlygomis bet kuri taip integruota įmonė galėtų pritraukti papildomos darbo jėgos tik siūlydama aukštesnį darbo užmokestį; ir nors santykinai mažiau kapitalistinės įmonės galbūt atrastų, jog joms verta didinti išlaidas darbui labiau kapitalistinės gamybos sąskaita, toks siekis, nesant darbo jėgos pertekliaus, bus neįgyvendinamas visose įmonėse, visose pramonės šakose ar vidutinio „kapitalo intensyvumo" įmonėse.

Tad bet kuriai iš šių įmonių, mūsų tikslų požiūriu, atstovaujančiai bendrajai tendencijai, iškils klausimas, kaip paskirstyti turimą darbo jėgą tarp prekių gamybos ir mašinų gamybos užduočių. Siekiant maksimizuoti einamųjų įplaukų perviršį einamųjų išlaidų atžvilgiu visiems periodams po to, kai bus padaryta pakeitimų, būtų galima darbo jėgos dalį laikinai perkelti nuo prekių gamybos prie mašinų gamybos. Tai sumažintų einamąją prekių produkciją, tad ir einamąjį pelną ne tik žemiau to jų lygio, kuris būtų, jeigu būtų išsaugotos ankstesnės gamybos apimtys, bet net žemiau ir to, kuris galėtų būti pasiektas, jeigu einamoji produkcija būtų didinama naudojant sparčius ir brangesnius metodus, kol galiausiai ribiniai kaštai beveik susilygintų su kaina. Šis pelnas, kuris būtų prarastas įsigijus papildomai mašinų, turėtų būti laikomas kaštais ir atskaičiuojamas iš to didesnio pelno, kuris būtų nuolat gaunamas nuo tam tikros datos ateityje. Būtent šio papildomo laukimo kaštų elemento, kurį implikuoja kapitalistiškesni metodai, niekur nerandame Kaldoro ar Wilsono skaičiavimuose. Kadangi, kaip matėme, pelnas, kuris galėtų būti gautas per šį intervalą, yra gana didelis, labai tikėtina, kad jis nusvertų svarstykles kapitalistiškesnio proceso nenaudai. Kitaip sakant, pelnas būtų didesnis naudojant greitesnės apyvartos metodą *ne* todėl, kad jis priaugtų greičiau *po to*, kai susiklostytų Kaldoro ir Wilsono numatoma nauja pusiausvyra (to nebūtų), bet todėl, kad pelnas, gaunamas naudojant mažiau kapitalistinį metodą, *pradės priaugti* anksčiau nei naudojant kapitalistiškesnį metodą. Sprendžiant klausimą, ar apskritai turi būti kuriama papildoma įranga, turi būti atsižvelgiama į pelną, kuris būtų gaunamas nuo dabar, o ne vien į pelną, kuris būtų gaunamas sukūrus papildomą įrangą. Būtent todėl mūsų integruotos įmonės, jei tik vidinės jų grąžos normos pakyla pa-

kankamai aukštai, tikrai neperkels darbo jėgos nuo prekių gamybos prie mašinų gamybos, bet, priešingai, ją perkels nuo mašinų gamybos prie prekių gamybos. Tai nebus tik laikina pertvarka; ji turės išlikti, kol išliks sąlygos, dėl kurių atrodė pelninga jos imtis, t.y. kol vartojimo gėrybių kainos išliks aukštos darbo užmokesčio atžvilgiu.

Prieš palikdami integruotas įmones šiek tiek atidžiau panagrinėkime, kas vyks jų mašinų gamybos baruose. Šie gamybos barai turės atsisakyti dalies tos savo darbo jėgos, kuri netiesiogiai gali būti panaudota vartojimo gėrybėms gaminti, ir jiems teks imti gaminti nesudėtingas, pigesnes mašinas. Dėl šių dviejų pokyčių atsiras perteklius tos darbo jėgos, kuri specializavosi sudėtingesnių mašinų gamyboje arba tuose darbuose (tokiuose kaip žaliavų, naudojamų mašinų gamyboje, gavyba), kurių paklausa griežta kiekybine proporcija priklauso nuo bendros mašinų gamybos apimties. Kitaip sakant, padidėjęs mažiau specializuoto darbo poreikis nulems kai kurių labiau specifinių darbo rūšių – siaurai specializuotų tam tikrų rūšių mašinų gamybos – paklausos smukimą ir atitinkamą nedarbą.

Nors atrodo gana akivaizdu, kad rezultatai turi būti tokie pat, jeigu atsisakome skirtingų pramonės šakų visiškos integracijos prielaidos, turiu pripažinti, jog man gana sunku įsivaizduoti, kaip konkrečiai jie atsirastų. Problemos fizinės sąlygos, žinoma, išlieka tos pačios: bus tiesa ir tai, jog nepakaks darbo jėgos, kad tuo pačiu metu sparčiai padidėtų vartojimo gėrybių gamyba ir būtų apsirūpinta papildoma efektyvesne įranga, kurią naudojant galima būtų tą gamybą dar labiau išplėsti ateityje. Vis dar bus tiesa ir tai, kad verslininkams nusprendus imtis spartesnių, bet brangesnių gamybos metodų, būtų gautas didesnis pelnas. Problema yra tai, kaip jie gali numatyti šį rezultatą; juk kol jie mano, kad veikiančiomis kainomis jie bus pajėgūs pasisamdę daugiau darbo jėgos iškart padidinti produkcijos apimtis ir kartu iš mašinų gamintojų užsakyti daugiau mašinų, tai jiems atrodys, jog galima pelningai veikti abiem kryptimis; atskiram verslininkui tiesiogiai nebeiškils problema, ar turimą darbo jėgą panaudoti gaminant daugiau prekių, ar daugiau mašinų; ir tik tada, kai jis ir visi kiti verslininkai, esantys tokioje pat padėtyje, pamėgins tai realizuoti, jie suvoks, kad šis jų tikslas yra neįvykdomas.

Manau, kad ieškant atsakymo pirmiausia dėmesį reikia atkreipti į faktą, jog apsirūpinimas artimiausiai ateičiai bus pirmasis verslininko prioritetas, nes jeigu pelnas, būsimas artimiausioje ateityje, nebus gautas, tai tą pelną (galbūt net kartu su kai kuriomis įmonėmis) visam laikui nusineš konkurentas, o delsimas įsigyti efektyvesnę įrangą mažiau paveiks produkcijos apimtį, tik toliau nukels jos įsigijimo datą, kai jos kaštai bus mažesni. Su tuo glaudžiai bus susijęs didėjančio netikrumo dėl tolesnės ateities efektas. Nors verslininkas gali tikėtis, kad aukštesnės kainos išliks nuolat, jis nebus toks tikras, kad taip bus ne tik artimiausioje ateityje, bet ir tolesnėje. Pagal principą „pjauk žolę, kol rasa", pirmiausia pelną gauti bus siekiama artimiausioje ateityje.

Antra, reikia atsižvelgti į šį faktą: kadangi *trumpalaikėje perspektyvoje* kapitalistiškesni metodai reikalaus *daugiau* darbo, kad tik didėtų produkcijos apimtis, palyginti su mažiau kapitalistiniais metodais, kylanti darbo pasiūlos kaina bus skaudžiau juntama veikiau pirmojo, nei antrojo pasirinkimo atveju; t.y. mėginant apsirūpinti mašinomis, kurios būtinos, kad padidėtų tam tikros produkcijos apimtis, bus susiduriama su tokiu mašinų kainų padidėjimu, kuris viršys darbo užmokesčių padidėjimą, atsirasiantį dėl to, kad bus įdarbinama daugiau žmonių tam, jog tas pats produktas būtų pagamintas mažiau kapitalistiniais metodais.

Trečia, turime atsižvelgti į tai, kad jeigu prekių gamintojai nuo pradžių savo gamybos apimtis didina ne papildomai įsigydami mašinų, bet naudodami pigesnes mašinas, tai sudėtingesnių mašinų poreikis iškils tik po to, kai nusidėvės šios pigesnės mašinos; todėl sudėtingesnių mašinų paklausa tam tikrą laiką gali apskritai išnykti.

Galiausiai, ir tai bene svarbiausia, turime atsižvelgti į faktą, jog kol prekių gamintojams faktiškai nepavyksta padidinti produkcijos apimčių taip sparčiai, kad ribinė grąža pasiektų tą lygį, kuris, jų manymu, ilgainiui įsivyraus, tol jie nebus tikri dėl to, kuris iš įvairių šio paveikslo elementų pasikeis taip, kad susiklostys nauja pusiausvyros padėtis. Kitaip sakant, kol pelnas, gaunamas naudojant pigesnius metodus, nepradeda mažėti ir todėl atrodo, kad būtina imtis papildomų pastangų siekiant susigriebti tą didelį pelną, kuris gali būti labai greitai gautas, tol sudėtingesni ir rizikingesni projektai siekiant procentiškai mažesnio (tačiau agregatiškai didesnio) pelno ateityje neatrodys labai patraukliūs. Tačiau kol žmonės mėgins veikti abiem būdais – sparčiai didinti

produkciją ir užsakinėti daugiau mašinų – tol pajamos ir galutinių produktų paklausa nuolat aplenks vartojimo gėrybių gamintojų lūkesčius. Tik po to, kai investicijos bus smarkiai sumažintos, brangesnių metodų kaštai pasivys kainas ir todėl kapitalistiškesni metodai vėl atrodys patrauklūs.

Puikiai suvokiu, kad tai nėra patenkinama analizė ir kad norėtume turėti kur kas aiškesnį vaizdą to proceso, kuriam vykstant konkurencija sukuria šį rezultatą. Tačiau nesu tikras, ar šis noras gali būti įgyvendintas. Turime reikalų su nepusiausvyrine padėtimi, kur įvykių raida priklauso nuo tos konkrečios tvarkos, kuria skirtingi įvykiai seka vienas paskui kitą laike ir kur situacija bet kuriuo momentu paprastai yra „gana paini", kaip sakydavome karo metais. Negalime tiksliai pasakyti, kada verslininkai atsisako beviltiškų mėginimų vienu metu sukurti sudėtingesnę įrangą ir kartu sparčiai padidinti gamybos apimtis. Visa, ką galime pasakyti, yra tai, kad kuo toliau į ateitį bus stumiamas mūsų nagrinėjamas efektas, tuo stipresnės taps jį lemiančios jėgos (t.y. kuo ilgiau galutinės paklausos didėjimui bus leidžiama lemti proporcingai didėjančias investicijas, tuo labiau pakils galutinių produktų kainos kaštų atžvilgiu) ir todėl anksčiau ar vėliau jos taps vyraujančiu situacijos veiksniu.

7

Bet koks mėginimas nustatyti, remiantis turima statistine informacija, ar Ricardo efektas išties veikia taip, kaip nurodo ši analizė, susiduria su rimtais sunkumais. Čia galime tik paminėti sunkumus, kurie iškyla visiems verifikacijos mėginimams, ir paaiškinti, kodėl dabar mūsų turimi duomenys, kaip atrodo, neleidžia daryti jokių galutinių išvadų.

Visų pirma reikia pabrėžti, kad nors frazė „realūs užmokesčiai" kartais vartojama šiame kontekste, tas užmokesčių dydžio ir prekių kainų santykis, kuris mums čia pirmiausia rūpi, neturi jokio ryšio su „realiais užmokesčiais" ta prasme, kuria šis terminas paprastai vartojamas. Jeigu įprastuose kontekstuose svarstant realius užmokesčius kalbama apie darbininko gaunamo užmokesčio santykį su prekių, kurioms jis išleidžia savo darbo užmokestį, kainomis, tai čia mus domina verslininko

samdomo darbo kaštų santykis su jo gaminamo produkto kainomis. Čia tik užsiminsime apie tai, kad net darbininkams mokami darbo užmokesčiai ir darbo kaštai, kuriuos pakelia verslininkas, kartais gali nesutapti.[29] Tačiau svarbesnis skirtumas – tai skirtumas tarp prekių, kurioms darbininkai išleidžia savo darbo užmokesčius, kainų ir gėrybių, kurių gamyboje naudojamas darbas, kainų. Toliau nurodome pagrindinius šio skirtumo šaltinius.

1. Jeigu „pragyvenimo kaštus" daugiausia lemia žemės ūkio produkcijos kainos, tai mūsų tikslams svarbesnės yra pramoninių prekių kainos. Kalbant bendriau, mūsų tikslo požiūriu, bet kurio atskiro produkto kainos pokyčio svarba kinta proporcingai kapitalo kiekiui, kuris naudojamas jo gamyboje (jis yra santykinai nedidelis žemės ūkyje ir didelis – pramonėje). Šio skirtumo reikšmė atsiskleidžia tada, kai prisimename, jog vien paklausos poslinkis nuo produktų, kurių gamyba reikalauja palyginti nedaug kapitalo, prie produktų, kurių gamyba reikalauja palyginti daug kapitalo, turėtų tokį pat poveikį, kaip visuminės paklausos didėjimas. Bet kokį statistinį tyrimą turbūt geriausia nuo pradžių apriboti tuo poveikiu, kurį produkto kainų ir darbo užmokesčių dydžio santykio pokyčiai tam tikroje pramonės šakoje daro investavimui toje pramonės šakoje. Jeigu būtų imamasi bendresnių tyrimų, tai kainas turbūt derėtų pasverti pagal proporcingą kapitalo kiekį, naudojamą skirtingų gėrybių gamyboje. Turint reikalų su „atviromis sistemomis" (taip paprastai esti statistiniuose tyrimuose) tektų dar skirti vietos gaminių ir importuojamų gaminių kainas.

2. Jeigu „pragyvenimo kaštų" koncepcijoje svarbiausios bus mažmeninės kainos, tai mūsų tikslo požiūriu, svarbiausios bus gamintojų gaunamos kainos; apskritai imant, dėl priežasčių, kurias mums čia nebūtina nagrinėti, pastarosios (arba bent jau didmeninės) kainos svyruoja labiau nei mažmeninės.

[29] Dėl pasikeitusių mokesčių, dėl socialinio draudimo naštos arba dėl įstatyminės ar profsąjunginės darbo santykių reglamentacijos. Prisimenu vieną išsamią lyginamosios statistikos analizę, kurios objektas buvo „realūs darbo užmokesčiai", gaunami linotipo operatorių Švedijoje ir Austrijoje; ji visiškai įtikinamai parodo, jog nors darbininkų darbo užmokesčių perkamoji galia buvo daug mažesnė Austrijoje, ten jie reiškė daug didesnius darbo kaštus gamintojui.

3. Jeigu „pragyvenimo kaštų" koncepcijoje svarbiausias yra santykis tarp darbo užmokesčių dydžio ir fiksuoto prekių kiekio kainos, tai mus čia domina darbo kaštų ir ribinio to darbo produkto santykiai. Tačiau pats šis ribinis produktas yra ne konstanta, o kintamasis, ir jis gali įvairuoti veikiamas arba mūsų nagrinėjamo efekto, arba dėl savo kaitos tapti šio efekto priežastimi. Kitaip sakant, ribinio produkto pokyčiai gali pasireikšti arba kaip priklausomi kintamieji, kai jie yra kapitalo ir darbo proporcijos kaitos padarinys, arba kaip nepriklausomi kintamieji – kai juos sukelia „duomenų" pokyčiai, ypač naujos technologinės žinios. Technologinė kaita, bent jau tada, kai ji yra sparti ir plati, čia gali sukelti rimtų sunkumų.

Kol technologinės žinios nesikeičia, tie darbo kaštų ir jo produkto kainų santykiai, kurie čia mus domina, paprastai bus tie patys, kaip ir santykiai tarp fiksuoto darbo kiekio kaštų ir fiksuoto produkto kiekio kainos, nors turint reikalų su „atvira" sistema, kurios nors svarbios žaliavos kainos pasikeitimas gali suardyti net šį paprastą santykį. Tačiau jeigu turi būti atsižvelgiama į technologinių žinių pokyčius, tai problema tampa kur kas sudėtingesnė. Imant kraštutinį atvejį akivaizdu, kad jeigu pažinimo pažangos dėka tomis pačiomis mašinų ir kitokiomis sąnaudomis galėtume pagaminti 20 proc. daugiau produkto nei anksčiau, tiesioginis poveikis būtų labai panašus į produkto kainos pakilimo poveikį. Jeigu toks pokytis įvyksta izoliuotai, jis nekelia ypatingų problemų. Tačiau jeigu jis įvyksta kartu su kainos pokyčiais, iškyla problema, kurios praktinį sprendimą sunku įsivaizduoti. Norėdami įvertinti kurio nors kainų pokyčio, vykstančio kartu su technologiniu pokyčiu, reikšmę, turėtume žinoti, kuris kainų santykis dabar „atitinka" anksčiau egzistavusį kainų santykį, t.y. kuris darbo kaštų ir produkto kainos santykis dabar investavimą padarytų nei daugiau nei mažiau patrauklų negu tas santykis, kuris egzistavo iki technologinio pokyčio. Kol kas negaliu pasiūlyti šios problemos sprendimo.

XII

EKONOMINĖS TARPVALSTYBINIO FEDERALIZMO SĄLYGOS*

Pagrįstai laikoma, kad vienas didžiausių tarpvalstybinės federacijos privalumų yra tai, kad ji pašalintų kliūtis žmonių, prekių ir kapitalo judėjimui tarp valstybių ir leistų sukurti bendras teisės normas, bendrą monetarinę sistemą ir bendrą susisiekimo kontrolę. Sunku pervertinti materialinę vieningos ekonominės erdvės sukūrimo naudą, ir, kaip atrodo, daugelis laiko savaime suprantamu dalyku, kad tokia ekonominė sąjunga reikštų ir politinę sąjungą. Kadangi čia bus argumentuojama, jog ekonominės sąjungos sukūrimas nustatys labai griežtus apribojimus plačiai pripažįstamiems politiniams siekiams, tai turime pradėti nuo paaiškinimo, kodėl ekonominių barjerų tarp federacijos narių pašalinimas yra ne tik sveikintinas federacijos palydovas, bet ir būtinoji pagrindinio jos tikslo įgyvendinimo sąlyga.

Žinoma, pagrindinis tarpvalstybinės federacijos tikslas yra taikos garantavimas – kai užkertamas kelias karams tarp federacijos narių pašalinant jų tarpusavio trinties priežastis ir sukuriant veiksmingą galimų nesutarimų sprendimo mechanizmą, ir kai užkertamas kelias federacijos karams su nepriklausomomis valstybėmis, nes federacija padaroma tokia galinga, kad ji gali pašalinti bet kokį išorinio puolimo pavojų. Jeigu šis tikslas galėtų būti pasiektas vien subūrus politinę sąjungą, bet neliečiant ekonomikos srities, daugelis veikiausiai pasitenkintų bendros valdžios, kuri tvarkytų tik gynybos ir bendros užsienio politikos reikalus, sukūrimu, jeigu gilesnis susivienijimas trukdytų įgyvendinti kitus idealus.

---

* Perspausdinta iš *New Commonwealth Quarterly*, V, No. 2 (September, 1939), 131–149.

Tačiau galima pateikti rimtų argumentų, kurie parodo, kodėl visi tarpvalstybinės federacijos projektai numato ekonominę sąjungą ir net ją laiko vienu iš svarbiausių federacijos tikslų, ir kodėl istorija nepateikia pavyzdžio šalių, kurios sėkmingai vykdytų bendrą gynybos ir užsienio politiką neįsivedusios bendro ekonominio režimo.[1] Nors yra pavyzdžių, rodančių, jog šalys, sukurdamos muitų sąjungas, nebūtinai sukuria bendras užsienio politikos ir gynybos institucijas, kelių šalių apsisprendimas laikytis bendros užsienio politikos ir bendros gynybos strategijos, kaip jį iliustruoja Austro-Vengrijos monarchijos pavyzdys, neišvengiamai buvo derinamas su bendra muitų, monetarine ir finansų politika.

Šį faktą iš dalies paaiškina Sąjungos santykiai su išoriniu pasauliu, nes bendras atstovavimas užsienio šalyse ir bendra užsienio politika beveik neįsivaizduojama be bendros finansų ir monetarinės politikos. Jeigu tarptautinės sutartys būtų sudaromos tik Sąjungos vardu, tai reikštų, jog tik Sąjungos kompetencijai priklauso visi tarptautiniai santykiai, įskaitant eksporto ir importo kontrolę ir t.t. Jeigu Sąjungos valdžia būtų atsakinga už taikos palaikymą, tai būtent Sąjunga, o ne jos nariai, turėtų pakelti atsakomybę už visus tuos sprendimus, kurie gali būti naudingi arba žalingi kitoms šalims.

Ne mažiau svarbūs yra bendros gynybos politikos reikalavimai. Bet kokie barjerai tarpvalstybinei prekybai kliudo geriausiai išnaudoti turimus išteklius ir silpnina Sąjungos galią, o įvairūs regioniniai interesai, kurie iškiltų vykdant bet kokį regioninį protekcionizmą, neišvengiamai sukurtų įvairių kliūčių veiksmingai gynybos politikai. Ir šiaip jau būtų gana sunku sekcijinius interesus pajungti Sąjungos interesams; o jeigu dar šalys narės atstovautų tik interesams atskirų bendruomenių, kurių gyventojai išlošia arba pralošia dėl to, kad jie yra atskirti nuo Sąjungos įvairiais barjerais, tai būtų neįmanoma vykdyti kokios nors apibrėžtos gynybos politikos, nes kiekviename jos posūkyje ji būtų trikdoma vietinių interesų. Tačiau tai tėra aspektas bendresnės problemos, kurią dabar aptarsime.

Įtikinamiausias paaiškinimas, kodėl tokia sąjunga turėtų aprėpti ir ekonomikos sritį, yra Sąjungos vidinės darnos išlaikymo būtinybė. Bet kokia atskiros valstybės ekonominio uždarumo, arba izoliavimosi,

[1] Klausimą, kokiu mastu Britanijos tautų sandrauga po Vestminsterio statutų priėmimo šiuo požiūriu būtų išimtis, derėtų panagrinėti atskirai.

priemonė skatina visų jos gyventojų interesų solidarizavimąsi ir konfliktavimą su kitų valstybių gyventojų interesais, ir nors esame prie šių konfliktų taip pripratę, jog jie mums atrodo visiškai natūralūs, iš tikrųjų jie nėra nei natūralūs, nei neišvengiami. Visiškai nesuprantama, kodėl koks nors pokytis, liečiantis atskirą pramonę tam tikroje teritorijoje, skaudžiau turėtų atsiliepti visiems arba daugumai tos teritorijos gyventojų nei žmonėms kitur. Tas pat pasakytina apie teritorijas, kurias apibrėžia suverenių valstybių sienos arba konvencinės regionų ribos – jeigu nebūtų muitų barjerų, atskirų monetarinių sistemų ir kitokių kliūčių laisvam žmonių ir prekių judėjimui. Tik dėl šių barjerų įvairių palankių arba nepalankių pokyčių, paliečiančių pirmiausia atskiras žmonių grupes, padariniai paliečia tik tam tikros valstybės gyventojus ir beveik visus žmones, gyvenančius jos teritorijoje. Tokie ekonominiai barjerai sukuria interesų bendruomenes regioniniu pagrindu; dėl to visi interesų konfliktai turi tendenciją virsti konfliktais tarp tos pačios sudėties žmonių grupių – užuot buvę konfliktais tarp nuolat besikeičiančios sudėties grupių; vietoje individų konfliktų, kai kartais vienu klausimu jie atsiduria vienoje, o kartais (kitu klausimu) – kitoje priešingų interesų grupėje, atsiranda nuolatiniai konfliktai tarp pačių valstybių gyventojų. Verta pabrėžti tą svarbią aplinkybę, kad nacionalinis apsiribojimas ves prie didelių gyventojų pragyvenimo lygio skirtumų atskirose valstybėse.[2] Vien tas faktas, kad kiekvienas pakartotinai patirs, jog jo interesai yra glaudžiai susiję su vienos pastovios žmonių grupės interesais ir yra priešingi kitos grupės interesams, kels įtampą tarp tokių grupių. Neišvengiama, kad visada bus interesų bendruomenių, kurias vienodai veiks tam tikri įvykiai arba tam tikros priemonės. Tačiau akivaizdu, kad didesnės visumos darnos požiūriu svarbu, kad toks susigrupavimas nebūtų pastovus ir, konkrečiau, kad įvairios interesų bendruomenės sutaptų teritoriškai ir niekada nebūtų nuolat tapatinamos su konkretaus regiono gyventojais.

Vėliau nagrinėsime, kaip egzistuojančiose federacinėse valstybėse, net jeigu valstybėms narėms nesuteikiama tokių protekcionizmo įrankių kaip muitai ar nepriklausoma valiuta, mažiau akivaizdžios pro-

[2] Būtent dėl to, kad esant šioms sąlygoms visų šalies žmonių pragyvenimo lygis turės tendenciją keistis ta pačia kryptimi, tokios sąvokos kaip šalies pragyvenimo lygis arba kainų lygis nustoja būti tik statistinėmis abstrakcijomis ir tampa labai konkrečiomis realybėmis.

tekcionizmo formos sukelia tarp valstybių didėjančią įtampą, atsakomųjų veiksmų eskalaciją ir kartais net jėgos panaudojimą. Nesunku įsivaizduoti, kur tai nuvestų, jeigu atskiros valstybės galėtų naudotis visu protekcionizmo priemonių arsenalu. Atrodo ganėtinai tikra, kad politinė anksčiau buvusių suverenių valstybių Sąjunga negalėtų ilgai išlikti, jeigu jos nepapildytų ekonominė sąjunga.

2

Muitų sienų nebuvimas ir laisvas žmonių bei kapitalo judėjimas tarp federacijos valstybių turi tam tikrų svarbių padarinių, į kuriuos dažnai neatkreipiama dėmesio. Pirmiausia tokiu atveju smarkiai apribojama atskirų valstybių ekonominės politikos laisvė. Juk jeigu prekės, žmonės ir pinigai laisvai gali judėti per valstybių sienas, tampa neįmanoma atskirų valstybių veiksmais daryti įtaką skirtingų produktų kainoms. Tokiu atveju Sąjunga tampa vieninga rinka ir kainos skirtingose jos dalyse skirsis tik priklausomai nuo transportavimo kaštų. Kiekvienas bet kokios prekės gamybos sąlygų pokytis bet kurioje Sąjungos dalyje (jeigu prekė gali būti transportuojama į kitas Sąjungos dalis) atsilieps jos kainoms visur. Panašiai investavimo sąlygų arba darbo užmokesčio dydžio pakitimai kurioje nors Sąjungos dalyje anksčiau ar vėliau paveiks kapitalo ir darbo pasiūlą bei kainą visose kitose Sąjungos dalyse.

Šiuo metu beveik visa toji ekonominė politika, kuria siekiama pagelbėti atskiroms ūkio šakoms, vykdoma mėginant paveikti kainas. Kad ir kaip tai būtų daroma – naudojant „rinkos tarybų" (*marketing boards*) instrumentus, gamybos kvotų schemas ar atskirų pramonės šakų prievartinio „reorganizavimo" ir perteklinių pajėgumų naikinimo būdu – visada siekiama apriboti pasiūlą ir taip pakelti kainas. Visos tokios atskirų valstybių priemonės taptų neįgyvendinamos joms tapus Sąjungos narėmis. Visas monopolistinio atskirų ūkio šakų organizavimo priemonių arsenalas išslys iš atskirų valstybių rankų. Jeigu jos vis dar norėtų remti atskiras gamintojų grupes, tai šio tikslo galėtų siekti tik tiesiogiai jas subsidijuodamos iš mokesčiais surenkamų lėšų. Tačiau visos tos priemonės, kuriomis, pavyzdžiui, Anglijoje cukraus ir pieno, kiaulienos ir bulvių, medvilnės, akmens anglies ir plieno gamintojai buvo ginami nuo „žlugdančios" vidaus ir užsienio konkurencijos, bus neprieinamos.

Taip pat aišku, jog Sąjungai priklausančios valstybės negalės vykdyti nepriklausomos monetarinės politikos. Esant bendram piniginiam vienetui nacionalinių centrinių bankų vaidmuo bus apribotas taip, kaip jis buvo apribotas griežto aukso standarto režimo sąlygomis, ir galbūt net labiau, nes tradicinio aukso standarto režimo sąlygomis valiutų kursų svyravimai tarp šalių buvo didesni nei tarp atskirų tos pačios šalies dalių, ir apskritai didesni nei tie, kuriuos galima būtų toleruoti Sąjungos ribose.[3] Tiesą sakant, atrodo abejotina, ar Sąjungoje su vieninga monetarine sistema liktų vietos nepriklausomiems nacionaliniams centriniams bankams; jie veikiausiai būtų perorganizuoti į instituciją, panašią į JAV Federalinę rezervų sistemą. Tačiau bet kuriuo atveju toji nacionalinė monetarinė politika, kuri buvo vykdoma atsižvelgiant pirmiausia į ekonomines ir finansines atskiros valstybės sąlygas, neišvengiamai sužlugdytų vieningą monetarinę sistemą. Tad bet kokia monetarinė politika turėtų būti vykdoma federaciniu, o ne atskirų valstybių lygiu.

Tačiau net kalbant apie smulkesnes kišimosi į ekonominį gyvenimą priemones nei pinigų ir kainų reguliavimo priemonės, atskirų valstybių veikimo laisvė būtų smarkiai apribota. Nors valstybės, žinoma, galėtų kontroliuoti gaminamų prekių ir naudojamų gamybos metodų kokybę, turime atsižvelgti į tai, kad jeigu atskira valstybė negali uždrausti importo prekių, gaminamų kitose Sąjungos dalyse, tai bet kokia tos valstybės primetama našta tam tikram verslui rimtai pablogina jo konkurencinę padėtį panašaus verslo kitose Sąjungos dalyse atžvilgiu. Kaip rodo egzistuojančių federacijų patirtis, net tokie įstatymai, kuriais reguliuojamas vaikų darbas ar darbo trukmė, tampa sunkiai įgyvendinami atskiroje valstybėje.

Ir grynai finansų srityje bus šiek tiek apribotos atskirų šalių galimybės surenkant biudžetą. Didesnis tarpvalstybinis mobilumas atskiras valstybes ne tik privers vengti tokių tiesioginio apmokestinimo formų, kurios kapitalą arba darbą verstų keltis kitur, bet joms iškils ir rimtų problemų naudojant įvairias netiesioginio apmokestinimo formas. Pavyzdžiui, jeigu bus mėginama, kas neabejotinai pageidautina, sumažinti valstybių sienų perėjimo kaštus, tai bus sunku apmokestinti bet kurias lengvai importuojamas prekes. O tai sužlugdytų ne tik tokias apmo-

[3] Dėl klausimų, kurie iškyla ryšium su tuo žr. mano *Monetary Nationalism and International Stability* (London, 1937).

kestinimo formas, kaip tabako monopolis, bet veikiausiai ir daugelį akcizinio apmokestinimo formų.

Čia nemėginsime išsamiau aptarti visų tų apribojimų, kuriuos federacija primestų atskirų šalių ekonominei politikai. Tai, kas buvo pasakyta, turbūt jau pakankamai gerai parodo bendrąjį jų kryptingumą. Labai tikėtina, kad siekiant garantuoti laisvą žmonių, prekių ir kapitalo judėjimą, atskirų valstybių laisvės apribojimai, kuriuos joms primestų federacijos konstitucija, būtų net didesni už tuos, kuriuos čia aptarėme, tad valstybių galia imtis nepriklausomų veiksmų būtų net labiau ribota. Prie šio klausimo dar turėsime grįžti.

Reikia pridurti tik tai, kad šie apribojimai turės galioti ne tik valstybės vykdomai ekonominei politikai, bet ir tai ekonominei politikai, kurią siekia įgyvendinti verslo ir darbo organizacijos, veikiančios visoje valstybės teritorijoje. Kai tik atveriamos sienos ir garantuojama judėjimo laisvė, visos šios nacionalinės organizacijos – profsąjungos, karteliai, verslo asociacijos – praranda savo monopolinę padėtį, tad ir savo galią kontroliuoti savo paslaugų ar prekių pasiūlą.

3

Iš šios argumentacijos skaitytojas veikiausiai padarys išvadą, kad jeigu ekonominė atskirų valstybių galia federacijoje bus taip apribota, tai federacinė valdžia turės perimti tas funkcijas, kurių valstybės jau negalės atlikti ir vykdyti visą tą planavimą bei reguliavimą, kurio negali vykdyti atskiros valstybės. Tačiau čia iškyla naujų problemų. Mūsų trumpoje apžvalgoje jas bus patogiausia aptarti muitų – būdingiausios valstybinės intervencijos į ekonominį gyvenimą formos – pavyzdžiu. Mūsų pastabos dėl muitų galios ir daugumai kitų restrikcinių bei protekcinių priemonių. Keletą pastebėjimų apie kitas valstybinio reguliavimo atmainas pateiksime vėliau.

Visų pirma pabrėžtina, jog atskiros pramonės kaip visumos protegavimas Sąjungoje duos mažai naudos tiems, kurie naudojasi protekcija, nes gamintojai, nuo kurių konkurencijos jie siekia apsiginti, bus Sąjungoje. Anglijos kviečių augintojas mažai išloš iš muito, kuris toje pačioje laisvosios prekybos zonoje galioja jam, kanadiečiui ir galbūt dar

argentiniečiui kviečių augintojui. Britų automobilių gamintojas nedaug išloš iš muitų sienos, kuri kartu supa ir Amerikos gamintojus. Visa tai yra ganėtinai aišku.

Tačiau net ten, už federacijos ribų, kur veikia svarbūs gamintojai, nuo kurių konkurencijos nori apsiginti atskira pramonė kaip visuma, iškils specifinių problemų, kurios nekyla, bent jau tuo pačiu mastu, nacionalinėje muitų sistemoje.

Pirmiausia turbūt reikėtų pabrėžti, jog tam, kad atskira pramonė turėtų naudos iš muito, būtina, kad muito tarifas jos produktams būtų aukštesnis už muito tarifus, taikomus prekėms, kurias šios pramonės gamintojai vartoja. Vienodas muito tarifas visam importui duoda naudos (visų kitų sąskaita) tik toms pramonėms, kurios konkuruoja su importu; tačiau šios naudos pasiskirstymas bus visiškai atsitiktinis, tad mažai tikėtina, kad ji atiteks tiems, kuriems siekiama padėti. Nors toks muitas mažintų kiekvieno materialinę gerovę Sąjungoje, jis galbūt būtų naudojamas kaip federacijos narių politinio solidarumo stiprinimo priemonė. Tad atrodo, jog jis nekelia kokių nors ypatingų problemų.

Sunkumų atsiranda tada, kai muitų priemonėmis siekiama padėti konkrečiai pramonei augti sparčiau nei ji būtų augusi nesant muito arba apginti ją nuo importo, kuris ją smukdytų. Tokiais atvejais subsidijuojant atskirą žmonių grupę neišvengiamai primetamas nuostolis visiems kitiems gamintojams ir vartotojams.

Nacionalinėse valstybėse dabar vyraujanti ideologija leidžia palyginti nesunkiai įtikinti visuomenę tuo, kad jai naudinga ginti „mūsų" plieno pramonę, „mūsų" kviečių augintojus ir t.t. Nacionalinis didžiavimasis „mūsų" pramone, šalies stiprinimo karo atvejui sumetimai skatina žmones susitaikyti su nuostoliais. Svarbiausia yra tai, kad jų pasiaukojimas tarnauja bendrapiliečiams, kurių padėtį jie žino. Ar tie patys motyvai veiktų kalbant apie jų požiūrį į kitus Sąjungos narius? Ar tikėtina, jog prancūzų ūkininkas norės mokėti daugiau už trąšas, kad pagelbėtų britų chemijos pramonei? Ar Londono tarnautojas bus pasiryžęs daugiau mokėti už batus ar dviratį, kad pagelbėtų amerikiečių ar belgų darbininkams? Ar Pietų Afrikos kalnakasys bus pasiryžęs daugiau mokėti už sardines, kad pagelbėtų Norvegijos žvejams?

Tad atrodo neabejotina, jog federacijoje sutarimo dėl muitų klausimas kels visiškai kitokios rūšies problemas nei tos, kurios iškyla nacionalinėje valstybėje. Tokiam sutarimui pritrūktų patriotinių jausmų ir

stiprių nacionalistinių ideologijų palaikymo; ir net gynybiniai interesai prarastų dalį savo įtaigumo, jeigu federacija būtų pakankamai galinga, kad beveik neturėtų grėsmių. Sunku įsivaizduoti, kaip federacijoje galėtų būti pasiektas sutarimas dėl muitų, proteguojančių atskiras pramones. Tas pat pasakytina apie visas kitas protekcionizmo formas. Tarus, kad įvairių šalių sąlygos smarkiai skiriasi, o tai neišvengiama federacijoje, paramos besišaukiančios smunkančios arba senstančios pramonės beveik visada toje pačioje pramonės šakoje susidurs su kylančiomis pramonėmis, kurios reikalaus plėtros laisvės. Palyginti su nacionaline valstybe, čia bus daug sunkiau stabdyti pažangą vienoje federacijos dalyje ir palaikyti pragyvenimo standartus kitoje jos dalyje.

Tačiau net ten, kur klausimas liečia ne paprastą vienos grupės veiklos „reguliavimą" (t.y. tramdymą), kad apgintų kitą grupę nuo konkurencijos, sąlygų įvairovė ir skirtingas įvairių federacijos dalių ekonominio išsivystymo lygis kels rimtų problemų federacinei įstatymų leidybai. Daugelis valstybinės intervencijos formų, kurios laikomos sveikintinomis vienoje ekonominio išsivystymo stadijoje, kitoje laikomos dideliu stabdžiu. Net tokie įstatymai, kurie, pavyzdžiui, liečia darbo valandų reglamentavimą, privalomą draudimą nuo nedarbo ar tam tikrų darbo sąlygų garantijas, bus traktuojami skirtingai neturtinguose ir turtinguose regionuose; pirmuose jie gali daryti realios žalos žmonėms ir skatinti jų priešinimąsi, nors turtingesniuose regionuose panašios padėties žmonės jų reikalauja ir turi iš jų naudos. Tad apskritai imant, tokia įstatymų leidyba turi apsiriboti tokiais įstatymais, kurie gali būti taikomi lokaliai ir kartu neprimesti kokių nors apribojimų mobilumui.

Be abejo, su šiomis problemomis susiduriama ir nacionalinėse valstybėse. Tačiau čia jos yra lengviau sprendžiamos dėl gyventojų santykinio homogeniškumo, bendrų įsitikinimų bei idealų ir bendros nacionalinės tradicijos. Faktiškai egzistuojančios suverenios nacionalinės valstybės savo dydžiu ir sandara paprastai yra tokios, kad jų piliečiai gali pasiekti sutarimą dėl tokio masto valstybinio kišimosi, kurio jie nepakęstų, jeigu valstybės būtų daug mažesnės arba daug didesnės. Pirmuoju atveju (apie dydį čia kalbama ne vien gyventojų skaičiaus ar teritorijos dydžio prasme, bet ir jose egzistuojančių grupių, kurios yra daugiau ar mažiau homogeniškos bei palyginti savarankiškos, skaičiaus prasme) pastangos nacionalinę valstybę padaryti autarchinę būtų nerimtos. Jeigu apygar-

dos ar net smulkesni rajonai būtų suverenūs vienetai, juose būtų palyginti nedaug pramonių, kurios galėtų būti proteguojamos. Visi regionai, kurie neturėtų ir negalėtų susikurti tam tikros pramonės, būtų laisvosios rinkos tokios pramonės produkcijai. Kita vertus, jeigu suverenūs vienetai būtų daug didesni nei jie yra dabar, tai būtų daug sunkiau užkrauti kokią nors naštą vieno regiono gyventojams, kad padėtų kurio nors labai tolimo regiono gyventojams, kurie nuo pirmųjų gali skirtis ne tik kalba, bet ir beveik visais kitais svarbiais aspektais.

Planavimas, arba centralizuotas ekonominės veiklos valdymas, suponuoja bendrų idealų ir bendrų vertybių egzistavimą; planavimas gali būti įgyvendinamas tik tiek, kiek gali būti pasiektas sutarimas dėl tokios bendros vertybių skalės.[4] Akivaizdu, kad tokio sutarimo tikimybė priklausys nuo teritorijos gyventojų homogeniškumo ir pažiūrų bei tradicijų panašumo. Jeigu nacionalinėje valstybėje susitaikymą su daugumos valia palengvina tautiškumo mitas, tai, žinoma, žmonės kur kas mažiau bus linkę susitaikyti su bet kokiu kišimusi į jų kasdienius reikalus, jei valdančiąją daugumą sudarys skirtingų tautybių ir tradicijų žmonės. Sveikas protas sako, kad federacijoje, kurią sudaro daugelis skirtingų tautų, centrinės valdžios galios turi būti griežtai apribotos, kad būtų išvengta federaciją sudarančių skirtingų grupių pasipriešinimo. Ar gali būti didesnis kišimasis į žmonių gyvenimą nei tas, kurį implikuoja centralizuotas ekonominio gyvenimo valdymas su jo neišvengiama grupių diskriminacija? Beveik neabejotina, kad federacijoje centrinės valdžios galimybės reguliuojant ekonominį gyvenimą bus daug siauresnės palyginti su nepriklausomų nacionalinių valstybių galimybėmis. Kadangi, kaip matėme, federacijai priklausančių valstybių galia šiuo požiūriu bus dar labiau ribota, daugelis tų intervencijos į ekonominį gyvenimą formų, prie kurių esame pripratę, bus visiškai neįgyvendinamos federacinės organizacijos sąlygomis.

Šį teiginį geriausiai galima pailiustruoti pažvelgus į problemas, iškylančias socializmui, labiausiai išrutuliotai planavimo formai. Pirmiausia iškelkime klausimą, ar socialistinė valstybė, pavyzdžiui, Sovietų Sąjun-

[4] Žr. šiuo klausimu mano *Freedom and the Economic System* („Public Policy Pamphlets", No. 29 [Chicago, 1939] ir *The Road to Serfdom* (Chicago: University of Chicago Press, 1944).

ga, galėtų sudaryti federaciją su atlantinėmis demokratinėmis valstybėmis. Atsakymas yra akivaizdžiai neigiamas – ne todėl, kad kitos valstybės nenorėtų priimti Rusijos, o todėl, kad Sovietų Sąjunga niekada negalėtų priimti federacijos sąlygų leisdama laisvą prekių, žmonių ir pinigų judėjimą per jos sienas ir kartu išsaugoti savo socialistinę ekonomiką.

Kita vertus, jeigu svarstytume socialistinio režimo visai federacijai, kartu su Rusija, galimybę, tai tokio projekto neįgyvendinamumas būtų visiškai akivaizdus. Dėl pragyvenimo lygio, tradicijų ir išsilavinimo skirtumų, kurie egzistuotų tokioje federacijoje, būtų neįmanoma pasiekti demokratinio sutarimo sprendžiant pagrindines socialistinio planavimo problemas. Tačiau net jeigu tariame, kad federaciją sudarytų tik dabartinės demokratinės valstybės, kaip siūlo Clarence'as Streitas, bendro socialistinio režimo įvedimo problemos būtų ne mažiau sudėtingos. Tai, kad anglai arba prancūzai galėtų patikėti savo gyvybės, laisvės ir nuosavybės apsaugą – liberaliosios valstybės funkcijas – viršvalstybinei organizacijai, dar yra įsivaizduojama. Bet kad jie norėtų suteikti federacinei valdžiai galią reguliuoti jų visą ekonominį gyvenimą, galią spręsti, ką jie turi gaminti ir vartoti, atrodo ir neįtikėtina, ir nepageidautina. Tačiau kartu federacijoje šios galios negalėtų būti paliktos nacionalinėms valstybėms, todėl atrodo, kad federacijoje jokia valdžia negalėtų turėti socialistinio ekonomikos planavimo galios.

4

Išvada, kad federacijoje tam tikros ekonominės galios, kurias dabar paprastai turi nacionalinės valstybės, negalėtų būti naudojamos nei federaciniu, nei atskirų valstybių lygiu, implikuoja, jog tam, kad federacija būtų įgyvendinama, valdžios galios apskritai turėtų būti smarkiai apribotos. Kai kurios ekonominės politikos formos turės būti perleistos federacijai arba jų apskritai teks atsisakyti. Ar federacija disponuos šiomis galiomis, priklausys nuo galimybės pasiekti realų sutarimą ne tik dėl to, *ar* tokios galios turi būti naudojamos, bet ir dėl to, *kaip* jos turi būti naudojamos. Pagrindinė mano tezė yra tai, kad daugeliu atvejų, kur toks sutarimas pasirodys nepasiekiamas, turėsime susitaikyti su padėtimi, kad kai kuriose srityse geriau bus neturėti jokių įstatymų

negu turėti įstatymus, kurie suardytų ekonominę federacijos vienybę. Tiesą sakant, šis pasirengimas veikiau apskritai neturėti tam tikrų sričių įstatymų negu juos turėti bus kriterijus, parodantis, ar esame intelektualiai pribrendę kurti federacinę organizaciją.

Būtent šiuo klausimu egzistuojančiose federacijose nuolat iškildavo problemų, ir reikia pasakyti, kad jas sprendžiant „pažangos" sąjūdžiai paprastai palaikydavo tamsos jėgas. Pavyzdžiui, Jungtinėse Valstijose ryški visų pažangiečių tendencija griebtis valstijų įstatymų leidybos visais tais atvejais, kai įstatymo nepavyksta priimti federaliniu lygiu, nepaisant to, ar tokia valstijų įstatymų leidyba suderinama su sąjungos ekonominės vienybės išlikimu. Dėl to Jungtinėse Valstijose, panašiai kaip ir Šveicarijoje, atskirų valstijų (kantonų) vykdoma ekonominė politika nužengė jau gana toli bendros ekonominės erdvės dezintegracijos linkme.[5]

Šių federacijų patirtis, kaip atrodo, liudija, jog norint užkirsti kelią tokioms tendencijoms nepakanka uždrausti muitų ir panašių akivaizdžių tarpvalstybinės prekybos barjerų. Atskirai valstijai, pasukusiai planavimo ir administracinio reglamentavimo keliu, pasirodo, nesunku apeiti tokius draudimus, nes visi protekcijos rezultatai gali būti pasiekti tokiomis priemonėmis, kaip sanitarijos normos, privalomas inspektavimas ir rinkliavos ėmimas už šias ir kitas administracinės kontrolės procedūras. Atsižvelgiant į tą išradingumą, kurį šiuo požiūriu rodo valstijų įstatymų leidėjai, atrodo, kad siekiant užkirsti kelią tokiai praktikai nepakanka specifinių draudimų federacijos konstitucijoje; šiam tikslui federalinė valdžia veikiausiai turėtų suteikti bendras tokios praktikos tramdymo galias. Tai reiškia, kad federacijai reikėtų suteikti negatyvią galią neleisti atskiroms valstijoms kištis į ekonominę veiklą tam tikrais būdais, nors ir ne pozityvią galią veikti jų vietoje. Jungtinėse Valstijose įvairios konstitucinės nuostatos, ginančios nuosavybę ir kontrakto laisvę, ir ypač „tinkamos teisinės procedūros" reikalavimai V ir XIV Pataisoje, iš dalies atliko šią funkciją ir turbūt prisidėjo daugiau nei paprastai manoma stabdant dar spartesnę šalies dezintegraciją į daugybę atskirų ekonominių zonų; tačiau būtent dėl to jos tapo nuolatinės kriti-

[5] Apie Jungtinių Valstijų atvejį žr. R. L. Buell, *Death by Tariff: Protectionism in State and Federal Legislation* („Public Policy Pamphlets", No. 27 [Chicago, 1939]; F. E. Melder, *Barriers to Inter-state Commerce in the United States* (Orono, Me., 1937).

kos objektu visiems tiems, kurie reikalauja spartesnės valstybinės kontrolės ekspansijos ekonominiame gyvenime.

Žinoma, visada išliks tam tikros valstybės funkcijos, kurios efektyviausiai bus atliekamos teritorijose, apibrėžtose dabartinėmis nacionalinių valstybių sienomis, kurios galėtų būti atliekamos nacionaliniu lygiu nekeliant pavojaus federacijos ekonominei vienybei. Tačiau apskritai imant tikėtina, kad federacijoje atskirų valstybių ekonominių galių ribojimas ilgainiui pažengtų, ir turėtų pažengti, kur kas toliau nei iš pradžių atrodo. Šios jų galios mažės ne tik dėl to, kad kai kurios funkcijos bus perimtos federacijos, o tos, kurios negali būti atliktos nei federacijos, nei atskirų valstybių, turės būti išlaisvintos iš įstatymų reglamentacijos, bet ir todėl, kad daugelį savo galių valstybės veikiausiai turės perleisti mažesniems vienetams. Yra daug funkcijų, kurios šiandien patikimos suverenioms valstybėms tik tam, kad būtų stiprinama valstybė, nors jos galėtų būti efektyviau atliekamos vietos lygiu ar bent jau mažesnių vienetų. Federacijoje visi tie centralizaciją ginantys argumentai, kurie grindžiami noru suverenias nacionalines valstybes padaryti kuo stipresnes, paprasčiausiai nustoja galios – galioja veikiau priešingi argumentai. Dauguma pageidaujamų planavimo formų gali būti realizuojamos palyginti mažų teritorinių vienetų; be to, jų tarpusavio konkurencija, draudžiant barjerų statymą, kartu būtų naudinga jų veiklos kontrolės priemonė, kuri, palikusi atviras duris sveikintinam eksperimentavimui, ją daugmaž išlaikytų ir deramose ribose.

Turbūt verta pabrėžti, kad visa tai nereiškia, jog federacijoje nebus pakankamai erdvės ekonominei politikai ar kad ekonomikos srityje turime pripažinti kraštutinį *laissez faire*. Tai reiškia tik tai, kad planavimas federacijoje negali vykti tomis formomis, kurios šiandieną paprastai siejamos su šiuo terminu; kad kasdienis kišimasis ir reguliavimas neturi pakeisti beasmenių rinkos jėgų; ir, konkrečiau, kad be pėdsakų turi išnykti tas „nacionalinės ekonomikos plėtojimas kontroliuojamų monopolių priemonėmis", prie kurio, kaip pabrėžia įtakingas savaitraštis, „pripranta Britanijos lyderiai".[6] Federacijoje ekonominės politikos paskirtis bus sukurti racionalius pastovius rėmus, kuriuose didžiausia galima erdvė paliekama privačiai iniciatyvai optimaliausio veikimo

[6] *Spectator*, March 3, 1939.

sąlygomis; ir ji turės papildyti konkurencinio mechanizmo funkcionavimą tais atvejais, kur dėl pačios tam tikrų paslaugų prigimties jos negalės būti teikiamos rinkoje ir reguliuojamos kainų mechanizmo. Bent kiek tai liečia federacijos politiką, ji turės būti iš esmės ilgalaikė. Šiuo požiūriu Keyneso pastaba, kad „ilgalaikėje perspektyvoje visi būsime mirę", nusako svarbų privalumą, ir ja nebus galima manipuliuoti, kaip tai dažnai daroma šiandieną, kaip dingstimi vadovautis principu *après nous le déluge*; juk dėl ilgalaikio priimamų sprendimų pobūdžio praktiškai bus neįmanoma numatyti jų padarinių atskiriems individams ir jų grupėms, o tai užkerta kelią to pobūdžio sprendimams, kurie priimami galingiausių „interesų" įtakoje.

Trumpame straipsnyje neįmanoma detaliau aptarti tų pozityvių liberalios ekonominės politikos uždavinių, kuriuos turėtų vykdyti federacija. Taip pat neįmanoma apsvarstyti tokių svarbių problemų, kaip monetarinė politika arba kolonijinė politika, kurios neabejotinai išliks federacijoje. Tiesa, pastarosios problemos atveju galima pridurti, kad klausimas, kuris veikiausiai būtų keliamas pirmas, t.y. ar kolonijos turi būti administruojamos valstybių ar federacijos, būtų palyginti mažiau reikšmingas. Vykdant realią atvirų durų politiką visų federacijos narių atžvilgiu ekonominė nauda, gaunama iš turimų kolonijų, visoms būtų daugmaž vienoda, nepriklausomai nuo to, ar jos būtų administruojamos valstybių, ar federacijos. Tačiau apskritai imant neabejotina, kad jų administravimą geriausia perkelti į federacijos lygį.

5

Kadangi iki šiol buvo argumentuojama, jog liberalus ekonominis režimas yra būtinoji bet kokios tarpvalstybinės federacijos sėkmės sąlyga, pabaigai galima pridurti, kad ne mažiau teisingas yra ir atvirkštinis teiginys: nacionalinių valstybių suverenumo apribojimas ir efektyvios tarptautinės teisinės tvarkos sukūrimas yra liberaliosios programos būtinasis papildinys ir loginis užbaigimas. Neseniai išleistoje tarptautinio liberalizmo analizėje teisingai pabrėžiama, kad vienas svarbiausių XIX a. liberalizmo trūkumų buvo tai, kad jo atstovai nepakankamai suvokė, jog jų pripažįstama skirtingų valstybių gyventojų interesų harmonija yra gali-

ma tik tarptautinės saugumo erdvės rėmuose.[7] Išvados, kurias daro profesorius Robbinsas šių problemų analizės pabaigoje ir kurias reziumuoja jo teiginys, jog „reikalingas ne aljansas ir nevisiška unifikacija; ne *Staatenbund* ir ne *Einheitsstaat*, o veikiau *Bundesstaat*",[8] iš esmės yra tos pačios, kokias politiniu aspektu išsamiau dėsto Clarence'as Streitas.

XIX a. liberalizmo laimėjimų ribotumą daugiausia lėmė faktas, jog jis nesiplėtojo šia kryptimi; o svarbiausioji to priežastis buvo tai, kad istorinio atsitiktinumo dėka jis pirmiausia ėjo išvien su nacionalizmo, o vėliau ir socializmo sąjūdžiais, nors abu tie sąjūdžiai vienodai nesuderinami su jo pagrindiniu principu.[9] Liberalizmo sąsają pirmiausiai su nacionalizmu nulėmė tas istorinis sutapimas, kad XIX amžiuje būtent nacionalizmas Airijoje, Graikijoje, Belgijoje ir Lenkijoje, o vėliau Italijoje ir Austro-Vengrijoje kovojo prieš tą pačią priespaudos sistemą, kuriai priešinosi liberalizmas. Vėliau jis susidėjo su socializmu, nes sutarimas dėl kai kurių galutinių tikslų kurį laiką neleido pastebėti metodų, kuriais šie du sąjūdžiai mėgino siekti savo tikslo – visiško nesuderinamumo. Tačiau dabar, kai nacionalizmas ir socializmas susijungė (ne vien pavadinimu) į galingą organizaciją, kuri kelia grėsmę liberaliosioms demokratijoms, ir kai net šiose demokratijose socialistai tampa vis didesni nacionalistai, o nacionalistai vis didesni socialistai, ar dar galima tikėtis, kad atgims tikrasis liberalizmas, ištikimas savo laisvės ir internacionalizmo idealams ir nustos klaidžioti, veltui ieškodamas sąjungininkų nacionalistų ir socialistų stovyklose? Tarpvalstybinės federacijos idėja, nuosekliai rutuliojanti liberaliąją viziją, gali suteikti naują

[7] L. C. Robbins, *Economic Planning and International Order* (1937), p. 240.

[8] *Ibid.*, p. 245.

[9] Šią raidą gerai iliustruoja Johnas Stuartas Millis. Jo slinktis į socializmą yra gerai žinoma, tačiau jis pripažino ir kur kas daugiau nacionalizmo doktrinų nei gali būti suderinta su jo visiškai liberalia programa. Knygoje *Considerations of Representative Government* (p. 298) jis rašė: „Apskritai imant, būtinoji laisvųjų institucijų sąlyga yra tai, kad valdymo ribos daugmaž atitiktų tautos gyvenamąsias ribas." Atmesdamas šį požiūrį Actonas argumentavo, kad „skirtingų tautų junginys vienoje Valstybėje yra tokia pat civilizuoto gyvenimo sąlyga, kaip skirtingų žmonių junginys visuomenėje" ir kad „ši įvairovė toje pačioje Valstybėje yra barjeras, neleidžiantis Valdžiai peržengti visiems bendros politinės srities ir kištis į socialinę erdvę, kuri negali būti tvarkoma įstatymais, o yra reguliuojama spontaninėmis taisyklėmis" (*History of Freedom and Other Essays* [1909], p. 290).

point d'appui visiems tiems liberalams, kurie per šiuos klaidžiojimo laikotarpius prarado tikėjimą savo doktrina.

Liberalizmas, apie kurį čia kalbu, žinoma, nėra kurios nors partijos nuosavybė; tai yra pažiūra, kurią iki Pirmojo pasaulinio karo pripažino beveik visi Vakarų demokratijų gyventojai ir kuria rėmėsi demokratinė tvarka. Jeigu kuri nors partija ir išsaugojo daugiau liberalios dvasios nei kitos, vis dėlto jos visos skirtingomis kryptimis nuklydo nuo teisingo kelio. Siekiant realizuoti tarptautinės demokratinės tvarkos idealą būtina atgaivinti idealą jo tikruoju pavidalu. Valdymas sutarimo pagrindu galimas tik tada, kai iš valdžios nereikalaujame veikti kitose srityse nei tos, kuriose galime pasiekti realų sutarimą. Jeigu tarptautinėje srityje demokratinis valdymas pasirodytų galimas tik tuo atveju, kai tarptautinės valdžios uždaviniai apsiriboja iš esmės liberaliąja programa, tai tik patvirtintų nacionalinio lygmens patyrimą, kuris kasdien vis aiškiau rodo, kad demokratija gali funkcionuoti tik tada, kai jos neperkrauname ir kai dauguma nepiktnaudžiauja savo galia riboti individo laisvę. Tačiau jeigu kaina, kurią turime mokėti už demokratinį tarptautinį valdymą, yra valdžios galių ir veiklos srities apribojimas, tai, žinoma, nėra per didelė kaina, ir visi tie, kurie išties tiki demokratija, turi būti pasirengę ją mokėti. Galiausiai demokratinis principas „galvų skaičiavimas vietoje galvų daužymo" yra vienintelis iki šiol atrastas valdžios taikaus keitimo metodas, kuris buvo išbandytas ir kuris realiai veikia. Kad ir kokius kitus idealus norėtume realizuoti valdžios rankomis, neabejotinai svarbiausia jos užduotis – užkirsti kelią karui ir pilietinei nesantaikai, ir jeigu tai galime pasiekti tik apribodami valdžios funkcijas šia ir dar keliomis būtiniausiomis užduotimis, tai šie kiti idealai turės pasitraukti.

Neatsiprašinėsiu dėl to, kad nurodau kliūtis kelyje į tikslą, kurio verte giliai tikiu. Esu įsitikinęs, kad tai yra tikros rimtos kliūtys ir kad jeigu jų nepripažįstame nuo pat pradžių, vėliau jos gali tapti ta povandenine uola, su kuria susidūrusios subyrės visos tarptautinės tvarkos viltys. Kuo anksčiau pripažinsime šiuos sunkumus, tuo greičiau galime tikėtis juos įveikti. Jeigu, kaip man atrodo, idealai, kuriuos dauguma pripažįsta, gali būti realizuoti tik tomis priemonėmis, kurioms dabar tik nedaugelis pritaria, tai nei akademinis nešališkumas, nei pragmatiniai sumetimai neturi būti kliūtis išsakant tai, ką laikome tinkamomis priemonėmis pripažintam tikslui pasiekti – net jeigu pasirodytų, kad šioms priemonėms pritaria ir kuri nors politinė partija.

Hayek, Friedrich August von

Ha133 Individualizmas ir ekonominė tvarka / Friedrich A. Hayek. - Vilnius : Eugrimas, 2002. - 255 p. - (Atviros Lietuvos knyga : ALK, ISSN 1392-1673)

Bibliogr. išnašose.
ISBN 9955-501-28-6

F. Hayekas yra bene ryškiausias XX amžiaus klasikinio liberalizmo teoretikas. Nors Nobelio premiją 1974 m. jis gavo už ekonominės teorijos darbus, jo moksliniai interesai niekada neapsiribojo vien ekonomika. Jie aprėpia teorinę psichologiją, teisės filosofiją, politinę teoriją, socialinių mokslų metodologiją bei idėjų istoriją. Lietuvių kalba yra išleistos F. A. Hayeko knygos: *Kelias į vergovę* (Mintis, 1991) ir trijų tomų veikalas *Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė* (Eugrimas, 1998, 1999).

UDK 316.3:001.8+330.1+330.8

Friedrich A. von Hayek
INDIVIDUALIZMAS IR EKONOMINĖ TVARKA

Dailininkas *Algimantas Dapšys*
Dizainerė *Nijolė Juozapaitienė*

Išleido leidykla „Eugrimas", Šilutės g. 42a-1, LT-2042 Vilnius
Tiražas 1500 egz. Užsakymas 1255
Spausdino AB „Vilspa" spaustuvė, Viršuliškių skg. 80, LT-2056 Vilnius

Individualizmas ir ekonominė tvarka – tai F. A. Hayeko straipsnių, parašytų ketvirtąjį ir penktąjį XX a. dešimtmečiais, rinkinys. Juose autorius gvildena plačią ekonomikos ir socialinių mokslų problematiką, daugiausiai dėmesio skirdamas pamatiniam klausimui: kaip veikia rinka, kurianti spontaninę visuomenės tvarką ir kodėl ji negali būti pakeista sąmoningai valdoma centralizuota sistema.

Iki šiol lietuvių kalba yra išleistos tokios F. A. Hayeko knygos: *Kelias į vergovę*, Mintis, 1993; tritomis *Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė*, Eugrimas, 1998–1999.

ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiamos Atviros Lietuvos fondo. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su šiuolaikiniais humanitarinių ir socialinių mokslų veikalais. Šios knygos leidimą ALF remia kartu su Vidurio Europos universiteto Vertimų projektu.

ATVIROS LIETUVOS KNYGA

CEU

ISSN 1392-1673
ISBN 9955-501-28-6

9 789955 501282